

ADABIYOT

O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va
o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining
o'quvchilari uchun darslik-majmua

Birinchi nashr

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasdiqlagan

I QISM

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent–2017

UO‘K: 821=512.133(075.3)

KBK: 83.3(5O‘)ya721

A 29

**Boqijon To‘xliyev, Bahodir Karimov,
Komila Usmonova**

Taqrizchilar:

N. Rahmonov – *filologiya fanlari doktori, professor;*

M. Valiyeva – *Toshkent shahar Yunusobod tumanidagi 274-maktab-
ning ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi.*

A 29 Adabiyot [Matn]: darslik-majmua / B. To‘xliyev [va
boshq.], – Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 184 b.

ISBN 978-9943-07-535-1

**Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi
mablag‘lari hisobidan chop etildi.**

UO‘K: 821=512.133(075.3)

KBK: 83.3(5O‘)ya721

ISBN 978-9943-07-535-1

© B. To‘xliyev va boshq.

© «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti, 2017

ADABIYOT – MA'NAVIYATNI YUKSALTIRISH VOSITASI

Sen bu kun sinfda shod yurak bilan
Sinov navbatini kutib turasan.
A'lo mamlakatning a'lo farzandi,
Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi!

G'afur G'ulom

ASSALOMU ALAYKUM, HURMATLI O'QUVCHI!

Bugun o'ninchi sinf ostonasida turibsiz. Yosh qalbingizda orzular jo'sh urib, xayolingizda ezgu niyatlar kezib yuribdi. Siz kunlar, oylar va yil o'tgan sari jamiyat hayotiga aralashib, turli tanish va notanish odamlar bilan suhbatdosh bo'lishingiz tabiiy. Insonning ko'ngliga yo'l topish, hayotdan zavqlanib yashash, sodiq do'stlar orttirish, so'zlash odobi, kattaga hurmat, kichiklarga izzatda bo'lish kabi kundalik turmush hodi-salarini ma'lum bir andoza va me'yorga solishingizda, albatta, badiiy adabiyot sizga beminnat yordamchi bo'ladi.

Zero, badiiy adabiyotning ijtimoiy-madaniy hayotda, inson-lardagi o'zaro go'zal muomala va munosabatlarning shaklla-nishida tutgan o'rni nihoyatda katta. U kishilarga, xususan, yoshlarga olam va odamlarga bog'liq hodisalar mohiyatini anglash, insonga xos tuyg'ularning rangin qirralarini his etish, insoniy fazilatlar va nuqsonlar mohiyati haqida o'ylash im- konini beradi.

Adabiyot qadim zamonlardan hozirga qadar «jamiyat», «ma'naviyat», «madaniyat» va «san'at» tushunchalari bilan birgalikda yashab keldi. Badiiy adabiyot har bir inson ma'-naviy dunyosini bebaho insoniy fazilatlar, o'lmas milliy qad-riyatlar bilan boyitadi. Ma'naviyati yuksak inson chinakam shaxs darajasiga ko'tarilishi mumkin. Odamning Vataniga sodiq fuqaro, ota-onasiga munosib farzand, yaqinlariga oqi-batli do'st bo'lishi ma'naviy kamolotining darajasidan darak

beradi. Shunday komillik yo'lida badiiy adabiyot Siz azizlarga beqiyos xizmat qiladi. Adabiyot xazinasidagi tilla sandiq bebaho dur-u javohir – injular bilan to'la; unda bitmas-tuganmas milliy-ma'naviy qadriyatlar zaxirasi jamlangan. Bu ma'naviyat xazinasidan bahramandlik ulkan hayot ostonasiga qadam qo'yayotgan siz kabi oqil-u dono yosh avlodning tafakkuriga qanot bag'ishlaydi, tasavvurini kengaytiradi.

Sharqda qadim-qadimdan shaxsning jamiyat va davlat bilan uyg'unlik darajasi e'tiborda turgan. Aytish mumkinki, har bir shaxs tabiatidagi o'ziga xos xislatlari inkor etilmagani holda, uning jamiyat bilan muvofiq bo'lishi rag'batlantirilgan. Badiiy adabiyot shaxsning jamiyatda o'z o'rnini topishga ko'maklashadi. Bu jarayon o'qilgan asarlarni uqish, ulardan o'rinli xulosalar chiqarish, badiiy so'zdan ta'sirlanish, ko'ngilni poklash, o'ziga ma'qul kelgan ezguliklarni yaqinlariga ham ravo ko'rish, eng muhimi, badiiy asarlar vositasida odam o'z-o'zini kamol toptirishi orqali sodir bo'ladi.

Yoshlarni ozod ruhli, erkin fikrli, adolatli, xolis, sabr-qanoatli qilib kamolga yetkazishdek tabarruk vazifani badiiy adabiyot o'z so'zining quvvati va sehri bilan bajaradi. Hazrat Alisher Navoiy aytadi: «Qone' (qanoatli) darveshning quruq noni tome' (ta'magir, birovning narsasiga ko'z tikuvchi) shohning xitoyi xoni (dasturxoni)din xo'broqdur». «Nazm ul-javohir»da shoir «Har kimsadaki bo'lsa qanoat, g'am yo'q» degan xulosani bildiradi.

Navoiy yaratgan qahramonlarning asosiy qismi ma'naviy jihatdan boy insonlardir. «Hayrat ul-abror»dagi qator hikoyatlar, «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ayi sayyor», «Saddi Iskandariy» va boshqa asarlarning qahramonlari shunday xislatga ega.

Bobur g'azallarida, «Boburnoma»da aks etgan hayot hodisalari ham kishini o'yga toldiradi, insonning kuch va qudratiga, e'tiqodiga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi, kishining o'zida o'shanday xislatlar paydo qilishi uchun rag'bat uyg'otadi.

Ushbu darslikka kiritilgan barcha adiblarning ijodini o'qigan har bir o'quvchi ulardagi so'z sehriga, qahramonlarning jur'at va jasoratiga, insoniy mehr va muhabbatni tasvirlashdagi takrorlanmas mahoratiga tan berishlari shubhasiz.

ESLAB QOLING. Mahmudxo'ja Behbudiyning hurlikka, inson haq-huquqini tanishga undaydigan «Haq berilmas, olinur» yoki Abdulla Qodiriyning so'zlash va yozish odobiga doir «So'z so'zlashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak» degan hikmatlari ham inson ma'naviyatining qaysidir jihatini tarbiyalash uchun xizmat qiladi, albatta.

Adabiyotda har bir xalqning ona Vatani, tuprog'i, o'ziga xos milliy xarakteri, marosim va urf-odatlarini tasvirlanib ulug'lanadi; barcha uchun birdek ardoqli bo'lgan umuminsoniy his-tuyg'ular tarannum etiladi. Shu ma'noda, turli millatlarni o'zaro birdamlikka chorlaydigan badiiy adabiyot geografik chegara bilmaydi. Bir millat adabiyotidagi go'zal asar boshqa bir xalqning ma'naviy mulkiga aylanishi mumkin. Shunga ko'ra, mazkur darslikda xalq og'zaki ijodi, qadimiy turkiy adabiyot, o'zbek mumtoz adabiyoti, yangi o'zbek adabiyoti hamda jahon adabiyotining eng sara namunalari tanlab olindi va siz azizlar hukmiga havola qilindi.

MUHTARAM O'QUVCHI, E'TIBOR BERING! O'z vaqtida respublikamizning Birinchi Prezidenti: «Chinakam ma'naviyatli va ma'rifatli odamgina inson qadrini bilishi, o'z milliy qadriyatlarini, milliy o'zligini anglashi, erkin va ozod jamiyatda yashashi, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rin egallashi uchun fidoyilik bilan kurasha olishi mumkin»¹, – deb ta'kidlagan edi. Buning uchun esa, albatta, badiiy adabiyot, xususan, qadimiy va boy og'zaki ijod namunalari, takrorlanmas sehr va jozibaga ega bo'lgan adabiyotimiz tarixi, zamondoshlarimiz obrazlarining o'ziga xos olamini inkishof etishga yordam beradigan zamonaviy adabiyotimiz, olam va odam munosabatlarining turfa qirralarini

¹ Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. 6-bet.

bir-birini takrorlamagan holda tasvirlab beradigan jahon adabiyotining nodir namunalari bilan yaqindan va jiddiy tanishmog'imiz talab etiladi.

Ma'naviyat tushunchasini barcha milliy va umuminsoniy qadriyatlarining yuksak yaxlitligi tarzida talqin etish mumkin. Bu xislat odamning olamdagi moddiy va ma'naviy hodisalarga yaxlit munosabati tarzida namoyon bo'ladi.

Har bir insonning o'z ongi, tasavvuri, tafakkur tarzi, dunyoqarashi bilan belgilanadigan ichki dunyosi bor. Uning «yaxshi» yoki «yomon» deb nom olishi mana shu ichki dunyoning mazmun va mohiyatiga bog'liq. Agar u jamiyatning tegishli bosqichdagi talablariga, jamiyat a'zolarining umumiy axloqiy-madaniy qarashlariga uyg'un bo'lsa, yaxshi, aksincha holatda esa yomon degan nom olishi mumkin. Har bir inson jamiyat a'zolari bilan birga yashaydi. Demak, u atrofdagilar ta'sirini ham his qilib turadi. Badiiy adabiyot ana shunday ta'sir ko'rsatishda katta ahamiyat kasb etadi.

Badiiy adabiyotning din bilan aloqasi, xususan, tasavvufning badiiy adabiyotga ko'rsatgan ta'siri tufayli undagi insonparvarlik g'oyalarining yanada kuchli, jozibali va yorqinroq tarzda namoyon bo'lganini ta'kidlash joiz.

Unda insonning faqat o'ziga xos xususiyatlari emas, balki butun insoniyatga, jamiyatga, tabiatga, olam va odam munosabatlariga daxldorligi ham alohida e'tibor bilan tasvirlangan.

Bu tasvirlarning birortasi kishini befarq qoldirmaydi. Ular insondagi yaxshi fazilatlarning ko'payishiga va, aksincha, yomon xususiyatlarning bartaraf etilishi, yo'qotilishiga undab turadi.

Inson ma'naviyatini boyitish uchun har qanday adabiyot emas, balki yuksak badiiyat talablariga javob bera oladigan asarlar zarur bo'ladi. Badiiy asar ta'sirli va yaxshi bo'lishi, u har qanday kitobxon qalbiga zavq-shavq bag'ishlashi bilan birga ezgu o'y hamda orzular yo'liga yaqinlashtirishi shart.

Savol va topshiriqlar

1. Ushbu mavzu epigrafida keltirilgan she'ri qanday izohlaysiz?
2. Badiiy adabiyotning hayotingizda tutgan o'rnini tushuntirib bering.
3. «Jamiyat», «ma'naviyat», «madaniyat» va «san'at» tushunchalarini o'tgan sinflarda o'qilgan asarlarga bog'lab tushuntira olasizmi?
4. Nega adabiyot chegara bilmaydi?
5. Alisher Navoiyning inson fazilatlari haqida aytgan yana qanday hikmatlarini bilasiz?
6. Behbudiy va Abdulla Qodiriy fikrlarini kengroq tushuntirib bering.
7. Respublikamizning Birinchi Prezidenti aytgan fikrga e'tibor bering. Uni qanday izohlagan bo'lar edingiz?
8. Adabiyot tarixidan «ma'naviyati yuksak» hamda «ma'naviyati past» qahramonlar tasvirini eslang. Ularning asosiy belgilari qanday namoyon bo'lganini izohlab yozing.

RUSTAMXON¹

(*Dostondan parcha*)

Qadim zamonda Oqtosh viloyatida Sultonxon degan o‘tdi. Sultonxonning uch xotini bor edi, tug‘maydigan aybi bor edi. Necha vaqt Oqtosh mamlakatida podsholik qildi. Yoshi ulg‘ayib soqoli oqarib qoldi.

Huroyim degan o‘rtancha xotini homilador bo‘lib, oydan oy, kundan kun o‘tib, oyi-kuni yaqin yetib kelaberdi.

Sultonxon Huroyim yoriga aytdi: «Dunyoda bir qo‘rqqan yomon, bir quvongan yomon» degan gap bor. Mening qariganda ko‘rgan farzandim. Men shu yerda yursam, sen bir kun tug‘ib qo‘yarsan. Men quvonganimdan yuragim yorilib o‘lib qolarman. Qurudum mamlakatiga safar qilayin, oldimga suyunchi deb chiqqan kishiga ayamasdan tanga-tilla berarman, qulog‘idan dunyoga ko‘marman, balki qo‘rg‘onbegi qilarman.

Shunda ketmoqqa ixtiyor qilib, taxti-baxtini kimga topshirarining hisobini topmay, amalini, davlatini hech kimga ishonmay, hayron bo‘lib, qozikalonlardan so‘radi. Qozikalonlar turib aytdi: «Gumonaning tufaylidan mamlakatni Huroyimni so‘ramog‘i to‘g‘ri keladi».

Shunda Sultonxon taxt-baxtini Huroyimga topshirib, karnay-surnay qo‘ydirib, odamlarni yig‘dirib, jo‘namoq harakatida bo‘ldi. Huroyim Sultonxonga qarab bir so‘z aytib turgan ekan:

Xonim, eshit menday oyim arzini,
So‘ldirmagin bunda gulday tarzini,
Mergan otar dayrobotning g‘ozini,
Xonim, onгла Huroyimning so‘zini.

¹ Dostonni 1937-yilda baxshi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li tilidan Hodi Zarif yozib olgan.

El ko'chirib Olatog'dan oshirding,
Ulug' bilib nechovlarga bosh urding.
Bir necha dushmandan siring yashirding,
Toj-u davlatingni menga topshirding.
Necha yillar surib bu elda davron,
Qurudum deb, xonim, ketib borasan.
Davlatim bor, ponza ro'mol o'rayin,
Sarg'ayib tarzingga, xonim, qarayin.
Kelar mo'ljalningni, to'ram, so'rayin:
Necha vaqtda Oqtosh qaytib kelasan?
Bizga tashlab ketib mamlakatingni,
Obod qilib so'rab turay yurtingni.
Men bilmayman sening qaytar vaqtingni,
Aytgin, to'ram, necha vaqtda kelasan?
Sen ketgan so'ng, men ham xafa bo'larman,
Ko'z tutib yo'lingga qarab yurarman.
Kelar mo'ljalningni aytsang, xonzoda,
Men yo'lingga peshvoz chiqib turarman.
Ochilar bahorda, bilsang, gulg'uncha,
Yurt egasi bo'ldim o'zing kelguncha.
Senday xizmat qilar menga ham necha,
Bir kelar mo'ljalning aytgin, xonzoda.

Bu so'zni eshitib, Sultonxon dimog'i chog' bo'lib otlanib,
Huroyimga qarab, murtini¹ burab, uzangiga oyog'ini tirab:
«O'n to'rt yilda kelaman», – deb bir so'z aytib turgan ekan:

Men ketgan so'ng uydan chiqib o'tirma,
Do'st yig'latib, dushmaningni kuldirma.
Toj-u davlat, mol-u mulkim topshirdim,
Bir yetar-yetmasga sirim bildirma.
Men qanday so'rasam, shundayin bo'lgin,
Oqtoshga ega bo'p, podsholik qilgin.
Obod qilib, endi yurtimni so'rab,
Podsho bo'lib sen Oqtoshda turgin.

¹ Murt – mo'ylov.

Men ketgan so'ng nodon ko'ngling bo'lmagin,
Ko'p yashagin, ko'p yilgacha o'lmagin.
Yaxshilik ko'r, yomonlikni ko'rmagin,
Nodonlarman aslo sirdosh bo'lmagin.
Ayollik qib nodon so'zlab turmagin,
Toj-u davlatimni senga topshirdim.

Bu so'zni Sultonxondan eshitib, Huroyim yori Sultonxonga qarab, tag¹i bir-ikki og'iz so'z aytib turgan ekan:

Tog'lar-tog'ning boshini chalgan tuman-a,
Har kim yig'lab tursa oxir zamon-a,
Bo'yimda qolgandir biror gumon-a.
Bizlarga topshirsang Oqtosh yurtingni,
Qo'yib ketgin farzandingning otini,
So'rab tursa bunda mamlakatini,
Podsho bo'lib sizday xonning xotini.
Xizmat qilsa bunda necha sipoyi,
Obod bo'lar sizday xonimning joyi.
Mana eldan o'zing ketib borasan,
Bolangning otini nima qo'lasan?
Eshitgin dilbarning aytgan dodini,
O'zing qo'ysang farzandingning otini,
Nima deb amr etsang, ani qilarman,
Aysang, farzandingga otin qo'yarman,
Shu sababdan ko'nglingdagi so'rarman.

Bu so'zni Huroyimdan eshitib, Sultonxon bir so'z aytib turgan ekan:

Sen o'zingdan gap qolarmi, Huroyim,
Cho'p-xasdan ko'pdir qilgan gunohim,
O'g'il tug'sang, otin qo'ygin Rustamxon,
Qiz tug'sang, gul yuzli, o'zing bilasan.
Men ko'rayin Qurudumning yurtini,
Cho'li, dashti, necha mamlakatini.

¹ Tag'i – tag'in, yana.

Bu soʻzlarni endi Sultonxon aytti,
Xoʻshlashib Huroyim bunda qolipti,
Sultonxonni kuzatib yoʻlga solipti.
Sultonxon joʻnadi shahardan chiqib,
Qancha odam mahramlari jam boʻlib,
Qurudumdek mamlakatni axtarib.
Shunday qilib ketti koʻrmagan yurtga,
Qamchi bosib haydar choʻllarda otga,
Gohda tup-tup boʻlar, gohlarda yakka,
Choʻllarning toʻzoni chiqib falakka.
Toʻp-u toʻpxonaman lashkarin olib,
Borayotir Qurudumni axtarib.
Sayr etib men necha vaqtlar yursam deb,
El-u xalqni shunday qilib koʻrsam deb,
Oqtoshning yurtiman birga qilsam deb¹,
Elni koʻrib, yurtga katta boʻlsam deb,
Oqshom yotib, kunduz joʻnab boradi,
Dunyoning ayshini shunday sursam deb.
Choʻllarda ostiga mingani tulpor,
Xizmatda olti yuz mahrami tayyor,
Qancha sipoyi ham adadsiz lashkar,
Shavkati olamni bosib boradi.

Sultonxon yoʻl yurib, Qurudum mamlakatini yoqalab, chodir-chaman tikib qoʻndi. Bu yerlar tevaragidagi ellar, necha qoʻrgʻon soʻrab turgan beklar ilgaridan ham bir-biriga maʼlum. Goh Sultonxonga boj berib, goh bermay qaytib turar edi. Bular Urganch, Xorazm, Xeva beklari, Dinkaman xonlari edi. Bular Sultonxonning kelishini koʻrib, shunday maslahatda boʻldi: «Biz bu podshoning ixtiyoriga goh kirib, goh kirmay qolganimizga, bu adadsiz lashkar, qancha toʻp-u anjomlar bilan yomon niyatda kelgan. Boʻlak oʻyda kelsa, bunday shavkat bilan chiqmas edi. Bizda bekor odam koʻp, lashkar yoʻq. Biz har qaysimiz bitta-bitta qoʻrgʻonning egasimiz. Xalqdan yigʻilgan toʻsat-toʻsat, dasta-dasta lashkar tarqab ket-

¹ Oqtosh yurtiga qoʻshsam demoqchi.

gan. El-u xalq och-yalang'och, bari tentirab qolgan. Bularni otlantirib, Sultonxonning ustiga bosib bormoq bizning qo'limizdan kelmas. Ustimizga keldi, endi biz qancha mol-hol olib borib ko'rmog'imiz darkor».

Bu mamlakatdagi amaldorlar maslahatni qilib, Sultonxonga borishli-kelishli bo'lib yotdi.

* * *

Oqtosh mamlakatida Huroyim podsholik qilib, ichkarida arz so'raydi. Ximcha degan kanizi bor. Ximcha – tillari bulbulcha, kimki yaxshi desa, shuncha, ikki yuzi ochilgan gulcha, bellari xipcha, o'zi suluv oyimcha. Ximcha oyim tashqarida arz so'radi. Huroyim Oqtosh mamlakatida Sultonxondan ziyoda ish tuta berdi. Huroyimning ish tutuviga ikki kundosh bezovtalik qilaberdi. Vaqti yetib, oyi bitib, Huroyim o'g'il tug'di, otini Rustam qo'ydi.

Rustam birga, ikkiga, uchga kirdi. Tilga enganida madrasadan bir mulla olib kelib, o'qitib yotaberdi.

«Zamon Huroyimniki bo'ldi», – deb ikki kundosh nima qilarini bilmay o'y o'ylar edi. Oqtosh viloyatida daftari mastondan uch yuz oltmish mastoni bor edi, boshlig'ini Momogul maston der edi, mazgili¹ shahardan tashqari bir g'orda edi.

G'orda yotar edi, xurrakni baland tortar edi, botmon nosvoyni to'rt bo'lib otar edi, yurish-turishi odamlarga xatar edi, ne er yigitlarni ikki pulga sotar edi, yaxshilikni uch pulga olmay, qayerda yomonlik bo'lsa, izlab yetar edi, qanday odam ko'rsa, bu kampiridan hazar qilib uzoqqa ketar edi, yomonlik izlab borgan odamning ishi mastondan bitar edi.

Ikki oyim Momogulni ko'ngliga olib, so'roqlab borib qoldi. Huroyimning ustidan bir so'z aytib turgan ekan:

– Eshit, momo, oyimlarning tilini,
Vayron qilsang bunda Oqtosh elini,
Xazon qilgin tar ochilgan gulini,
O'lsin deymiz Huroyim ham ulini².

¹ Mazgil – manzil.

² Ulini – o'g'lini.

O'zgalardan sizni yaxshi bilaman,
Xizmingga bir qop tilla beraman,
Vayron qilgin Oqtosh mamlakatini,
Nima desang, xizmatkoring bo'laman.
Bizga dushman bilmaganin bildirgin,
Xanjar urmay bag'rin qonga to'ldirgin,
Mamlakatdan buni benasib qilib,
Huroyim ham yolg'iz ulin o'ldirgin.

Ikki kundosh Huroyimdan qutulish uchun Momogul maston bilan til biriktiradilar. Maston tilla tangalar evaziga Huroyim ustidan fitna-g'iybat to'la arznoma yozdiradi, firib bilan Oqtosh ahliga tasdiqlatadi va Sultonxonga olib boradi. Sultonxon g'azabga minib, o'zi safardan qaytguncha Huroyimni shahardan haydab, dorga osishga buyuradi. Jallodlar Huroyimni dorga osmoqchi bo'layotganlarida, Rustam jallodlarning dodini berib, onasini qutqaradi. Rustam boradigan yerining tayini yo'q; enasini otga mindirib, tozilarini ergashtirib: «Adashganning oldi yo'l», – deya yo'lga tushadi. Ular yo'l yursa ham mo'l yurib, Hukumu tog'iga yetib boradilar, shu yerda qo'nim topadilar.

Rustam tog'-toshda ov qilib keladigan, enasi esa pishirib beradigan bo'ldi.

Bir kuni Rustam enasi va tozilarini qoldirib, zarur anjomlar topish uchun yo'l tortdi. Ko'zi tog' bag'ridagi o'tovga tushdi.

Ot ustida o'tovning bo'sag'asidan qaradi. Ko'rdi: ajab suratlil bir qiz, jamoli kunni xira qilguday, har kim husnini ko'rsa, aqli ketib, otdan yiqilib qolguday. Ikki qo'li orqasiga boylangan, sochidan uyning keragasiga¹ boyllovli turibdi. Rustam ko'rib hayron qoldi. «Shunday odamni ham ovloq bir cho'lda, ko'z ko'rmagan yerda boylab tashlaydigan ham gaplar bor ekan-da! Kel-e, o'ylab turguncha so'ylab bilayin», – deb Rustam bir so'z aytib turgan ekan:

– Alifday qomating, xipcha belingdan,
Menga bayon ayla o'sgan elingdan,

¹ Keraga – o'tovning chetanga (to'qima devor) o'xshatib ishlangan devori.

Xabar olmay hech kim sening holingdan,
Bu yerlarga qanday nomard boyladi?
Boylaganni menga bayon aylagin!
Qanday odam qildi qayg‘u-zulmni,
Xafa qipti senday toza gulimni,
Otdan tushib yechayinmi qo‘lingni?
Boylaganni menga xabar ber endi.
Maloyik suratli, gul yuzli dilbar,
Seni ko‘rgan odam bo‘lar beqaror.
Oy-u kundan ziyod sening husning bor,
Ne qildi seni boylab giriftor?
O‘z yurtingda biror ishni qildingmi?
O‘lim ishga duchor bo‘lib qoldingmi?
Bir tuhmatga sen giriftor bo‘ldingmi?
Xabar bergin, qanday nodon boyladi?
Menga aytsang o‘ynab-o‘sgan yurtingni,
Nima deydi sening ismi-zotingni?
Menga aytsang sen ham sir-u holingni,
Javob bersang, yechib qo‘yay qo‘lingni.

Qiz bu so‘zni eshitib, Rustamga javob berib, boylovli turgan yerida bir so‘z aytib turgan ekan:

– Meni so‘rab bexos bo‘lib turmagin,
Hayallama, ketgin, yo‘ldan qolmagin,
Vaqt zamon mening kunim bitgandir,
Ketgin, menday bo‘lib bunda o‘lmagin!
Dam-badam yetib kelar ajdahor,
So‘ngra qochib qutulolmassan undan,
Hayallamay bundan ketmog‘ing darkor!
Kelsa, mamlakatni to‘zon qiladi,
Ishqirib damiga tortib oladi,
Kim yaqinda bo‘lsa, tayin o‘ladi,
Sendayin yo‘lbarsni nobud qiladi,
Hayallama, ketgin, bu yerda turma!
Bizning shahrimizni ajdahor olgan,
Uy boshiga bir qizdan soliq solgan,

Men boylandim – bugun navbatim kelgan,
Ko‘p turmagin, ketgin bundan, begimjon.
Xayolingni bunda turib bo‘lmagin,
Yaxshilik ko‘r, yomonlikni ko‘rmagin,
Sen mening husnimga hayron qolmagin,
O‘lib ketib ajdahorning damida,
Sen meni qoningga zomin qilmagin!

Bu so‘zni qizdan eshitib, Rustam o‘z boshini qutqarib,
qizni tashlab ketgani ko‘zi qiymay, ajdahorga bir begunohni
bergisi kelmay, qizga qarab bir so‘z aytib turgan ekan:

– Oh ursam, to‘kilar ko‘zimning yoshi,
O‘limdan qaytarmi, bilgin, mard kishi,
Bundan qo‘rqib ketmoq nomardning ishi!
Ushbu damdir, o‘zga damni dam dema,
Ajdahordan sira meni kam dema,
Mushtiparsan, o‘ladi deb g‘am yema.
Qay tarafdan munda kelar ajdahor?
Ajdahor yo‘lini ko‘rsatgin, dilbar,
Ajdahor deganing bitta ilon-da,
Bir ilonning nima ham quvvati bor?!
Elingning zaxirasin toza olibdi,
Zaharini butun elga solibdi,
Elingda yo‘q ekan daf etgich odam,
Bir ilonga seni duchor qilibdi.
Hech zamonda shunday ishlar bo‘larmi?
Ajdahor deb seni boylab berarmi?!
Meni o‘ladi deb, munglig‘, g‘am yema,
Ko‘rsatgin ajdahor kelar yo‘lini.
Ajdahorga ko‘rsatayin ishimni,
Yo‘lingda berayin aziz boshimni,
Omon-eson ajdahordan qutulsang,
So‘ngra borib ko‘rgin qarindoshingni.

Qiz ilgari ajdahorni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgani yo‘q, ajdahor-
ning siyosati xalqning qilgan ta‘rificha, Rustamning qaddi-

jasadiga qarab, «yaxshi yigit ekan, o'lmasin» deb, yana ham ko'proq qaytardi. Shunda ham Rustam:

– «Mard so'zidan, yo'lbars izidan burilmaydi» degan gap bor. Ajdahor domiga tortadi, meni yutadi deb vahm qilmayman. Qayishmay ajdahorning yo'lini aytgin, – dedi.

Unda qiz aytdi:

– Harchand zo'r urindim, bo'lmadi, sening ham ajaling yetgan ekan, kuning bitgan ekan, – deb bir qirni ko'rsatdi. – Ajdahor shu tarafdin keladi, – dedi.

Shunda Rustam qizning gapi bilan otiga qamchi urib, bo'yagi ko'ndalang qirning ustiga chiqdi. Qarasa, ajdahor ko'zi olovdek yonib, ishqirib, har tarafga o't sohib, tog' ustidan Charxin degan ko'lga tushib kelayotgan ekan.

Haybat bilan kelayotir ajdahor,
Yaqinladi Rustambekday zo'rabor.
Ajdahor chopinib damga tortganda,
Langar to'kib Rustam o'zin to'xtatar.
Hech narsani pisand qilmas ajdahor,
Chiday olmay endi Rustam zo'rabor,
Bir-biriga endi yaqinlab qolar.
Na'ra tortib bunda Rustamday qaysar,
Quvvatiman Rustam na'ra urganda,
Rustamning tovushi ajdarga yetdi,
Bu tovushdan uning qulog'i bitdi.
Ko'targan boshini yerga tashladi,
Jiyirib quyrug'in o'ziga tortdi.
Ajdahor behushdi, Rustambek bildi,
Qilichni chiqarib qo'lga oldi,
Haybatli ilonning qoshiga bordi,
Ilonning boshiga qilichni soldi.
Haybatidan qo'rqmay Rustam ish qildi,
Ajdahorni qaysar Rustam o'ldirdi.
Dushmanni o'ldirib ko'nglin xushladi,
Qirq bir g'o'la qilib kesib tashladi.
Bir g'o'ladan oldi uzun bir tasma,
«Ajdahor belgisi», – dedi, jo'nadi.

Rustamning zarbidan ajdahor o'tdi,
Tog'ning jondoriga yemish bo'p yotdi.
Rustam qaytdi ajdahorni o'ldirib,
O'tovdagi qizning qoshiga yetdi.
U qiz ko'rdi: Rustam keladi omon,
«Ajdahorni ko'rmabdi», – deb mushtipar
Ko'nglidan kechirdi ana shu zamon.

Rustam qizning oldiga borib, ishonar belgisi deb ajdahordan olgan tasmani tashladi. Qiz ajdahorning terisidan olingan tasmani ko'rib, ajdahor o'lib, o'zining omon qolganini bilib quvondi.

Ajdahor zulmidan qutulgan Bujul shahri va uning shohi Rustamni shohlikka ko'taradilar va Oftoboyimni unga to'y qilib olib beradilar.

Rustam Bujulda uch kun podsho bo'lib turadi. So'ngra enasi va tozi itlari yoniga qaytadi...

Oqtosh mamlakatidagi ikki kundoshi Rustam va Huroyimning tirik ekanligi daragini eshitgach, yana shum kampirni ishga soladilar. Shum kampir Bahra tog'iga kelib, Oqrabotga kiradi. Huroyimni zindonband qilib, uning qiyofasiga kiradi va dev yordami bilan Rustamni o'ldirmoqchi bo'ladi. Qizil dev shunday yigit bu shum kampirning o'g'li emasligiga aqli yetib, kampirning o'zini o'ldirib, Rustamni qutqaradi. Rustamni Oftoboyim parvarish qiladi, Huroyimni zindondan qutqaradi. Ular Bahra tog'ida baxtli yashay boshlaydilar. Rustam va Huroyim haqidagi haqiqatni bilgan Sultonxon o'z gunohini yuvish va ulardan avf so'rash ilinjida qalandar qiyofasiga kirib, yurt kezadi, qirq qalandarga qo'shiladi, o'g'li va Huroyimni qidiradi...

Ka'ba izlab bundan ketib boradi,
Kamxarj qolgan yerda gadoylik qildi.
Xarjili bo'lganda qichab yo'l yurdi...
Sultonning dardini ular bilmaydi,
Ka'ba deydi, yurar yo'ldan qolmaydi.
Shunday qilib necha shaharni ko'rdi,

Ulfatlarman har yerlarda o'tirdi,
Sultonxon dardini endi gapirdi:
– Yaproqday titraydi qalandar joni,
Men qalandar, biling, Oqtoshning xoni,
Izza qildi debon zinhor koyinmang,
Mendayin gadoning yolg'iz o'g'loni.
Shularning ishqida bo'ldim xor-zor,
Daragini bilib bo'ldik, qalandar.
Ka'ba bilan ishim yo'qdir, ulfatlar!
Mening Ka'bam, ko'rdim, u yerda tayyor!
Mendan, bilsang, ko'p xatolik o'tgandir,
So'zlaganim yo sizlarga botgandir,
Sizlar ko'nglingizga og'ir olmangiz,
U gaplarni asli menga aytgandir.
Oti Rustam, o'zi nor kalla qo'chqor,
Men shuning ishqida bo'ldim qalandar;
Ka'ba ketsang, borabergin, ulfatlar,
Qaytib borsam, mening Ka'bam topilar.
Necha kunlar bo'ldik birga ham yo'ldosh,
Bir-birimiz bilan bo'lganmiz sirdosh.
Men qaytaman endi kelgan yo'limga,
Qayga borsang borabergin, qarindosh!..
Bu so'zni aytib, bir-biriman xo'shlashdi.
Qirq qalandar ketdi Ka'baga qarab,
Sulton yurdi bir shaharni oralab.
– Qani mening borsam joni-dilim? – deb,
Chamanda sayragan u bulbulim, – deb,
O'ldirsa o'ldirsin yolg'iz ulim, – deb,
Tag'i qaytib, Bahra toqqa jo'nadi...

Shunda yo'l yursa ham mo'l yurib, bir o'zi telpagi qay-qayib, tag'i bir kun Oqrabotga borib qoldi.

Rustam ovda edi. Sultonxon eshagini bog'lab, sarhovuzning bo'yiga tushib edi, Oftoboy hovuzga suvga chiqdi. Bu qalandarni ko'rdi: belida kamarlari tilladan: qaddi-jasadi kelbati Rustamga keladi. Shunda qalandarga qarab, Oftoboy bir so'z aytib turgan ekan:

– G‘am bilan sarg‘aydi guldayin diydor,
Bir nechalar ahvolidan bexabar,
Bu manzilga kelib qo‘ngan, qalandar,
Xabar bergil, kimda sening ishing bor?
Beliga yarashgan zarrin po‘tasi,
Ko‘p bo‘ladi aytgan so‘zning xatosi,
Siz bo‘p yurmang bizning xonning otasi,
Xabar ber, qalandar, qaydan kelasan?
Qora zulfim eshilgandir tol-tol,
Qalandar, bu aytgan so‘zga quloq sol,
Dushman kelsa, bunda bo‘ladi poymol,
Bir qalandar, bobo, qaydin kelasan?..

Bu so‘zni eshitib, Oftoboyga qarab, boshini ko‘tarib, Sul-tonxon bir-ikki og‘iz so‘z aytib turgan ekan:

– Dardim ko‘pdir, kim biladi ishimni?
Qo‘limdan qochirdim olg‘ir qushimni.
Ko‘p yurdim, yetmadi bemahal o‘lim,
Qaysi bir gulshanga ketdi bulbulim?
Shu ko‘ylarga soldi qodir Xudoyim,
Xarob bo‘lib qoldi u manzil-joyim,
Havoga davr olib bo‘z qarchig‘ayim,
Shu gulshanga qo‘ndimi deb so‘rayin.

Bu so‘zni eshitib, Oftoboy bildi – Rustamning otasi ekan:

– Maydon bo‘lsa bedov otlar chopilar,
Chopib kelsa banot jullar¹ yopilar,
Men ham bildim yo‘qchi bo‘lib kelibsan,
G‘am yema, begijon, yo‘g‘ing topilar.
Ko‘tar yuragingdan qayg‘u-vahmni,
Ko‘rarsan izlagan qarchig‘ayingni,
Qayta boshdan obod qilsang joyingni,
G‘am yema, begijon, yo‘g‘ing topilar.
Ko‘rib sizni ketdi ko‘nglim jo‘shib,

¹ Jul – ot yopig‘i.

Bir-biringdan necha vaqtlar adashib,
Endi kepsan bunda izlab yonashib,
Adashganning barin qo'ysam bir qo'shib,
G'am yemagin, izlaganing topilar.

Oftoboy ko'zasini to'ldirib, uyga qaytib Huroyimning qo-shiga bordi. Oftob aytdi: «Bular – bir-biridan ko'ngli qolishib yurgan odam. Agar aytsam, sira ham: «Bundan ergashtirib kel», – deb aytmaydi. Agar shu vaqtda Rustam ovdan kelib qolsa, men unday-bundayman deganiga quloq solmaydi, chopib tashlaydi. Nima bo'lsa, enasining qoshida ko'rsa, enasini hurmat qilib zarar yetkazmas», – deb bu gaplarni ko'ngliga olib, uyni supirib-sidirib to'shanchi¹ solaberdi.

«Bu nimaga sertaraddud bo'lib yuribdi», – deb Huroyim qarasa, Sultonxonni iyartib² kelyapti.

Huroyim ko'nglida aytdi: «Bu birga yurgan yor edi, bizlarga ko'p zulmni qildi, oxiri pushaymon bo'lib, bosh egib keldi. Rustamga tavba qildi. Oradan necha vaqtlar o'tdi. Oftoboyning bu yelib-yugurishiga qaraganda, Rustam otasini tog'dami, ovdami ko'rib, tag'i qaytib kelsa, jo'natmay xizmat qilib turasan degan ekan-da; Rustamdan bexabar bunday ishni qilmasa kerak edi».

Sultonxon Huroyimga salom berib, bosh egib turdi. Oftoboy uni ichkariga kirgizdi, ko'rpachaga o'tqizdi. Huroyim ham kirib o'tirdi. Ikkovi hol-ahvol so'rab, boshidan o'tgan kulfatni gapirib, bir-biridan o'pka qilib, Huroyim Sultonxonni uyaltirib, Oftobxon xizmatda bo'lib turib edi, Rustam ovdan kelib qoldi. Rustam Oftoboyga qarayman deb ichkariga ko'zi tushdi.

Rustamning hushi boshidan uchib, xayoli qochib, qilichga qo'l uzatib, ... ichkari kiraberdi...

Qalandarni ko'rib g'ayrati keldi,
G'ilofdan sug'urib qilichni oldi.

¹ To'shanchi – ko'rpacha.

² Iyartib – ergashtirib.

Yaqinladi qalandarning qoshiga,
 Xanjar solmoq bo'ldi uning boshiga.
 Huroyim shu zamon o'rnidan turdi:
 – Bolam! – deb qaytardi Rustamday uldi,
 – Tavba qilib o'zi axtarib keldi,
 Chopib tashlab, bolam, senga ne bo'ldi?
 Qanday bo'lsa, qo'zim, manmanlik qilma,
 «Rustam otasini chopibdi» degan
 Lanqa¹ gapni, qo'zim, o'zingga olma.
 Xazon bo'lib, bog'da gullar so'lgandi,
 So'lgan gulga bulbul kelib qo'ngandi.
 Buncha ham darqahr bo'lma, Rustamjon,
 Qurudumga ketgan otang kelgandi(r).
 Qanday farzand otasiga tig' tortar?
 Egilgan bo'yinni kesmaydi xanjar,
 Enasi Rustamga nasihat aytar.
 Shu zamon Rustamning bo'g'ni bo'shadi,
 Enasining so'zi bilan bek Rustam,
 Qo'lidan qilichni yerga tashladi.
 Turib edi ong-tong bo'lib Rustamxon,
 Boshidan ketganday qorong'i tuman,
 Ingranib o'rnidan turib shu zamon:
 – Bolam, – deb bag'riga bosdi Sultonxon,
 Omon-eson endi o'g'lini ko'rib,
 Yuragidan ketdi qancha g'am-armon.
 Adashganlar bir-biriman topishdi,
 Necha kun, necha tun orada o'tdi,
 Rustamga Sultonxon bu so'zni aytdi:
 – Quloq solgin xon otangning tiliga,
 Qo'zim, ketayik-da Oqtosh eliga,
 Bundayin sen yolg'iz joyda yurmagin,
 Bu yolg'iz makonda, qo'zim, qolmagin.
 Borib ko'rgin Oqtosh mamlakatingni,
 Bino bo'lib, o'ynab-kulgan yurtingni.

¹ Lanqa – ta'na.

Necha soʻz Sultonxon bunga aytadi,
Qayta-qayta koʻp vaʼdalar beradi.
Oʻz ishiga tavba qildi Sultonxon,
Oqtosh elga bormoq boʻldi Rustamxon.
Oqtosh ketmoq taraddudin qiladi,
Ot-ulovin bu abzallab minadi,
Yov-yaroq, darkorlisini olib,
Hammasi ham Oqtosh qarab joʻnadi.
Chiqib ketdi bundayin Oqrabotdan,
Yoʻl boshlab boradi endi Rustamxon;
Bahra togʻdan oʻtib yoʻl yurib ketdi,
Adadsiz choʻllarni koʻp bosib oʻtdi...
Oqtoshga yaqinlab, yetib boradi,
Borayotgan xabar Oqtoshga yetdi.
«Oʻgʻli bilan keldi Sultonxon», – deydi,
Qancha amaldorlar peshvoz chiqibdi.
Qancha xaloyiqlar koʻnglini xushlab,
Rustamni kirgizdi shaharga boshlab.
Shunday qilib keldi Oqtosh shahriga,
Kelib tushdi shohning oʻrdalariga.
Rustam bilan, koʻring endi, enasi
Ega boʻldi qolgan kirdikoriga.
Kanizlarman qolgan u Ximchaoyim
Zolimlar dastidan yigʻlagan doim,
Turib manzilida bular eshitdi:
«Oʻgʻli bilan kelgan emish Huroyim».
Rustam Huroyimni koʻrmoqqa keldi,
Qancha xaloyiqlar bunda yigʻildi.
Bir-birining ahvolini soʻradi,
Bunda boʻlgan ishni Rustam bilmadi.
Huroyim nazar sop shunday qaradi,
Hamma keldi, ikki kundosh kelmadi.
Sultonxon ikkovin shunday oʻyladi:
Bulardan oʻzgani dushman bilmadi,
Amaldorlar bilan maslahat qilib,
Bir nechaga sir bilgin deb soʻyladi.
Soʻragandan bir qip anigʻin bildi,

G'aznavonlar so'ragancha gapirdi:

– To'rt qop tilla ikki kundoshga bergan,
Ikki kundosh olib, mastonga bergan,
Mastonman birikib shu ishni qilgan.

Endi Sultonxon ikki xotinini chaqirtib oldi.

– Bularning qilgan ishi mamlakatni buzib, qancha sarsonlikni soldi, – deb ikki xotinni haydatib, mirg'azablarga shunday buyurdi, deydi:

– Gunohkor ikkovi, qo'lin boylanglar,
Turmasin, shahardan darrov haydanglar;
Kim yomonlik qilsa, jazosin ko'rsin,
Hech tirik qolmasin, ikkovi o'lsin.
Xaloyiqni yig'ib endi Sultonxon,
Omon-eson Rustam elga keldi deb,
Yurtimga farzandim ega bo'ldi deb,
Xaloyiqni xabar qilib yig'dirdi,
Qancha so'qim, qancha qo'yni so'ydirdi,
Necha yerdan endi o'choq o'ydirdi.
Vahti xush bo'p Oqtosh elda Sultonxon
O'g'li uchun el-u xalqqa to'y berdi.
Rustam bolam yurtga ega bo'lsin deb,
Podsholik navbatin Rustam olsin deb,
Elni endi Rustam so'rab tursin deb,
El-u xalqqa shunday xabar bildirdi.
Podsholikni Rustam qabul qilmadi,
Zo'rlagan gaplarga quloq solmadi.
– Ovda-dovda, ko'p yuraman dalada,
Podsholik saltanat menga nima-da.
O'z yurganim menga endi bo'ladi,
Podsholiging menga ma'qul bo'lmadi:
Otam tirik, so'raybersin yurtini.
Cho'l-u ko'lni kezib o'zim yuraman,
Yurishimni shohdin ziyod bilaman.
Otam zo'rlamasin, ko'nglim bilar-da,
Otam o'lsa, bir yo'rig'i bo'lar-da,

Podsholik ishlari bir og‘ir yuk-da,
Meni qo‘ysin, o‘zi so‘rab turar-da.
Besh qip unda, o‘n qip bunda yuraman,
Mening ko‘nglim: bahodirlik qilaman,
Yomon topsam, jazosini beraman...

Sultonxon qancha gapirdi, Rustam: «Men podsho bo‘lmayman», – dedi. Sultonxonning o‘zi tag‘in o‘z yurtida podsholikda qoldi. Rustam o‘z yori Oftoboy bilan o‘ynab-kulib, bu ikkovi Huroyimning duosini olib, Rustambek: «Men botirman», – deb polvonlik, botirlikni mashq qilib yuraberdi. Shunday qilib, Huroyim ham, Rustamxon ham murod-maqsadiga yetdi.

«RUSTAMXON» DOSTONI HAQIDA

Hurmatli o‘quvchi! Quyi sinflarda ham siz «Ravshan», «Kuntug‘mish», «Alpomish» singari dostonlar bilan tanishgan-siz. O‘ylaymizki, «Rustamxon» dostonidan olingan parchani o‘qigach sizda asarni to‘liq o‘qish ishtiyoqi paydo bo‘lsa, ajabmas.

Dostonning bosh qahramoni Rustam yoshligidan baquvvat, mard va jasur bo‘lib ulg‘aydi. Doston voqealari rivojida Rustamning qo‘rqmas va dovyurakligini, chin insoniylik sifatlarini ko‘rish mumkin. Kundoshlari tuhmat bilan onasini yurtdan haydab, dorga osdirmoqchi bo‘lganida, Rustam saro-simaga tushmadi. Onasini jallodlar qo‘lidan qutqarib: «Adashganning oldi yo‘l», – deya yo‘lga tushadi va Hukumu tog‘ida qo‘nim topib, ovchilik bilan kun ko‘ra boshlaydi.

Rustam ov kunlarining birida o‘tovga bog‘lab qo‘yilgan xushsurat qizni ko‘rib qoladi va uning ajdarga yemish uchun turganligidan xabar topadi. Xabarni eshitgan Rustam ajdar bilan jangga otlanadi. Oftoboy yalinib-yolvorib Rustamni o‘z ahdidan qaytarishga urinadi, biroq dovyurak Rustam: «Mard so‘zidan, yo‘lbars izidan burilmaydi» degan gap bor, ajdahor domiga tortadi, meni yutadi deb vahm qilmayman, qayishmay ajdahorning yo‘lini aytgin», – deydi. Ajdar bilan mar-

donavor kurashib, uni yengadi va qizni o'limdan qutqaradi. Ajdar zulmidan xalos bo'lgan Bujul yurti Rustamni shohlikka ko'taradi va Oftoboyim bilan to'yini qilib uylantirib qo'yadi. Erkin va oddiy hayot yo'lini tanlagan Rustam uch kundan so'ng shohlikdan voz kechib, suyuqli yorini olib, onasi oldiga qaytadi. Shu tariqa dostonida Rustam obrazi soddadil, mard va qo'rqmas, jismonan baquvvat inson, mehribon farzand va sadoqatli yor sifatida gavdalanadi.

Dostonida bir qancha ayol obrazlari ham gavdalandirilgan. Ayniqsa, Huroyim va Oftoboyim obrazlari alohida ajralib turadi. Ularga xos go'zallik, oqilalik, sadoqat va mehribonlik fazilatlarini doston voqealari rivojida ishonarli tasvirlangan. Xususan, Oftoboy – tengsiz go'zal qiz. Uni birinchi ko'rgan Rustam unga shunday murojaat qiladi:

Maloyik suratli, gul yuzli dilbar,
Seni ko'rgan odam bo'lar beqaror.
Oy-u kundan ziyod sening husning bor
Ne qildi seni boylab giriftor?

Oftoboyda mana shu go'zallikka teng fahm-farosat, zukkolik ham mavjud. Uning bu fazilatlarini Sultonxon o'z qilmishlariga tavba qilib, o'g'li va xotinidan kechirim so'rash uchun darvesh qiyofasida kelgan paytda ham ko'rinadi. Oftoboy dostonida oqila kelin, suyuqli yor sifatida gavdalanadi.

Dostonidagi asosiy qahramonlardan biri Huroyimdir. Huroyim Sultonxonga o'g'il farzand ato etadi, biroq evaziga qanchadan qancha jabr-u sitamlar ko'radi. Kundoshlari yurtidan quvganida ham, ajal ko'lanka solganida ham, o'zga yurtda qiyinchilikda yashasa ham, u o'zligidan kechmaydi. Undagi go'zal xulq, oqilalik barcha sitamlardan qutulishida yordam berdi. Rustam darvesh sifatida kelgan Sultonxonni qilich bilan chopmoqchi bo'lganida, Huroyimning o'ziga xos mulohazali ayol, oqila ona, kechirimli yor ekanligi ko'zga tashlanadi:

– Bolam! – deb qaytardi Rustamday uldi,
– Tavba qilib o'zi axtarib keldi,

Chopib tashlab, bolam, senga ne bo'ldi?
Qanday bo'lsa, qo'zim, manmanlik qilma,
«Rustam otasini chopibdi» degan
Lanqa gapni, qo'zim, o'zingga olma.

Dostonda Sultonxon o'ylamay qaror qabul qiladigan, o'zgalarning gapiga ishonuvchan laqma, podsho bo'lsa-da, zaif shaxs sifatida tasvirlanadi. Doston voqealari davomida Sultonxon juda ko'p xatolarga yo'l qo'yadi. Momogul maston fitnasiga aldanib, oilasidan, xotini va farzandidan ajraydi, ularsiz yashashga mahkum bo'ladi. Doston so'ngida Sultonxon o'z xatolarini tushunib yetadi hamda xotini va o'g'lidan kechirim so'raydi. Oilasini qaytadan tiklaydi, yo'l qo'yan xatolarini tuzatishga kirishadi. Yomonlarni jazolaydi.

Dostondagi boshqa bir qator obrazlar ham voqealarning ishonarli chiqishida xizmat qiladi.

DOSTON VA UNING TURLARI

Doston – xalq og'zaki ijodining eng yirik janri bo'lib, u qahramonlik, ishqiy-sarguzasht, fantastik mazmunga ega bo'lgan voqealarni bayon qiluvchi asar.

Qahramonlarning sarguzashtlari, o'zaro munosabatlari va kechinmalarini keng ko'lamda tasvirlovchi yirik hajmli liro-epik asar doston deyiladi.

Doston davr, tuzumdagi xalq ruhiyatini, xususiyatlarini aks ettiradi. Zamonlar o'tishi bilan ular yangi-yangi mavzular va g'oyaviy mazmun bilan boyib boradi. Dostonlar xalq tomonidan yaratilgach, ijodkor xalq ular orqali o'z maqsadlari, orzu-istaklari, his-tuyg'ularini ifodalaydi.

Odatda, dostonlarning birinchi ijodkori unutilib, ular nasldan naslga, avloddan avlodga o'tishi natijasida xalq mulkiga aylanadi.

Dostonlar mavzu jihatidan rang-barang, mazmunan xilma-xil bo'lganligi bois ularning quyidagi turlari mavjud: qahramonlik dostonlari, romantik – ishqiy-sarguzasht dostonlar, tarixiy dostonlar.

Dostonlardagi asosiy qahramonlar qiyofasida insonparvarlik, vatanparvarlik, mardlik, jasurlik, do'stlik, vafodorlik, sadoqat kabi olijanob fazilatlar umumlashtiriladi.

Xalq og'zaki ijodidagi «Alpomish» qahramonlik dostoni bo'lsa, «Go'ro'g'li», «Ravshan», «Rustamxon», «Oshiq G'arib va Shohsanam» kabilar ishqiy-sarguzasht dostonlaridir.

«Rustamxon»da o'z davrining ijtimoiy-siyosiy munosabatlari, ishq-muhabbat sarguzashtlari, turli fantastik uydirmalar, eraklarga xos voqealarning yuksak badiiyati bilan yo'g'rilgan tasvirlar kishini hayajonga soladi. Asar matnida xalqimizning qadimiy, boy tiliga xos fazilatlar, xalqona ibora va ifodalar, shu tilning imkoniyati, nafosati, kuchi va qudrati ham yorqin namoyon bo'lgan.

Shu til vositasida asar qahramonlarining har biriga xos fazilatlar, o'rni bilan esa, ayrim qusurlar ham yorqin bo'yoqlarda ko'rsatib berilgan.

Aziz o'quvchi! Xalq dostonlarini baxshilar ijrosida eshitganmisiz? Agar baxshilarning dostonni ichki ovoz bilan kuylashini, ming-ming misrani yoddan, ohangga solib ijro qilishini eshitsangiz, sizni, albatta, hayajonga soladi, tuyg'ularingizni junbushga keltiradi, to'lqinlantiradi. Ayniqsa, bu siz bilgan, siz o'qigan dostonlarning ijrosi bo'lsa, uning ta'sir kuchi yanada ortiq bo'ladi. Shunda xalq o'z dostonlarini necha ming-ming yillardan beri nega saqlab, asrab-avaylab kelayotganining sabablarini anglaysiz.

Savol va topshiriqlar

1. Dostondan berilgan parchani ifodali o'qing, mazmunini o'zlashtiring.
2. Matnda Sultonxonning obro'si qanday ko'rsatilganini toping. Ularni izohlang.
3. Sultonxon nima uchun safarga otlandi, safar chog'ida uning qanday fazilatlarini namoyon bo'ldi. Fikrlaringizni matnga tayangan holda asoslang.

4. Huroyimning kundoshlari qilmishlariga qanday baho berasiz? Ularning o'ziga xos sifatlarini misollar asosida izohlang.
5. Dostondagi Momogul maston kim va unga xos bo'lgan sifatlarini tavsiflang?
6. Huroyim bilan Oftoboyga xos sifatlarini ko'rsatuvchi o'rinlarini matndan topib o'qing va ularni sharhlang.
7. Rustamning mard va jasurligini namoyon qiluvchi misralarni matndan toping va ularga munosabat bildiring.
8. Rustam nima uchun podsholikni rad etdi?
9. Sultonxonni hukmdor, turmush o'rtoq va ota sifatidagi xarakterlarini matnga tayangan holda tushuntiring.
10. Matndan misollar keltirgan holda Huroyimga ona sifatida tavsif bering.
11. Matndan Rustam bilan Huroyimning Oqtoshga qaytgan o'rinlarini toping va uni izohlang.
12. Ximcha va Momogul maston portretlari tasvirlarini qayta o'qing. Ularni qiyoslang.
13. Kundoshlar xarakteri ularning nutqi orqali ham yoritilgan. Shunday o'rinlarni toping va izohlang.
14. Dostonda hozirgi o'zbek adabiy tilidagi shaklidan biror farqli tarzda qo'llanadigan so'zlarni ko'rsating. Ularni daftaringizga ko'chiring. Bunday so'zlarning qo'llanish sabablarini izohlashga urinib ko'ring.
15. Xalqimizda «Ko'r ko'rni qorong'ida topadi» degan maqolga mos keladigan obrazlar mavjud. Ularni toping va izohlang.
16. Dostonda bir qator xalq maqollari ham qo'llangan. Ularni toping va matnda qanday vazifa bajarayotganini tushuntirib bering.
17. «Dostondan olgan taassurotlarim» mavzusida insho yozing.

O'RXUN-ENASOY OBIDALARI

Mazkur obidalarining topilishi O'rxun hamda Enasoy daryolarining havzalari bilan bog'liq. Garchi bunday qadimiy obidalar keyinchalik Sibir va Mo'g'ulistonning boshqa joylaridan, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Kavkaz, Volgabo'yi, hatto Sharqiy Yevropadan ham topilgan bo'lsa-da, tarixda bu nom muqim o'rnashib qoldi.

O'rxun-Enasoy yodgorliklari dastlab, O'rxun, Selenga va To'li daryolari atrofidan Shimoliy Mo'g'ulistondan toshga bitilgan obidalar shaklida topildi.

O'rxun-Enasoy obidalari «toshbitiklari» deb ham yuritiladi. Buning sababi ko'pgina yodgorliklarning qabr toshlariga o'yib yozilganidir. Ularning eng yiriklari «To'nyuquq» hamda «Kul Tegin» yodgorliklaridir.

Qadimgi turkiy obidalarining asl manbalari topilgan va saqlanayotgan joylar: O'rxun va Enasoy daryolari atroflari, Turfon (Sharqiy Turkiston), shuningdek, Mo'g'uliston, Germaniya (Berlin, Marburg, Mayns), Rossiya (Sankt-Peterburg, Qizil, Minusinsk), Xitoy (Turfon, Urumchi, Miran Suchjoy, Pekin), Buyuk Britaniya (London), Fransiya (Parij), Shvetsiya (Stokgolm), O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va boshqalar.

«To'nyuquq» bitiktoshi 2 ta ustunga yozilgan. Ularning biri 170, ikkinchisi 160 sm dan iborat. Bu yodgorlikni Yelizaveta Klemens 1897-yili Shimoliy Mo'g'ulistonda turmush o'rtog'i Dmitriy Klemens bilan birgalikda izlab topgan. Bitiktosh Ulan-Batordan 66 km janubi-sharqdagi Bain Sokto manzilida bo'lgan va hozir ham shu yerda saqlanadi.

**Kul Tegin bitiktoshi
(Mo'g'uliston)**

TO'NYUQUQ BITIKTOSHI¹

- [1]² Bilga To'nyuquq³ – ban. O'zum Tabg'ach alinga qilintim.
Turk bo'dun Tabg'achqa ko'rur arti.
[(Men) Bilga To'nyuquqman. O'zim Tabg'ach elida voyaga yetdim. (O'sha kezlar) turk xalqi Tabg'achga qaram edi.]⁴
- [2] Turk bo'dun qanin bulmayin Tabg'achda adrilti, qanlanti.
Qanin qo'dub, Tabg'achqa yana ichikdi. Tangri⁵ ancha tamis arinch: Qan bartim,
[Turk xalqi xonini topolmay (ko'p sarson bo'ldi. Avvaliga) Tabg'achdan ayrildi, o'z xoniga ega bo'ldi (keyin yana) xonini qo'yib, Tabg'achga qayta qo'shildi. Tangri shunday degan, shekilli: Xon berdim,]
- [3] qaningin qo'dub ichikding, ichikduk uchun tangri «o'l» tamis arinch, turk bo'dun o'lti, alqinti, yoq bo'lti. Turk sir bo'dun yarinta
[«Xoningni qo'yib taslim bo'lding». Taslim bo'lgani uchun tangri o'l, degan [ya'ni qarg'agan] shekilli, turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi, turk sir xalqi yerida]
- [4] bo'd qalmadi, ida tashda qalmisi qo'branib, yati yuz bo'lti: aki ulugi atlig' arti, bir ulugi yadag' ardi. Yati yuz kishig
[birorta ham urug' qolmadi, to'qayda, tog'-u toshda qolgani to'planib, yetti yuz kishi bo'ldi, uning ikki qismi otliq, bir qismi yayov edi. Yetti yuz kishini]
- [5] uduzug'ma ulug'i shad arti. Yig'il tadi, yig'masi ban artim – Bilga To'nyuquq. Qag'an-mu qisayin tadim, saqintim, turuq buqali samiz buqali arqda
[uyushtiradigan ulug'i shad edi. «Yig'il», dedi. Yig'uvchisi men edim – Bilga To'nyuquq. Xoqonni ham qistayin,

¹ Matn M. Is'hoqov, Q. Sodiqov va Q. Omonovning «Mangu bitiglar» (Toshkent, 2009) nomli kitobidan olindi.

² To'g'ri burchakli qavs ichidagi raqamlar yodgorlikdagi satr qatorini bildiradi.

³ To'nyuquq – shaxs nomi.

⁴ To'g'ri burchakli qavs ichida asl matnning hozirgi o'zbek adabiy tilidagi tabdillari berildi.

⁵ Tangri – tosh bitiklardagi «ko'k tangri», ya'ni osmon tangrisini anglatadi.

dedim, so'ng o'ylab qoldim: (birov) oriq buqa bilan semiz buqani tezagidan]

- [6] bilsar, samiz buqa, turuq buqa tayin bilmaz armis, tayin ancha saqintim. Anta kisra tangri bilig bartuk uchun o'zum-o'k qag'an qisdim. Bilga To'nyuquq bo'yla Bag'a tarqan [bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) oriq buqa deb bilmas (ya'ni ajrata olmas) emish, deb o'yladim. O'shandan so'ng, tangri bilim bergani uchun, faqat o'zim xoqonni qistadim. Bilga To'nyuquq bo'yla Bag'a tarxan]

- [7] birla Altaris¹ qag'an bulayin, bariya tabg'achig', o'ngra Qitangig', yiraya O'g'uzug' o'kushak o'lurti. Bilgasi, chabisi ban-o'k artim. Chug'ay quzin Qara qumug' o'lurur artimiz.

[bilan Eltarish xoqon topishib [birlashib], janubda Tabg'achni, Sharqda Qitanni, shimolda o'guzni ko'plab o'ldirdi. Bilimdoni, chabusi² mening o'zim edim. Chug'ay quzini, Qoraqumni manzil qilib turar edik.]

- [8] Kayik yayu, tabisg'an yayu o'lurur artimiz. Bo'dun bo'g'zi to'q arti. Yag'imiz tagra uchuq tagirti, biz shag artimiz. Ancha o'lurur ark ali. O'g'uzda antan ko'rug kalti.

[Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik. Xalqning qorni to'q edi. Dushmanimiz atrofga qanotini yoydi, biz shay edik. Shunday yashar erk eli. O'g'uzdan (sir bilish uchun jo'natilgan) kuzatuvchi (qaytib) keldi.]

- [9] Ko'rug sabi antag': To'quz o'g'uz bo'dun uza qag'an o'lurti, tir, Tabg'achg'aru Qo'ni Sangunug³ idmis, Qitangg'aru To'ngra Samig⁴ idmis, sab ancha idmis: Azqin-ga turk bo'dun

[Kuzatuvchining xabari shunday: «To'qquz o'g'uz xalqi ustidan bir xoqon taxtga o'tirdi, – der. Tabg'achga Qo'ni Sangunni yuboribdi, Qitanga To'ngra Semni yuboribdi. (Ulardan) shunday xabar aytib yuboribdi: «Ozgina turk xalqi]

¹ Altaris (Eltarish) – qadimgi turk xoqonining nomi.

² Chabusi – obro'si, mashhuri.

³ Qo'ni Sangun – shaxs nomi.

⁴ To'ngra Sam – shaxs nomi.

- [10] yo'riyur armis, qag'ani alp armis, ayg'uchisi bilga armis.
O'l aki kishi bar arsar, sani Tabg'achig' o'lurtachi tirman,
o'ngra qitangig' o'lurtachi tirman bani o'g'uzug'
[yurgan emish, xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan.
O'sha ikki kishi bor bo'lsa, seni – Tabg'achni o'ldirajak,
derman, shimolda qitanni o'ldirajak, derman, meni – o'g'uzni]
- [11] o'lurtachi-o'k tirman. Tabg'ach, birdanayin tag, Qitany,
o'ndanayin tag. Ban yirdanayin tagayin. Turk sir bo'dun
yo'rinta idi yarimazun, usar, idi yo'q qisalim,
[ham o'ldiradi, deyman. Tabg'ach, sen o'ngdan hujum qil!
Qitan, sen oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay.
Turk sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo'q qilaylik,]
- [12] tirman. Ul sabig' asidib tun udisiqim kalmadi, kuntuz
o'lursiqim kalmadi. Anta o'tru qag'anima o'tuntum.
Ancha o'tuntim: Tabg'ach, O'g'uz, Qitany, bu uchagu qabasar,
[derman. O'sha xabarni eshitib, tun uyqum kelmadi, kunduz
o'tirgim kelmadi. Shundan keyin xoqonimga o'tindim.
Shunday o'tindim: «Tabg'ach, O'g'uz, Qitan – bu uchchovi qamal qilsa,]
- [13] qaltachi biz, o'z ichi-tashin tutmistag biz. Yuyqa arklig
to'pulg'ali uchuz armis, yinchga arklig uzgali uchuz, yuyqa
qalin bo'lsar, to'pulg'uluq alp armis, yinchga
[(qurshovda) qolajakmiz, (xuddi) vujudining ich-u tashini
tutgandek bo'lamiz. Yupqa narsa yengishga arzimas emish,
ingichka narsa uzishga arzimas, ingichka]
- [14] yo'g'an bo'lsar, uzguluk alp armis. O'ngra Qitanyda, biri-
ya Tabg'achda, quriya Qurdanta, yiraya O'g'uzda aki-uch
bing sumuz, kaltachimiz barmu na? Ancha o'tuntim.
[yo'g'on tortsa, uzadigan alp emish. Sharqda Qitan-
dan, janubda Tabg'achdan, g'arbda Qurdandan, shimolda
O'g'uzdan ikki-uch ming urush qilib keladigan qo'shini-
miz bormidi, nima?» – shunday o'tindim.]

To'nyuq bitiktoshi (Mo'g'uliston)

- [15] Qag‘anim ban o‘zum bilga To‘nyuquq o‘tuntuk o‘tunchumin asidu barti, ko‘nglungcha uduz – tadi. Ko‘k o‘ngug yo‘g‘aru O‘tukan yishg‘aru uduztum. Inigak ko‘lukum To‘g‘lada O‘g‘uz kalti.
[Xoqonim men o‘zim Bilga To‘nyuquqning o‘tinmish o‘tinchimini eshitib turdi, (keyin): «Ko‘nglingga qarab ish tut», – dedi.
Ko‘k o‘ngni yuqorilab (lashkarni) O‘tukan yishga soldim. Inigak ko‘lini kechib To‘g‘ladan o‘g‘uz keldi.]
- [16] Susi uch bing armis, biz aki bing artimiz, sungushdimiz, tangri yarliqadi, yanydimiz, o‘kuzka tushdi. Yangduq yo‘lta yama o‘lti kuk, anta o‘tru o‘g‘uz qo‘pan kalti.
[Qo‘ishini uch ming ekan, biz ikki ming edik, urushdik. Tangri yorliqadi, qochirdik, daryoga tushdi. Qochgan yo‘lida yana o‘ldi, chog‘i. Shundan so‘ng o‘g‘uz butunlay (taslim bo‘lib) keldi.]
- [17] Kalurtum-o‘k Turk bo‘dunug‘ O‘tukan yerka: ban o‘zum bilga to‘nyuquq O‘tukan yarig qo‘nmis tayin asidib biri-yaki bo‘dun, Quriyaqi, yirayaqi, o‘ngraki bo‘dun kalti.
[Men o‘zim Bilga To‘nyuquq turk xalqini ham O‘tukan yerga keltirdim. O‘tukan yerga qo‘nibdi, deb eshitib, janubdagi xalq, g‘arbdagi, shimoldagi, sharqdagi xalq keldi.]
- [18] Aki bing artimiz biz aki su bo‘lti. Turk bo‘dun o‘lurg‘ali, Turk qag‘an o‘lurg‘ali, Shantung baliq(q)a, taluy o‘guzka tagmis yo‘q armis. Qag‘anima o‘tunup, su altdim.
[Biz ikki ming edik, ikki (to‘da) qo‘shin bo‘ldi. Turk xalqi el bo‘libdiki, Turk xoqoni taxtga kelibdiki, Shantung shahriga, dengiz-u daryolarga (katta suvlarga) yetmagan edi. Xoqonimga o‘tinib, lashkar tortdim.]
- [19] Shantung baliqqa, taluy o‘guza tagurtum, uch o‘tuz baliq sidi, usin buntatu yo‘rtda yatu qalur arti. Tabg‘ach qag‘an yag‘imiz arti. O‘n o‘q qag‘ani yag‘imiz arti.
[Shantung shahriga, dengiz-u daryolar (katta suvlar)gacha yetkazib bordim. Yigirma uch shahar mag‘lub bo‘ldi. Uyqusini buzib, yurtida yengilib qolar edi. Tabg‘ach xoqon yovimiz edi.]

[20] Artuq Qirgiz kuchlug' qag'an yag'imiz bo'lti. O'l uch qag'an o'glashib Altun yish¹ uza qabasalim, timis, ancha o'glashmis, O'ngra Turk qag'ang'aru sulalim, temis, ancha o'glashmis, O'ngra Turk qag'ang'aru sulalim, temis, angaru sulamasar, qachan angirsar o'l bizni.

[Buning ustiga, qirg'izning qudratli xoqoni ham yovimiz bo'ldi. O'sha uch xoqon maslahatlashib, «Altun yish ustiga bostirib boraylik, – debti, shunday maslahat qilishibdi. – Sharqqa, Turk xoqoniga qo'shin tortaylik, – dedi. Unga qo'shin lashkar tortilmasa, g'azablangan chog'da, u bizni yengadi,]

[21] Qag'ani alp armis, ayg'uchisi bilga armis, qachan angirsar, o'lurtachi kuk. Uchagun qabsap sulalim, ani yo'q qisalim, tamis. Turgas qag'an ancha tamis. Baning bo'dunum anta arir, tamis.

[xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, o'ldiradigan ko'rinadi. Uchovlon yopirilib, qo'shin tortaylik, uni yo'q qilaylik», debdi. Turgash xoqoni shunday debdi: «Mening xalqim u yerda, – debdi.]

[22] Turk bo'dun yama bulg'anch o'l, tamis. O'g'uzi yama tarqanch o'l, tamis. O'l sabin asidip, tun yama udusiqim kalmaz arti, o'lursiqim kalmaz arti, ancha saqintim a... [Turk xalqi ham sarosimadadir, – debdi. – O'g'uzi ham tarqoqdir», – debdi.

O'sha xabarini eshitib, tunlari uyqum kelmas edi, kunduzlari o'tirgim kelmas edi. Shunday o'yladim: «A...]

[23] ... a sulalim tadim. Ko'gman² yo'li bir armis, tumis tayin, asidip, bu yo'lun yo'risar yaramachi tadim... Yarchi tiladim, cho'lgi Az ari, bultum.

[... a qo'shin tortaylik..., – dedim.

Ko'gman yo'li bitta ekan, bekilgan [qor bosgan], deb eshitib: Bu yo'ldan yursak yaramaydi», – dedim. Yarchi (bu yerlarni biladigan kishi) surishtirdim. Cho'llik az kishini topdim.]

¹ Altun yish – turkiylarning muqaddas poytaxti nomi.

² Ko'gman – joy nomi.

- [24] O‘zum Az yirim, ani bil ... armis, bir turuqi armis. Anin barmis angar yatip, bir atlig‘ barmis tayin o‘l yo‘lin yo‘risar, unch tadim, saqintim, qag‘anima
[«O‘zim az, yerim...», uni bil... ekan, bir turarjoyi bor ekan. «Ani (daryosi) bilan borgan, o‘sha yerda tunab, bir otlig‘ (yo‘l) bosadi», – deganda: «O‘sha yo‘l bilan yuril-sa, ma‘qul», – dedim, shunday xayol qildim. Xoqonimga]
- [25] o‘tuntum, su yo‘ritdim, atlat, tadim. Aq tarmal¹ kacha, o‘g‘raqlatdim, at uza bintura, qarig‘ so‘kdum, yo‘qaru at yata, yadag‘in, ig‘ach tutunu ag‘turtum o‘ngraki ar
[«o‘tindim, cherikni ishga soldim, ot sol!» – dedim. Oq tarmal (hozirgi Xua Kem) daryosini kechib ildam yo‘lla-dim, otga mindirib qorni kechdim. Yuqoriga otni ye-taklab, yayov, yog‘ochga tayanib tepalikka chiqardim. Oldindagi er (yigit)lar]
- [26] yo‘g‘aru tagurup, i bar art ashdimiz. Yo‘balu intimiz o‘n tunka yantaqi tug‘ biru bardimiz. Yarchi yar yangilip, bo‘g‘uzlanti, bungadip qag‘an yalu ko‘r, tamis.
[yuqori ko‘tarilib butalar bor dovondan oshdik. Qiynalib indik. O‘n kecha deganda yondagi to‘siqni aylanib o‘tdik. Yershi yo‘lda yanglishib, bo‘g‘izlandi. Xafa bo‘lib xoqon: «Yelib ko‘r, – dedi. –]
- [27] Ani subug‘ baralim. O‘l sub qo‘di bardimiz, sanag‘ali tushurtimiz, atig‘ iqa bayur artimiz... kun yama, tun yama yalu bardimiz. Qirqizig‘ uqa basdimiz.
[Ani suvidan boraylik». O‘sha suvning quyi tomoniga bordik, (qo‘shinni) sanagani tushirdik, ot(lar)ni butalarga boylar edik. Kun-u tun yelib bordik. Qirg‘izni (uyquda) qo‘qqisdan bosdik.]
- [28] Su angagin achdimiz. Qani susi tarilmish, sungushdimiz, sanchdimiz, qanin o‘lurtumiz. Qag‘anqa qirg‘iz bo‘duni ichikdi, yukunti, yantimiz. Ko‘gman yishig‘ abiru kaltimiz. [Lashkar engag (jag‘)ini ochdik (hayyo-hayt soldik). Xoni, lashkari yig‘ildi, jang qildik, sanchdik, xonini o‘ldirdik.

¹ Aq tarmal – joy nomi.

Xoqonga qirg'iz xalqi taslim bo'ldi, ta'zim qildi. Qaytdik. Ko'gman yishni aylanib keldik.]

- [29] Qirgizda yantimiz. Turgas qag'anta ko'rug' kalti, sabi antag: O'ngdan qag'ang'aru su yo'rilim, tamis, yo'rimasar, bizni, qag'ani alp armish, ayguchisi bilga armish, qachan angirsar,

[Qirg'izdan qaytdik. Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo'natilgan) kuzatuvchi (qaytib) keldi. Keltirgan xabari shunday: «Sharqdan xoqonga qo'shin yo'llaylik, – debdi. – Yo'llanmasa, u bizni (yengadi). Xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa,]

- [30] bizni o'lurtachi kuk, tamis. Turgis qag'ani tashiqmish, tadi. O'n o'q bo'duni qalisiz tashiqmish, tar. Tabg'ach susi bar armish. O'l sabig' asidip, qag'anim: Ban abgaru tushayin, tadi.

[bizni o'ldiradigan ko'rinadi, – debdi. – Turgash xoqoni maydonga chiqibdi, – debdi. O'n o'q xalqning hammasi bekam-u ko'st chiqibdi, – debdi. Tabg'ach lashkari (ham) bor ekan». O'sha gapni eshitib, xoqonim men uyga tushayin, – dedi.]

- [31] Qatun yo'q bo'lmis arti, ani yo'g'latayin, tadi. Su baring, tadi. Altun yishda o'lurung, tadi. Su bashi Inal qag'an, Tardush shad barzun, tadi. Bilga To'nyuquqa – banga aydi:

[Xotun vafot etgan edi. Uning marosimini o'tkazayin, – dedi. Qo'shin bilan boring, – dedi. Altun yishda o'rna-shing, – dedi. Lashkarboshi Inal xoqon, Tardush shadi borsin, – dedi. Bilga To'nyuquqa – menga aytdi:]

- [32] Bu sug alt, tadi, aqi yanig' ko'nglungcha ay, ban sanga na ayayin, tadi. Kalir arsar ku ar o'kulur, kalmaz arsar, tilig', sabig' ali o'lur, tadi. Altun yishda o'lurtimiz.

[«Bu qo'shinni elt, – dedi. Karam-u g'azabni ko'ngling-dagiday qil, men senga nima ham deyin, – dedi. (Yov) keladigan bo'lsa, nomdor er (yigit)larni yig' (va dush-manni o'ldir), kelmaydigan bo'lsa, til tutib ma'lumot olib tur, – dedi. Altun yishda o'rnashdik.]

- [33] Uch ko‘rug kishi kalti, sabi bir: qag‘ani su tashiqdi, O‘n o‘q susi qalisiz tashiqdi, tar. Yaris yazida tarilalim, tamis, o‘l sabig‘ asidib, qag‘ang‘aru o‘l sabig‘ ittim: Qantayin sabig‘ yana
[Uch kuzatuvchi kishi keldi, so‘zi bir: «Xoqoni qo‘shin bilan maydonga chiqdi, o‘n o‘q qo‘shini bekam-u ko‘st maydonga chiqdi, – der. Yaris dashtida yig‘ilamiz», – debdi. O‘sha xabarni eshitib, xoqonga o‘sha xabarni aytib yubordim, «nima o‘ylay?» degan xabarni yetkazib, (javo-bini olib) qaytib]
- [34] kalti: o‘lurung, tayin tamis. Yalma, qarg‘u adguti urg‘il, basitma, tamis. Bo‘gu qag‘an¹ bangaru ancha ayidmis, apa tarqang‘aru ichra sab idmish: Bilga To‘nyuquq angig‘-o‘l, o‘z-o‘l anglar.
[keldi: «Tek turing! – degan emish. – Borma, pistirmani yaxshilab mustahkamla, (yovga) bostirib qo‘yma!», – debdi. Bo‘gu xoqon menga shunday aytib yuboribdi, apatarxon (bosh lashkarboshi)ga maxfiy xabar yuboribdi: «Bilga To‘nyuquq hushyor, u o‘zi biladi.]
- [35] Su yo‘rilim tadachi, unamang. O‘l sabig‘ asidip, su yo‘ritdim. Altun yishig‘ yo‘lsuzun ashdim. Artish o‘guzug kachigsizin kachdimiz, tun aqitdimiz. Bo‘luchuqa tang o‘ngturu tagdimiz.
[Lashkar bilan yo‘lga chiqmoqchi bo‘lsa, unamang». O‘sha xabarni eshitib, qo‘shinni yo‘lga soldim. Altin yishni yo‘lsiz oshdim, Ertish daryosini kechiksiz kechdik, tunda to‘xtamadik. Bo‘luchuga tong otganda yetib bordik.]
- [36] Tilig‘ kalurti, sabi antag‘: Yaris yazida o‘n tuman su tarilti, tar. O‘l sabig‘ asidip, baglar qo‘pun
[(Kuzatuvchilarimiz tutib keltirgan) «til» xabari shunday: «Yaris dashtida o‘n tuman (yuz ming) lashkar yig‘ildi», – der. O‘sha xabarni eshitib, beklar yoppasiga:]
- [37] yanalim, arig‘ o‘buti yig, tadi. Ban ancha tarman, ban bilga To‘nyuquq: Altun yishig‘ asha kaltimiz, Artish o‘guzug

¹ Bo‘gu qag‘an – qadimgi turk xoqonlaridan birining nomi.

- [«Qaytaylik, halol (kishining) uyati (or-nomusini saqlagani) yaxshi», – dedi. Men shunday derman, men bilga To'nyuquq: Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini]
- [38] kacha kalimiz, kalmishi alp tadi, tuymadi. Tangri Umay¹ iduq yarsub basa barti arinch, naka tazarbiz, [kechib keldik. Kelgani alp, deganlar. (Yov bizni) sezma(y qol)di. Tangri Umay, muqaddas yer-suv bosib bergan, shekilli, nega chekinamiz,]
- [39] o'kish tayin, naga qo'rqurbiz, az tayin, na basinalim, tagalim, tadim. Tagdimiz, yayidimiz, akinti kun kalti, [(yovni) ko'p deb, nega qo'rqamiz, (o'zimizni) oz deb. Qani, bosaylik, hujum qilaylik», – dedim. Hujum qildik, tor-mor qildik. Ikkinchi kun keldi,]
- [40] o'rtcha qizip kalti, sungushdimiz. Bizinta aki uchi singarcha artuq arti. Tangri yarliqaduq uchun, o'kush tayin, biz [yong'inday qizib keldi, urushdik. Biznikidan ikki qanoti yarmicha ortiq edi. Tangri yorlaqagani uchun, ko'p deya, biz]
- [41] qo'rqmadimiz, sungushdumuz. Tardush shad ara badi. Yaydimiz, qag'anin tutdimiz, yabg'usin, shadin [qo'rqmadik, urushdik. Tardush shadi aralashdi. Tor-mor qildik, xoqonini tutdik, yabg'usi, shadi]
- [42] anta o'lurti, aligcha ar tutdumiz, o'l-o'q tun bo'dunin sayu ittimiz. O'l sabig' asidip, O'n o'q baglari bo'duni qo'p [o'sha yerda o'ldirildi. Elliktacha yigitni tutdik, o'sha kechasiyoq ularni xoqoni tomon jo'natib yubordik. O'sha xabarni eshitib, o'n o'q beklari, xalqi, yoppasiga]
- [43] kalti, yukunti. Kaligma baglarin bo'dunin itip, yig'ip azcha bo'dun tazmis arti. O'n o'q susin suladim, [keldi, bosh egdi. Kelgan beklarini, xalqini tartibga solib, yig'ib, ozgina xalq qochgan edi, o'n o'q lashkarini jangga yubordim.]

¹ Umay – qadimgi turklarda onalik, hosildorlik ma'budining nomi.

- [44] Biz yama suladimiz, ani irtimiz. Yinchu o'guzug kacha,
Tinsi o'g'li yatig'ma Bangligak¹ tag'ig'...
[Biz ham lashkar tortdik, uni quvdik. Yinju o'g'uzni
kechib Tinsi o'g'li yotadigan Bangligak tog'ini (oshib
o'tib)...]
- [45] Tamir qapig'qa tagi irtimiz, anta yanturtimiz. Inal qag'an-
qa... tazik, to'qrisin...
[Temir qopiq (darvoza)gacha quvib bordik. O'sha yerdan
qaytardik.
Inal xoqonga arab, to'xri (arablarning ittifoqdoshi) (hujum
qildi).]
- [46] anta yaruki asuq bashlig' So'g'daq bo'dun qo'p kalti, o'l
kunta tagti. Turk bo'dun Tamir qapig'qa...
[O'shanda boshiga yoriq dubulg'a kiygan So'g'daq xalqi
yoppasiga keldi, o'sha kuni urush qildi. Turk xalqi Temir
qopiqqa.]
- [47] Tinsi o'g'li yatig'ma tag'qa tagmish, idi yo'q armis. O'l
yarka ban – bilga To'nyuquq, tagurtuk uchun
[Tinsi o'g'li yotadigan toqqa yetdi, egasi yo'q ekan.
O'sha yerga men bilga To'nyuquq yetkazib borganim
uchun]
- [48] sarig' altun, urung kumush, qiz quduz, agri tabi, ag'i
bungsiz kalurti. Altaris qag'an bilgasin uchun,
[sariq oltin, oq kumush, qiz-juvon, egri tuya, ipaklik
hadsiz keltirdi.
Eltarish xoqon dono maslahatchisi bilan bo'lgani uchun,]
- [49] alpin uchun Tabg'achqa yati yigirmi sungushdi, Qitanyqa
yati sungushdi. O'g'uzqa bash sungushdi. Anta ayg'uchi
[alpi bilan bo'lgani uchun Tabg'achga o'n yetti marta
jang qildi, Qitanga yetti marta jang qildi, O'g'uzga besh
marta jang qildi. O'shanda kengashchi]
- [50] yama ban-o'k artim, yag'ichisi yama ban artim. Altaris
qag'anqa... Turk Bo'gu qag'anqa, Turk Bilga qag'anqa...
[ham mening o'zum edim, urushuvchisi ham men edim.
Eltarish xoqonga..., Turk Bo'gu xoqonga, turk Bilga xo-
qonga (xizmat qildim).]

¹ Bangligak – tog' nomi.

- [51] Qapag'an¹ qag'an... tun udumati,
[Qapag'an xoqon ... tun uxlamadi,]
- [52] kuntuz o'lurmati, qizil qanim tukati, qara tarim yugurti,
isig, kuchug bartim-o'k, ban o'zum uzun yalmag yama
ittim-o'q.
[kunduz o'turmadi, qizil qonimni tugatib, qora terim
yugurtib, mehnatimni, kuchimni berdim-ku, axir. Men
o'zim uzoqlarga bosqinni ham uyushtirdim-ku, axir.]
- [53] ar qo'y, aq arg'ug' ulg'artdim, basinig'ma yag'ig' kalurur
artim, qag'animin su altdimiz, tangri yarliqazu.
[qo'ng'ir qo'y, oq otni ulg'aytirdim. Bosadigan yovni
poymol qilguvchi edim. Xoqonim bilan lashkar tortdik,
tangri yorlaqasin!]
- [54] Bu turk bo'dunqa yaraqlig' yag'ig' kalturmadi, to'gun-
lig atig' yo'gurtmadim. Altaris qag'an qazg'anmasar,
[Bu turk xalqiga qurolli yovni keltirmadi, yalovli otini
yugurtirmadi].
Eltarish xoqon muvaffaqiyat qozonmasa,]
- [55] udu ban o'zum qazg'anmasar, al yama, bo'dun yama
yo'q artachi arti, qazg'antuqin uchun, udug'uzum, qaz-
g'antuqum uchun
[uning bilan mening o'zim zafar qozonmaganimda, yurt
ham, xalq ham yo'q bo'lar edi. (Xoqon) zafar qozongani
uchun, men o'zim zafar qozonganim uchun]
- [56] al yama al bo'lti, bo'dun yama bodun bo'lti. O'zum qari
bo'ltim, ulug' bo'ltim. Nang yardaki qag'anlig' bo'dunqa
[davlat ham davlat bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi. O'zim
qaridim, ulg'aydim. Har yerdagi xoqonli xalqqa]
- [57] abun tugi bar arsar, na bungi bar artachi armis.
[don-duni bor bo'lsa, nima g'ami bo'ladi?!]
- [58] Turk Bilga qag'an alinga bititdim ban bilga To'ngyuquq.
[(Ushbu bitigni) Turk Bilga xoqon elida yozdirdim men
Bilga To'nyuquq.]
- [59] Altaris qag'an qazg'anmasar, yo'q arti arsar, ban o'zum,
bilga To'ngyuquq, qazg'anmasar, ban yo'q arti arsar,

¹ Q a p a g ' a n – qadimgi turk xoqonlaridan birining nomi.

[Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, yo‘q bo‘lganida, men o‘zim, bilga To‘nyuquq zafar qozonmaganimda, men bo‘lmaganimda,]

[60] Qapag‘an qag‘an Turk sir bo‘dun yarinta bo‘d yama, bo‘dun yama, kishi yama idi yo‘q artachi arti.

[Qapag‘an xoqon turk sir xalqi yerida bo‘y ham, xalq ham, kishi ham ega bo‘lmas edi.]

[61] Altarish qag‘an, bilga To‘nyuquq qazg‘antuq uchun Qapag‘an qag‘an Turk sir bo‘dun yo‘riduqi bu

[Eltarish xoqon, bilga To‘nyuquq zafar qozongani uchun Qapag‘an xoqon turk sir xalqi yurgan bu...]

[62] Turk Bilga qag‘an turk sir bo‘dunug‘ og‘uz bo‘dunug‘ igidu olurur.

[Turk Bilga xoqon turk sir xalqini, o‘g‘uz xalqini boshqarib turibdi.]

O‘RXUN-ENASOY OBIDALARI HAQIDA

O‘rxun-Enasoy yodgorliklarining topilishi va o‘rganilishi XVIII asrdan boshlanadi. Rus xizmatchisi Remezov bu haqda dastlabki xabarni beradi. Shved zobiti Iogann Strallenberg, olim Messershmidt yodgorliklarni Yevropa ilm ahliga ilk mar-ta taqdim qilgan edilar.

Dastlab, O‘rxun, Selenga va To‘li daryolari atrofidan – Shimoliy Mo‘g‘ulistondan toshga bitilgan obidalar topildi. Enasoy daryosi qirg‘oqlaridan ham shunday yodgorliklar topilgan. Ular keyinchalik O‘rxun-Enasoy yodgorliklari nomini oldi.

Ma‘lumki, turkiy xalqlar o‘z davlatiga ega bo‘lgan eng qadimgi dunyo qavmlaridan biridir. O‘rxun-Enasoy obidalari ana shu tarixni badiiy tarzda hikoya qiladi. Ular O‘rta Osiyodan boshlab Dunaygacha bo‘lgan ulkan hududda o‘z davlatlarini idora qilishgan. Yodgorliklar, asosan, VI–VIII asr voqealarini aks ettiradi.

V–VI asr o‘rtalarida dunyo xaritasida Turk xoqonligi degan mamlakat yuzaga kelgan. Bu mamlakat O‘rta Osiyo, Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Oltoy o‘lkalaridagi turli qabila va xalqlarni birlashtirgan edi. Bu yerlar geografik jihatdan nihoyatda qulay,

buning ustiga Yevropa va Sharqiy Osiyoni bog‘lab turuvchi, «Buyuk ipak yo‘li» ning ustida edi. Shuning uchun ham turkiylar yashaydigan manzillarga qiziqish katta bo‘lgan.

Turli qabila va elatlarning doimiy hukmronlikka intilishi odatdagi hol edi. Bundan dushmanlar ham foydalanishga harakat qiladilar. Tashqi dushmanga qarshi hamkorlikda kurashish qabila va elatlarning birlashishiga olib keldi va 545-yilda Turk xoqonligi yuzaga keldi. Bu xoqonlik VIII asrgacha hukmronlik qildi.

Toshbitiklarning katta qismi ana shu xoqonlikning o‘ziga xos badiiy solnomasidir.

Yodgorliklarni butun dunyo turkiyshunoslari ilmiy jihatdan o‘rganmoqda. V. Tomson va V. Radlovdan keyin S. E. Malov, S. G. Klyashtorniy, I. V. Stebleva, H. O‘rxun, T. Tekin, Najib Osim, G. Aydarov, o‘zbek olimlaridan A. Qayumov, A. Rustamov, G‘. Abdurahmonov, N. Rahmonov, Q. Sodiqovlar o‘rganishgan.

Yodgorliklar hozirgi o‘zbek tiliga bir necha marotaba tabdil qilingan. Runiy yozuvdagi yodgorliklar faqat toshga bitilgan emas. Ularning qog‘ozga, turli buyumlar (kumush ko‘zachalar, yog‘och, teri, oyna, qayish to‘qasi)ga yozilgan namunalari ham bor. Masalan, «Irq bitigi» («Ta’birmoma») qog‘ozda yozilgan.

So‘zni «To‘nyuquq» bitiktoshidan boshlaylik. To‘nyuquq – shaxs nomi. U ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonining maslahatchisi va sarkardasi bo‘lgan.

To‘nyuquq «Turk Bilga xoqon davlatida bu bitigni yozdirdim» deydi. Bilga xoqon Eltarish xoqonning o‘g‘li edi.

Bitiktoshdagi voqealar To‘nyuquq tilidan hikoya qilinadi: «Men – Dono To‘nyuquqman. O‘zim Tabg‘ach davlatida voyaga yetdim. Turk xalqi Tabg‘ach davlatiga bo‘ysunar edi...»

So‘ng ana shu dahshatning – turkiylarning o‘z erkini qo‘ldan berib qo‘yishlarining sababi aytiladi: «Turk xalqi boshboshdoqlikka, o‘zibo‘larchilikka, beparvolikka yo‘l qo‘ydi... o‘zi-ning xoni bilan birga bo‘lmadi».

Mustamlaka azobi, o‘zga xalq tahqiri yodgorlikda qisqa va lo‘nda, ammo nihoyatda ta’sirchan tarzda ifodalanadi:

«... Tabg'achga taslim bo'lganligi uchun tangri, o'l degan, shekilli, turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi. Turk Sir xalqi yerida birorta ham urug' qolmadi».

To'nyuquq yetti yuz kishini birlashtirib, «shad» degan unvon oladi. Bu turk xoqonligidagi eng oliy darajadagi harbiy unvonlardan biri edi.

To'nyuquq Bo'gu tarxon hamda Eltarish xoqon (Kul tigin va Bilga xoqonning otasi) bilan birga mamlakat mustaqilligi, el-yurt farovonligi, yurt osoyishtaligi, chegaralar daxlsizligi uchun tinimsiz kurash olib bordi. U bu kurashlarning oldingi safida edi. Ammo dushmanlar ham tinch o'tirmadi. Ular kuchlarni birlashtirish payiga tushishdi.

Tasvir davomida vaziyatning keskinlashib borishi, buning natijasida To'nyuquq shaxsiyatidagi kuchli nuqtalarning tobora kengroq ochilishini kuzatish mumkin. Xususan, buyuk sarkardalarga xos bo'lgan tavakkalchilik, dovyuraklik, jasorat, jur'at, ba'zan nihoyatda keskinlik, cho'rtkesarlik, ayni vaqtda bosiqlik, vazminlik xislatlari bu tasvirlarda aniq ko'rinib turadi. U katta tajriba egasi sifatida namoyon bo'ladi.

To'nyuquq buyuk vatanparvar shaxs timsolidir. Uning o'z vatani, xoqoni, qo'shini, xalqi bilan faxrlanishi, ularning borligidan o'zini baxtiyor sezishi yodgorlik matniga puxta singirilgan.

Hatto dushmanning «xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan» degan bahosida ham shu ruh mavjud. To'nyuquqning xotirjamligi esa «xalqning tomog'i to'q edi» jumlasini orqali ifodalangan.

Dushmanning turkiylar ustiga hujum uyushtirish haqidagi yovuz niyatini eshitgan To'nyuquqning «tun uxlagim kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi» deyishi uning o'z taqdirini xalq va yurt taqdiri bilan naqadar yaxlit holda tasavvur qilishini ko'rsatib turibdi.

To'nyuquq iftixoridagi eng asosiy nuqta shunday ifodalangani: «Bu turk xalqiga qurolli dushmanni keltirmadim, yalovli otni yugurtirmadim».

To'nyuquq obidasi vatan haqidagi madhiyadir. U voqeiyy yoki badiiyy asar bo'lishidan qat'i nazar, unda hayot haqiqati ham, tarixiy haqiqat ham badiiyy tarzda o'z aksini topgan.

Turkiy qabila va elatlarning o'zaro talashib-tortishishlari ham, tashqi dushman bilan bo'lgan ayovsiz kurashlar ham, aslida, tarixiy haqiqatdir.

Eltarish, Bo'g'u, Bilga xoqonlar ham tarixiy shaxslardir. Asarda tilga olingan ko'plab qabila, urug'lar tarixda mavjud bo'lgan, ularning bir qismi hozir ham alohida xalqlar va millatlar tarkibida yashab kelmoqda.

Yodgorlikda murojaat, undov, chaqiriq, yetakchilik qiladi. To'nyuquq tabiatida tushkunlik, ikkilanish mutlaqo ko'rinmaydi. Uning harakatlarida, so'zlarida o'ziga ham, butun xalqiga ham buyuk ishonch balqib turadi. Xuddi shu holat uning g'alabalarida asosiy omil bo'ladi.

«To'nyuquq» bitiktoshi kompozitsion jihatdan yetuk asar. Unda o'ziga xos boshlanma, voqealar rivoji, xotima mavjud. Shu kompozitsiyaning o'zida ham katta badiiylilik bor. Bu maqsad to'laligicha amalga oshgan.

Yodgorlikning til xususiyatlari ham e'tiborga loyiq. U VIII asrdagi adabiy til namunasidir. Asar tilidagi ko'plab so'zlar hozirgi o'zbek tilida aynan qo'llaniladi. Bir qism so'zlarda ozgina tovush o'zgarishlari yuzaga kelgan, yana bir toifa so'zlar esa bugungi iste'moldan chiqib ketgan.

Yodgorlikda o'rni-o'rni bilan so'zlarning ko'chma ma'nolarda qo'llanishi seziladi. Shuningdek, majoz, matal, maqolardan foydalanish kuchli:

«Tabg'ach, O'g'uz, Qitan – bu uchovi qamal qilsa, qamalda qolajakmiz. Unda vujudining ich-u tashini – mol-u jonini topshirgan kishiday bo'lamiz. Yupqa yig'in tor-mor qilishga oson emish, ingichka yig'in uzishga oson emish. Yupqa qalin bo'lsa, tor-mor qiladigan bahodir emish, ingichka yo'g'on bo'lsa, uzadigan bahodir emish».

Asarda oltinga «sariq», kumushga «oq», tuyaga «egri» singari epitetlar – sifatlashlar qo'llangan.

Undagi asosiy tasvir vositasi alliteratsiyadir. Alliteratsiya – tovushlar ohangdorligi, asosan, bir xil tovushlarning takrorla-

nishi natijasida yuzaga keladigan ohangdorlikdir. Unda unli va undosh takrorlanishi mumkin.

O'ngra qitaynyig' o'lurtachi terman,
Bani o'g'uzug' o'lurtachi – o'q terman.

So'z takrori ham yodgorlikda ko'p uchraydi.

Tabg'ach qag'an yag'imiz erti
O'n o'q qag'ani yag'imiz erti.

Undagi o'ziga xos tasvir usullaridan yana biri voqea-hodisalarga muayyan yondashish bilan izohlanadi. Ko'pincha bir necha voqea-hodisalar yoki ular bilan bog'liq detallar ketma-ket sanaladi:

«Turk budun o'lti, alqinti, yo'q bo'ldi». Bu yerdagi ketma-ket sanoq voqea zamiridagi dahshatli musibatni, kuchli fojiani juda yorqin namoyon etadi. Yoki:

«Tabg'ach, bardanayin teg. Qitany, o'ngdalayin teg. Ban yirdantayin tegayin». (Tabg'ach, sen o'ngdan hujum qil! Qitan, oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay!).

Bu o'g'uzlar orasidan kelgan kuzatuvchi nutqidan parcha. U o'g'uzlar fikrini ifodalamoqda. Bu yerdagi sanoq dushman tomonidan solinayotgan tahdid va xavf-xatar doirasining nechog'li kattaligini tasavvur etishga imkon beradi.

Bularning hammasi To'nyuquq bitiktoshining yuksak vatanparvarlik ruhi bilan sug'orilgan qadimiy nodir badiiy asar ekanligini yana bir marta tasdiqlab turadi.

Yodgorliklarda inson shaxsi va, ayniqsa, uning erki bilan bog'liq masalalar teran badiiy tahlil qilingan.

So'zlar takrori yodgorlikdagi asosiy tasvir vositalaridan biridir. Ammo ular matnda g'alizlik tug'dirmagan, aksincha, muallif fikrining ta'kidlanishiga, alohida urg'u bilan ko'rinishiga yordam bergan. Bularning barchasi yodgorliklarning juda katta ma'rifiy hamda badiiy-estetik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib turibdi.

Turkiy xalqlarning badiiy ijodi moziyning juda qadim qatlamlariga tutashadi. Eramizdan oldingi davrlardayoq yunon tarixchilari ajdodlarimiz orasida mavjud bo'lgan og'zaki ijod namunalari: ertak, rivoyat va afsonalar haqida ayrim ma'lumotlarni yozib qoldirishgan. Shuningdek, eramizdan oldingi Xitoy tarixchilari ham turkiylarning o'ziga xos qo'shiq va dostonlari bo'lganini manbalarda qayd etishgan.

Shu o'rinda qadimgi davrlarda yashab ijod etgan ayrim adiblarning nomlarini eslatib o'tish joiz. Bizgacha Aprinchur Tegin, Kul Tarxon, Singku Seli Tutung, Pratyaya-Shiri, Asig Tutung, Chusuya Tutung, Kalim Keysi, Chuchu, Yo'llug' Teginlarning nomlari yetib kelgan.

Turli-tuman tarixiy ma'lumotlarga tayanib O'rta Osiyoni eposlar beshigi deb nomlash mumkin bo'ladi. Eramizgacha bo'lgan V asrda yashagan Herodot To'maris bilan bog'liq voqealar tafsilotini keltirgan. Yana bir yunon tarixchisi Polien esa Shiroq haqidagi afsona mazmunini yozib qoldirgan.

Savol va topshiriqlar

1. Toshbitiklar nima uchun O'rxun-Enasoy obidalari nomini olgan?
2. Ular qachon topilgan?
3. Ularni o'rganish bilan shug'ullangan olimlar nomini bilasizmi?
4. Yodgorliklar qanday mavzularda yaratilgan?
5. To'nyuquq siymosiga tavsif bering. U qanday obraz?
6. To'nyuquqning buyuk shaxsga xos xislatlarini ko'rsatuvchi matn parchalarini belgilang. Ularni daftaringizga ko'chiring.
7. To'nyuquqning kuyunchakligi, o'z o'yini boshqalarga xavotir bilan yetkaza olishi matnda qay tarzda ifodalangan?
8. To'nyuquqning o'z vatani, qo'shini, xalqi bilan faxrlanishi, iftixori matnda qaysi so'zlar bilan tasvirlangan?
9. «Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan» degan baho kimlarga nisbatan qo'llangan? Uning dushmanga nis-

batan qo'llanishida qanday ma'no bor?

10. «To'nyuquq» bitiktoshi matniga xos qiyin so'zlar lug'atini tuzing.
11. Matndagi asosiy qismlarni ajratishga harakat qiling. Har bir qismga sarlavha toping.
12. Yodgorlikdagi xalq mustaqilligi, ona yurt daxlsizligi, shaxs va erk g'oyasi ifodalangan o'rinlarni belgilang. Ularning qanday so'zlar bilan tasvirlanganiga e'tibor bering.
13. Matnda uchraydigan badiiy tasvir vositalarini aniqlang.
14. Uyda «To'nyuquq – buyuk vatanparvar shaxs» mavzusida qisqa ijodiy matn yozing.
15. Eng qadimgi ijodkorlardan kimlarning nomlari saqlanib qolgan? Ular qanday asarlarni yaratishgan?
16. Bizgacha yetib kelgan eng qadimgi adabiy atamalardan qaysilarini bilasiz? Ularning hozirda muqobillari qaysilar?
17. To'nyuquq yodgorligi matni asosida quyidagi jadvalni to'ldiring:

№	Hozirgi o'zbek adabiy tilida aynan qo'llanadigan so'zlar	Biroz o'zgarishlar bilan qo'llanadigan so'zlar	Hozir iste'moldan chiqqan so'zlar
1			
2			
3...			

18. Jadvalning oxirgi ustunidagi so'zlarning qisqacha izohli lug'atini tuzing.
19. Yodgorlikning tarixiy, ma'rifiy hamda adabiy ahamiyati haqida gapirib bering.
20. «To'nyuquq» bitiktoshi matni asosida avval sodda, keyin murakkab reja tuzing. Mazkur reja asosida «O'rxun-Enasoy obidalarida qahramonlik madhi» mavzusida insho yozing.

AHMAD YASSAVIY

(1166-yilda vafot etgan)

Ahmad Yassaviyning hayoti haqida ma’lumotlar yetarli emas. U Yassi yaqinidagi Sayram shahrida tug‘ilgan. Uning otasi Ibrohim Turkistonning taniqli shayxlaridan bo‘lgan. Onasi Qorasoch momo nomi bilan mashhur.

Ahmadning yoshligi ancha qiyin kechadi: juda erta yoshligida otasi vafot etadi.

Ahmad Yassaviy yirik mutasavvif olim Arslonbobo qo‘lida tarbiyalanadi, so‘ng Buxoroga borib Yusuf Hamadoniy qo‘lida tahsil oladi.

Ahmad Yassaviy tasavvuf ilmini shu qadar chuqur egallaydiki, xalq orasida «Madinada Muhammad, Turkistonda Xoja Ahmad» degan naql paydo bo‘ladi.

Ahmad Yassaviy 1166-yilda vafot etadi. Uning shuhrati vafotidan keyin ham pasaymagan. Amir Temur unga alohida hurmat bilan qarab, 1395–1397-yillarda Turkistonda Ahmad Yassaviyning qabri o‘rnida muhtasham maqbara qurdiradi. U hozir ham mavjud.

Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat» asarida Ahmad Yassaviyga shunday ta’rif beradi: «Xoja Ahmad Yassaviy – Turkiston mulkinging shayx ul-mashoyixidur. Maqomati oliy

va mashhur, karomoti matavoliy (hayratlanarli) va nomahsur (chegarasiz) ermish. Imom Yusuf Hamadoniyning as'hobidindur (suhbatdoshi)».

«Hikmat»lar Ahmad Yassaviy merosini jamlagan asardir. Unda 240 ga yaqin she'r bor. Asar xalq orasida «Devoni hikmat» nomi bilan mashhur bo'lgan. Hikmatlarga «Qul Xoja Ahmad», «Xoja Ahmad Yassaviy», «Ahmad ibn Ibrohim», «Sulton Xoja Ahmad Yassaviy», «Yassaviy miskin Ahmad», «Miskin Yassaviy», «Xoja Ahmad», «Ahmad», «Ahmadiy», «Qul Ahmad», «Miskin Ahmad» kabi taxalluslar qo'yilgan.

Ahmad Yassaviy – mutasavvuf shoir. Tasavvufdagi to'rt asosiy bosqich: shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat mohiyatini she'riy misralariga singdirgan Ahmad Yassaviy shu yo'nalishda katta shuhrat qozondi. Bu bejiz emas. Adib tasavvufni inson ma'naviyatini yuksaltiruvchi muhim omil sifatida biladi. Bundan maqsad insoniyatni to'g'ri yo'lga da'vat etishdir. To'g'ri yo'l haqiqatni anglashga olib kelmoq kerak. Haqiqatni anglash o'zlikni anglashdir. Bunga erishmoq uchun kishining hidoyat yo'lga kirmog'i, butun kuch va vujudini shu yo'lga qaratmog'i kerak.

Ahmad Yassaviy she'riyatidagi obrazlar tuzilishi ham tasavvuf ta'limoti bilan, ham og'zaki ijod an'analari bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Pir, darvish, oshiq, obid, oqil, zohid, ishq, tolib, ummat, rasul, shayton, imyon kabi obrazlar bevosita tasavvuf bilan bog'lansa, yo'l, rabot, karvon, o'q kabilar og'zaki ijod an'analari bilan aloqador holda yuzaga kelgan.

Ahmad Yassaviy hikmatlari xalqona ruhi bilan o'ziga xoslik kasb etadi.

HIKMATLAR

Ishq da'vosin manga qilma, yolg'on oshiq,
Oshiq bo'lsang bag'ring ichra ko'z qoni yo'q,
Muhabbatni shavqi birla jon bermasa,
Zoye kechar umri oni, yolg'oni yo'q.

Ahmad Yassaviy maqbarasi (Turkiston shahri)

Ishq bog‘ini mehnat tortib ko‘kartmasang,
Xorlik tortib shum nafsingni o‘ldirmasang.
Olloh debon ichga nurni to‘ldirmasang,
Valloh-billoh senda ishqni nishoni yo‘q.

Haq zikrini mag‘zi jondin chiqarmasang,
Uch yuz oltmish tomirlaring tebratmasang,
To‘rt yuz qirq to‘rt so‘ngaklaring qul qilmasang,
Yolg‘onchidir, Haqqa oshiq bo‘lg‘oni yo‘q.

Nafsdin kechib, qanoatni pesha qilg‘on,
Har kim topsa, rozi bo‘lib, bo‘yin sung‘on,
Yaxshilarga xizmat qilib duo olg‘on,
Andoq oshiq mahshar kuni armoni yo‘q.

Rohat tashlab jon mehnatin xushlaganlar,
Saharlarda jonin qiynab oshlaganlar,
Ho-yu havas moumanni¹ tashlaganlar,
Chin oshiqdir, hargiz oni yolg‘oni yo‘q.

¹ M o u m a n – manmanlik.

Ishq dardini bedardlarga aytib bo'lmas,
Bu yo'llarni uqbosi ko'p, o'tib bo'lmas,
Ishq gavharin har nomardga sotib bo'lmas,
Bexabarlar ishq qadrini bilgoni yo'q.

Ishqqa tushding, o'tga tushding, kuyib o'lding,
Parvonadek jondin kechib axgar bo'lding,
Dardga to'lding, g'amga to'lding, telba bo'lding,
Ishq dardini so'rsang hargiz darmoni yo'q.

Boshing ketar bu yo'llarda hozir bo'lg'il,
Ishq yo'lida o'lmas burun zinhor o'lg'il,
Pir etagin mahkam tutib, xizmat qilgil,
Xizmat qilg'on hargiz yo'lda qolgoni yo'q.

Oshiq ermas jononiga jon bermasa,
Dehqon ermas ketmon chopib non bermasa.
Munda yig'lab oxiratda jon bermasa,
Yo'lda qolg'on bo'yi xudo olg'oni yo'q...

Zohid bo'lma, obid bo'lma, oshiq bo'lg'il,
Mehnat tortib ishq yo'lida sodiq bo'lg'il,
Nafsnı tepib dargohiga loyiq bo'lg'il,
Ishqsizlarni ham joni yo'q, imoni yo'q.

Ishq savdosi kimga tushsa rasvo qilur,
Partav solib Haq o'ziga shaydo qilur,
Majnunsifat aqlin olib Laylo qilur,
Olloh haqqi bu so'zlarni yolg'oni yo'q.

Qul Xoja Ahmad, jondin kechib yo'lga kirgil,
Andin so'ngra eranlarni yo'lin so'rg'il,
Olloh debon haq yo'lida joning bergil,
Bu yo'llarda jon bermasang imkoni yo'q.

* * *

Rabbim yodi ulug' yoddur aytur bo'lsam,
Asal yanglig' suchuk bo'lur tilim mening.

O'zim faqir, qildim muqir¹, bo'ldim haqir,
Qanot qoqar uchar qushdek ko'nglim mening.

Turlik ayshim, turlik ishim, munglig' boshim,
Irdi² jonim, ketdi hushim, oqdi yoshim,
Yozuq³ bilan to'ldi tugal, ichim-toshim,
Beniyozim ocha bersun yo'lim mening.

Ko'zim tushdi, ko'nglim uchdi, arshqa oshdi,
Umrin kechdi, nafsim qochdi, bahrim toshdi.
Karvon ko'chdi, manzil oshdi, horib tushdi,
Sir ulashdi nedek bo'lg'ay holim mening...

Ichdim sharob, bo'ldum xarob, aslim turob,
Keldim ko'rib, ko'nglim sarob, ishqqa purob,
Haqdin xitob qilsa ko'rmas qullar azob,
Buloq yanglig' oqar ko'zdin yoshim mening.

Tushim uzor, Buroq to'zor, ketsa bozor,
Dunyo bozor ichra kirib, qullar ozar,
Boshim bezor, yoshim sizor, qonim to'zor,
Otim Ahmad, Turkistondur elim mening.

YASSAVIY HIKMATLARI HAQIDA

O'zbek mumtoz adabiyotida ishq talqinlari ko'p uchraydi. Jumladan, Ahmad Yassaviy hikmatlarida ishq va oshiq mavzusi boshqa mumtoz adabiyot namoyandalaridan farqli – o'ziga xos tarzda tasvir etiladi. Ahmad Yassaviy Allohga bo'lgan ishqni haqiqiy sanaydi. Chin oshiqning sifatlariga diqqat qaratadi. Xo'sh, chin oshiq kim? Shoir nazdida chin oshiq bo'lish uchun «Alloh debon ichga nur»ni to'ldirish, butun tanadagi tomir-u suyaklar larzaga kelgan holda «Haq zikri»ni qilish, rohat farog'atdan kechish lozim bo'ladi. Shoir

¹ Muqir – iqrar bo'lmoq, bo'yniga olmoq.

² Irdi – eridi.

³ Yozuq – gunoh, ayb, xato.

ishqni bebaho dur-gavharga o'xshatadi. Biroq bunday gavhar-ni ishqsiz, nafs qutqusiga uchragan «har nomardga sotib» bo'lmaydi.

Shu o'rinda Ahmad Yassaviyning barcha hikmatlariga xos yana bir xususiyatni ta'kidlash o'rinli bo'ladi. Bu – nafsga qarshi kurash masalasi. Shoir hamma vaqt nafsdek baloyi azimni yenga olmagan odamga achinadi, unga tanbeh beradi. Nafsini jilovlagan odam sabr-qanoatga erishadi. Agar oshiq bo'lsa, bunday sabrli ishq egasining «mahshar kunida armo-ni» bo'lmaydi. Ishq muhokamasiga doir ushbu hikmatning boshqa bir bandida «Nafsni tepib dargohiga loyiq bo'lg'il» deb ta'kidlanadi. Bu ham nafsini yenggan va uning istaklarini bartaraf etgan odamgina chin oshiqlik martabasiga ko'tarila olishiga doir mulohazadir.

Ishqqa tushding, o'tga tushding, kuyib o'lding,
Parvonadek jondin kechib axgar bo'lding,
Dardga to'lding, g'amga to'lding, telba bo'lding,
Ishq dardini so'rsang hargiz darmoni yo'q.

Ushbu bandda chin oshiqning holi yana ham kuchay-tirib ko'rsatiladi. Ishq dardiga uchragan odamda juda katta ruhiy o'zgarishlar bo'ladi. Ahmad Yassaviy uni bamisoli o'tga tushgan odam holiga qiyoslaydi. Ikkinchidan, sham tegrasi-da aylanib kuygan, axgar (laxcha cho'g') bo'lgan kapalakka o'xshatadi. Eng muhimi, ishq o'tida dard, g'am hamda telba-lik bor. Ammo bu dardning darmoni topilgan emas. Boshqa bir mumtoz va oshiq shoir ta'biri bilan aytganda «bu dardni bedavo derlar» (Mashrab). Ishqning bunday xususiyatlarini ta'riflab Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarida yozadi: «buni ko'rmagan kishi bilmas va bunga yetmagan kishi bovar (ishonch) qilmaskim, hijron-u firoq mundin iboratdur...» Shu ishq tavsifiga bag'ishlab Navoiy «Layli va Majnun» dostonini yozgani sizga ma'lum. Ahmad Yassaviy ta'kidlaydiki, ishq odamning «Majnun sifat aqlin olib Laylo qilur», yana davomidan ta'kidlaydi – «Olloh haqqi bu so'zlarni yolg'oni yo'q». Demak, Yassaviy hikmatlaridagi ishq mavzusini, oshiq holini bilish uchun nisbatan kengroq tushunchalar, sharq mumtoz

adabiyotidagi o'ziga xos tasavvuf falsafasini ham anglash kerak bo'ladi. Ahmad Yassaviy hikmatlari fikrni kengaytirish uchun vosita, uni o'qib, anglash orqali hikmatgo'y shoir ruhini, dardini, qalbini, so'zini anglash mumkin, albatta.

Ahmad Yassaviyning «Rabbim yodi ulug' yoddur aytur bo'lsam» deb boshlanadigan hikmati unchalik murakkab emas. Birinchi misradayoq she'r mavzu yo'nalishini anglab olish mumkin. Zotan, Yaratguvchini yodlash odamni xotirjam qiladi, achchiq tili shirin tilga aylanadi.

Rabbim yodi ulug' yoddur aytur bo'lsam,
Asal yanglig' suchuk bo'lur tilim mening.
O'zim faqir, qildim muqir, bo'ldim haqir,
Qanot qoqar uchar qushdek ko'nglim mening.

Shoir o'zini juda kamtar tutadi va shu kamtarligi ortidan ko'ngli yuksaklikka parvoz qiladi. «Muqir» arabcha so'z bo'lib «iqror bo'lmoq, bo'yniga olmoq» ma'nolarini anglatadi. Shoir faqatgina faqir-u haqirligini emas, balki Yaratguvchiga banda ekaniga iqror bo'ladi. Adib hikmatning har bandida ichki qofiyalarni qo'llab, o'z ichki kayfiyati, holini o'ynoqi bir uslubda bayon qilar ekan, shu mamuniyat sabablarini ham «nafsim qochdi» deb o'z nafsini yengganiga olib borib bog'laydi; o'zini tuproqqa tenglashtiradi.

Yassaviy har vaqt nafs haqida gapirganida unga insonning kamolotiga xalaqit beradigan yovuz va yaramas kuch sifatida baho beradi. Nafsga «shum» sifati beriladi. Shuningdek, shoir «nafsi bad», «nafs yo'li», «nafs ilgi» singari istioralarni ham qo'llaydi. Adib to'g'ridan to'g'ri nafsga qarshi kurashni, uning yo'rig'iga yurmaslikni targ'ib qiladi. Nafsning domiga ilinish insonni qanchalik yer bilan yakson qilishini juda yorqin ifodalarda ko'rsatib beradi.

Boshqa bir she'rida shunga urg'u berib yozadi:

Nafs yo'lig'a kirgan kishi rasvo bo'lur,
Yo'ldan ozib, toyib, to'zib gumroh bo'lur.
Yotsa, qo'psa shayton bilan hamroh bo'lur,
Nafsni tepkil, nafsni tepkil, ey badkirdor.

Ahmad Yassaviy she'riyatining keng tarqalishi va xalq orasida sevib o'qilishining asosiy sabablaridan biri uning xalq og'zaki ijodiga nihoyatda yaqinligidadir. Hikmatlar, asosan, to'rtlik va murabba' shaklida bitilgan.

Rohat tashlab, jon mehnatim xushlag'anlar,
Saharlarda jonin qiynab ishlag'anlar,
Ho-yu havas, moumonni tashlag'anlar
Chin oshiqdir, hargiz oni yolg'oni yo'q.

Ahmad Yassaviy hikmatlarining tasavvuf falsafasiga tegishli jihatlar ustida mulohaza yuritganda, oshiqning shariat, tariqat, ma'rifat bosqichlaridan o'tib haqiqat martabasiga yetishini eslash o'rinli bo'ladi. Shoir bu bosqichlarda islom dini hukmlarini o'zida mujassam etgan shariatni yaxshi bilish zarurligini o'qtiradi. Shuning uchun ham «Shariatsiz tariqatga kirib bo'lmas», «Tariqatga shariatsiz kirganlarni, Shayton kelib imonini olur ermish» yoki «So'finaqsh bo'lding valek hargiz musulmon bo'lmading» kabi misralarni yozadi. Insonning so'zi amaliga, tashqi ko'rinishi ichki olamiga mos kelishi lozim. Tashqaridan qaraganda odam taqvodor so'figa o'xshash – so'finaqsh bo'lishi, lekin u amalsiz bo'lishi mumkin, bundaylarga Yassaviy tanbeh berib «hargiz musulmon» bo'lmading deydi.

Ahmad Yassaviy tasavvufga inson ma'naviyatini yuksaltiruvchi muhim omil sifatida qaraydi. Tasavvuf negizida ruhiy tarbiya turadi. Ruhiy tarbiya bashariyatning to'g'ri yo'ldan yurishiga yordam beradi. To'g'ri yo'l esa haqiqatni anglashga olib kelishi lozim. Haqiqatni anglash o'zlikni anglashdir. Bunga erishish uchun odam shariat hukmlarini to'la bajarishi va qalbida Yaratguvchiga muhabbat bo'lishi kerak.

Ahmad Yassaviy she'riyatidagi obrazlar tizimi ham tasavvuf ta'limoti hamda xalq og'zaki ijod an'analari bilan chambarchas bog'lanib ketgan. *Pir, darvish, oshiq, obid, oqil, zohid, ishq, tolib, ummat, rasul, shayton, iymon* kabi obrazlar bevosita sharq diniy-islomiy falsafasi, *yo'l, rabot, karvon, o'q* kabilar esa og'zaki ijod an'analari bilan aloqadordir.

Zohid bo'lma, obid bo'lma, oshiq bo'lg'il,
Mehnat tortib ishq yo'lida sodiq bo'lg'il,
Nafsni tepib, dargohiga loyiq bo'lg'il,
Ishqsizlarni imoni yo'q ham joni yo'q.

Ahmad Yassaviy bunday she'rlarida so'zlar takrori ohangdoshlikni nihoyatda kuchaytiradi va o'quvchiga estetik zavq beradi. Adib hikmatlarining barmoq vaznida yozilgani ham ularni og'zaki ijodga yaqinlashtiradi.

Savol va topshiriqlar

1. Ahmad Yassaviyning hayoti va ijodi haqida nimalarni bilasiz?
2. «Devoni hikmat» qanday yaratilgan?
3. Ahmad Yassaviy she'rlarida qanday taxalluslar qo'llagan?
4. «Hikmatlar»dagi qaysi axloqiy-ma'rifiy masalalar talqini sizga ko'proq yoqdi? Nima uchun?
5. «Hikmatlar»da ulug'langan insoniy fazilatlar va qoralangan xususiyatlar qanday ifodalangan? Bunda adibning so'zdan foydalanish mahorati haqida nima deya olasiz?
6. Ahmad Yassaviy ijodidagi ishq va oshiq tushunchalariga izoh bering.
7. Adib xalq og'zaki ijodidan qanday foydalangan? Bu qaysi o'rinlarda ochiqroq ko'rinadi?
8. Navoiy ta'rifida Ahmad Yassaviyning qaysi xususiyatlari e'tiborga olingan?
9. Adibning mahoratini ko'rsatuvchi badiiy tasvir vositalari haqida gapirib bering.
10. «Hikmatlar»da nafs bilan bog'liq o'xshatish va sifatlashlar jadvalini tuzing.
11. «Ahmad Yassaviy o'gitlaridan olgan taassurotlarim» mavzusi-da ijodiy matn yarating.
12. Yassaviy ijodining qanday ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyati bor?

ATOYI

(XV asr)

Atoyi XV asrda Balxda¹ tug‘ilgan. Atoyining hayot yo‘li, shaxsiyati haqida ma‘lumotlar juda kam. U asli Ahmad Yasaviylar nasabiga mansub bo‘lgan Ismoil Ota avlodlaridan. Samarqand, Buxoro va Balxda yashagan. Mirzo Ulug‘bek saroyida xizmat qilgan.

Atoyi turkiy, fors va arab adabiyotlarini chuqur o‘rgangan. Turkiy va fors tillarida ijod qilgan. Taxallusini mashhur shayx ota-bobolariga ishora qilib, «Ato» («Ota») deb olgan.

Hozirgi Qozog‘istonning Turbat qishlog‘ida unga nisbat berilgan qabr bor.

Navoiy («Majolis un-nafois») Atoyi hayoti va ijodi haqida to‘xtalib: «Mavlono Atoyi Balxda bo‘lur erdi. Ismoil ota farzandlaridindur, darveshvash va xushxulq, munbasit (ochiq chehrali) kishi erdi. O‘z zamonida she‘ri atrok (turkiy tilda so‘zlovchilar) orasida ko‘p shuhrat tutti. Bu matla’ aningdurkim:

Ul sanamkim suv yaqosinda paritek o‘lturur,
G‘oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo‘lur.

¹ B a l x – hozirda Shimoliy Afg‘onistondagi ko‘hna shahar.

... Mavlono ko‘p turkona (sodda, ravon) aytur erdi...» – deydi. Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat» («Muhabbat shabada-lari») asarida Ismoil ota Ahmad Yassaviyning inisi Ibrohim otaning o‘g‘li ekanini aytadi. Atoyi devoni qo‘lyozmasining oxirida «Devoni Shayxzoda Atoyi» degan qayd Atoyining shayxlar oilasidan kelib chiqqaniga qo‘shimcha dalolat bo‘ladi.

Atoyi g‘azallarida muhabbat bilan bir qatorda boshqa hayotiy mavzular ham kuylangan. Atoyi ijodida Umar Xayyom ruboiylari va Hofiz g‘azallaridagi kabi hayot zavqi, uning barcha go‘zalliklari va lazzatlari may timsolida vasf etiladi.

Atoyi lirikasida xalq iboralari, ta‘birlar, maqol va matal-lar, og‘zaki nutqqa oid so‘zlar ko‘p. G‘azallarini, asosan, aruzning turli bahrlarida yozgan, ular orasida ramalda yozil-ganlari ko‘proq; vazni yengil, misralari qisqa, so‘zlari oddiy, uslubi sodda va ravon. Shuning uchun ham uning she‘rlari xalq qo‘shiqclariga aylanib ketgan. Atoyi tajohil ul-orif, laff va nashr kabi o‘ziga xos tasvir vosita va usullaridan ham unumli foydalangan. Shoir ijodi bizgacha to‘la yetib kel-magan. Devonining taxminan XVI asrda ko‘chirilgan, 260 g‘azalni o‘z ichiga olgan qo‘lyozma nusxasi Sankt-Peter-burgda saqlanadi.

G‘AZALLAR

Ul sanamkim su(v) yaqosinda paritek o‘lturur,
G‘oyati nozukligidin suv bila yutsa bo‘lur.

To magarkim salsabil obina javlони qila,
Keldi jannat ravzasindin obi Kavsar sori hur.

Ul ilikkim suvdin oriqtur, yumas oni suda,
Balki suvni pok bo‘lsun deb iligi birla yur.

Emdi bildim rost ermish, balki ko‘rdim ko‘z bila,
Ulki derlar suv qizi goh-goh ko‘zga ko‘runur.

Qoshlaring yosin Atoyi ko'rgali husn ichra toq,
Subhidam mehroblarda surayi yosin o'qir.

– V – – /– V – – / – V – – / – V –
foilotun / foilotun / foilotun / foilun
Ramali musammani mahzuf

* * *

Jamoling vasfini qildim chamanda,
Qizordi gul uyottin anjumanda.

Tamanno qilg'ali la'lingni ko'nglum,
Kishi bilmas oni kim qoldi qanda.

Chu jonimdin aziz jonona sensan,
Kerakmas jon manga sensiz badanda.

Manga ul dunyoda jannat ne hojat,
Eshiging tuprog'i basdur kafanda.

Solib borma meni, ey Yusufi husn,
Bukun Ya'qubtek bayt ul-hazanda.

Uzun sochingdin uzmasmen ko'ngulni,
Ayog'ing qanda bo'lsa boshim anda.

Tilar el mansabi oliy, va lekin
Atoyi sarvi ozodingg'a banda.

V – – – / V – – – / V – –
mafoilun / mafoilun / mafoil
Hazaji musaddasi mahzuf

* * *

Sensiz bu jahon ayshi alamdur manga, ey do'st,
Shodlig'i ham mehnat-u g'amdur manga, ey do'st.

Lutf-u karamingni sen agar mendin ayasang,
Javr-u sitaming lutf-u karamdur manga, ey do'st.

Diydor ila qoni' emas erdim esa, hajring
Bisyor jafo ayladi, kamdur manga, ey do'st.

Ko'nglum yuzini javr ila chun sendin uyurmon,
Oxir necha bu javr-u sitamdur manga, ey do'st.

Odang'a seni o'xshata bilmonki, parisen,
Nortek yanoqing bog'i Iramdur manga, ey do'st.

Qo'y qissayi Jamshedni jomi ilgingdin,
Gar bo'lsa dame mulkati Jamdur manga, ey do'st.

Og'zingg'a fido jonki, tabassum qilib aytur:
«Har lahza Atoyi ne adamdur manga, ey do'st».

– – V / V – – V / V – – V / V – ~
maf'uvlu / mafoiylu / mafoiylu / mafoiyl
Hazaji musammani axrabi makfufi maqsur

SHOIR LIRIKASI HAQIDA

Atoyi – lirik shoir. U o'z she'rlarida nozik xayol, sinch-
kov nigoh, baland did egasi ekanligini namoyish etadi. Go'zal,
esda qoladigan o'xshatishlar, kutilmagan mubolag'ali tas-
virlar yaratadi. Bir g'azalida go'zal yor xokisor oshiqning
yuziga oyoq bosar ekan, oyog'i og'riydi, «yuzing buncha
bo'yradek dag'al bo'lmasa» deb nozlanadi. «Bo'yra» – qa-
mishdan sholchaga o'xshatib to'qiladigan bir ashyo. U gilam
tagidan to'shaladi, tom ustiga yopiladi. Yorning oyog'i shu
qadar nozik va go'zalki, uning oldida oshiqning yuzi bo'yraga
o'xshaydi. Ikkinchi bir she'rida esa, yorini sog'ingan oshiq-
ning ko'zidan yosh emas, daryo oqayotgani, u kiprikalaridan
sol yasab, shu daryoda suzayotgani manzarasi chiziladi. Shoir
yorini ulug'lovchi, fidoyilikni ko'rsatuvchi betakror satrlar bi-
tadi. Masalan, «Begim» radifli she'rida u kiprikalarini supurgi
(«jorub»), yuzini xokandoz qilishga tayyor, yor xizmatiga
olinsa bo'lgani. Hatto yor u yoqda tursin, uning farroshli-
giga – «qul»likka qabul qilsa ham o'zini baxtli hisoblaydi.
Atoyi yorni mana shunday yuksaklikka ko'taradi.

Shoir yorning qaddi-qomati, yuzi, ko'zi, qoshi, sochi, kip-riklari, og'zi, labi, xolini ta'rif-tavsif etadi. Ularni sifatlash orqali yorning go'zallikda tengsiz timsolini chizadi. Har daqiqada o'zining ma'shuqaga bo'lgan sevgi-sadoqatini izhor etib boradi. O'zini «qul», yorni «shoh» ko'rsatish orqali bir tomondan, go'zal yorga sevgi-sadoqatini bildirsa, ikkinchi tomondan, bu sevgining tengsizligini («shoh» – «qul») ta'kidlab turadi. Ma'shuqa go'zallikda nuqsonsiz, har jihatdan mukammal bir siymo sifatida namoyon bo'ladi.

Ha, ma'shuqa go'zalligiga chek-u chegara yo'q. Hatto, ko'plab qissalarda go'zallik timsoli sifatida tasvirlangan Yusuf ham unga teng kelolmaydi:

Gar husn budurkim, sanga bor, kes bu tilimni,
Yusuf so'zidin qilsam agar zarra hikoyat.

Shoirning qator she'rlarida real yor, dunyoviy ishq, ya'ni insonning insonga bo'lgan muhabbatini ko'rish mumkin.

Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek o'lturur,
G'oyati nozikligindin suv bila yutsa bo'lur, –

baytida noziknihol qiz tasvir etilayotganiga shubha yo'q. She'rda ma'shuqa shu qadar nozik, shunchalar go'zal qiz sifatida tasvirlanadiki, go'yo uni bir qoshiq suv bilan yutib yuborish mumkinday. Atoyi xalq iboralarini g'oyat yaxshi biladi va undan o'rinli foydalana oladi. G'azalning matla'sida ham shu hol sezilib turibdi.

Shoir navbatdagi o'xshatishni keltiradi. Ma'shuqaning bog' ichidagi ariq bo'yiga kelishi go'yo jannat bog'idagi Kavsar suvi (hovuzi) yoniga hur-u parining kelishiga o'xshaydi:

To magarkim salsabil obina javloni qila,
Keldi jannat ravzasindin obi Kavsar sori hur.

Qizning go'zalligi, tiniqligi, pokizaligi shunchalikki, u qo'lini suvda yuvib tozalamaydi, balki qo'lini yuvib suvni poklaydi:

Ul ilikkim suvdin oriqtur, yumas oni suvda,
Balki suvni pok bo'lsin deb iligi birla yur.

Oshiq suv yoqasida paridek o'ltirgan tengsiz go'zalga qarab, hayrat bilan «suv qizi», ya'ni suv parisining «goh-goh ko'zga ko'rinishi»ga imon keltiradi. G'azal maqta'sida shoir o'zining ibodati ham yor husnini ko'rishning tavallosidan iboratligini bildiradi. Atoyining ushbu g'azaligacha yor ko'ngliga g'ulg'ula solgan sanam timsoli bu qadar jonli, ta'sirchan va ayni vaqtda ilohiy yo'sinda tasvirlanmagan edi.

Jamoling vasfini qildim chamanda,
Qizardi gul uyottin anjumanda, –

matla'li g'azali – shoirning badiiy yetuk asarlaridan biri. Birinchi baytda ajoyib bir manzara chizilgan: lirik qahramon – shoir gulzorga kiradi. Anvoyi gullar ochilib yotibdi. Yo'q-yo'q, bu shunchaki gulzor emas, gullarning anjumani – yig'ilishi, har bir gul o'zini namoyish etadi, ko'z-ko'z qiladi. Shoir ushbu anjumanda yorning go'zalligini ta'riflagan ekan. Gullar xijolatdan – uyatdan qizarib ketibdi. Aslida, ular qizil emas edi, ma'shuqaga qaraganda xunukroq ekanliklaridan uyalib qizardilar. She'rda qizarishning o'z va ko'chma ma'nolaridan samarali foydalanilgan. Ikkinchidan, gulga insoniy sifatlar beriladi, shaxslantiriladi. Chunonchi, gulzorning anjumanga o'xshatilishi, gulning uyatdan qizarishi kabi. Bu tashxis san'atiga xos xususiyatdir. Birinchi bayt yorning jamoli ta'rifida edi. Ikkinchi bayt yorning labi va og'zi ta'rifida:

Tamanno qilg'ali la'lingni ko'nglum,
Kishi bilmas oni kim, qoldi qanda.

Bu baytda ko'nglim sening la'li labingni orzu qilgan edi, istab topolmadi, degan mazmun ifodalangan. «La'l», ayni paytda, yor labidan chiqadigan iliq so'zni ham anglatadi. Yorning labi qon kabi qip-qizil bo'lgani uchun ham qizil qimmatbaho tosh – la'lga o'xshatiladi. Mumtoz adabiyotda o'ymoqdakkina, kichik og'izli qizlar go'zal hisoblangan. Oshiq o'zicha yorning og'zini ko'rmoqchi edi. Lekin u shunchalar

kichik ekanki, qayerdaligini hech kim bilmadi! Keyingi baytlarda tasvir o'zgaradi. Ta'rif e'tirof va shikoyat bilan almashadi. Lirik qahramon dil izhoriga o'tadi, ishq va sadoqatini bildirishga tushib ketadi:

Chu jonimdin aziz jonona sensen,
Kerakmas jon manga sensiz badanda.

Manga ul dunyoda jannat ne hojat,
Eshiging tuprog'i basdur kafanda.

Lirik qahramon yorini jonidan aziz tutmoqda. U dunyodagi jannatdan yor eshigining tufrog'ini afzal bilmoqda. Beshinchi baytda talmeh bor. Shoir yorini «Yusufi husn» deb ta'riflab, Ya'qubning ahvoliga tushib qolishdan xavotir olmoqda. Yusuf haqidagi rivoyatlarga ko'ra, u – Ya'qubning sevikli o'g'li. Akalari bunga hasad qilib, otasi oldidan aldab dalaga olib chiqadilar va quduqqa tashlaydilar. So'ng «Bo'ri yedi!» – deb yolg'on ovoza tarqatadilar. O'g'lining hajrida yig'layvergani-dan Ya'qubning ko'zlari ko'r bo'lib qoladi. Mumtoz adabiyotimizda Ya'qubning ayriliqdagi hayoti «Bayt ul-hazan» (g'am uyi) sifatida tilga olinadi. Yusuf tashlangan quduq esa, uning husni tufayli yorishib turar edi. Mumtoz she'riyatimizda ko'p ishlatiladigan «chohi zaqan» (iyak ostidagi chuqurcha) shunga ishora qiladi:

Solib borma meni, ey Yusufi husn,
Bukun Ya'qubtek bayt ul-hazanda.

Oltinchi baytda «uzun» va «uzmasman» so'zlaridagi o'zak-dosh «uz» takrorida ham xislat bor. Buni ishtiyoq san'ati deyilar. Buning ustiga, sochdan qilingan qilto'r oshiqni o'z tuzog'iga olgani ham anglashiladi. Oshiq shu qadar xoksor va yalinchoqki, ma'shuqaning «ayog'i qanda bo'lsa, oshiqning boshi anda». Ya'ni u suyuqlisi tashlagan qadamga bosh uradi. Bu o'rinda zidlik – tazod san'atidan foydalanadi:

Uzun sochingdin uzmasmen ko'ngulni,
Ayog'ing qanda bo'lsa boshim anda.

She'ning maqta'si g'oyat samimiy bir tuyg'u ifodasi bilan yakun topgan: odamlar oshiqqa yuksak mansab-martabalar tilaydilar, lekin Atoyi – «sarvi ozod»ga banda, ya'ni qul. Buni u o'zi istaydi. Shu o'rinda qizning go'zal qaddi-qomati «sarvi ozod» orqali berilganini ko'rish mumkin. Mumtoz adabiyotda qad hamisha sarvga o'xshatilib kelingan. «Ozod» so'zi lug'atlarda tik, chiroyli o'sgan sarvga aniqlovchi sifati-da qo'llanilgan. Umumiy ma'nosi xushqomat go'zalga to'g'ri keladi. Lekin bu muhim emas, muhimi sarvning «ozod»ligi bilan oshiqning «banda», ya'ni qul ekani qarshilantirib tasvirlanayotganida:

Tilar el mansabi oliy va lekin
Atoyi sarvi ozodingg'a banda.

Atoyi she'rlarida tazod – qarshilantirish san'atidan mahorat bilan foydalanadi. Chunonchi, «Soching chun laylat ul-qadr-u yuzing chun subhi sodiqdur» misrasi bilan boshlanadigan g'azalida ham shu san'atni ustalik bilan qo'llab, ta'sirli badiiy samaraga erishganligini ko'rish mumkin. Shoir yorning qop-qora sochini laylat ul-qadrga, oppoq yuzini esa subhi sodiqqa o'xshatadi. Bir-birini inkor etuvchi ikki tushuncha ustalik bilan qo'llangani uchun ham sanamning tengsiz chiroyini to'ldirishga xizmat qiladi.

Manga sensiz tirilgandin o'lim yuz qatla ortuqdur,
Bu so'zda, haq bilur, ko'nglum tilim birla muvofiqtur, –

deydi shoir shu g'azalning uchinchi baytida. Samimiy iqrор she'ning ta'sir darajasini oshirgan. Shoirning oshiqligi shu darajadaki, u ma'shuqasiz hayotdan o'limni afzal biladi va bu gapni chin dildan izhor etadi. G'azalning:

Bu kun vaslingni tark aylab, tilar jannatni zohidlar,
Berurlar nasyag'a naqdni, bu ne nodon xaloyiqtur?

satrlarida so'fiona ruh yaqqol seziladi. Chunki tariqat ahli, ya'ni mutasavviflar Allohni jannatga kirish uchun emas, balki o'n sakkiz ming olamning yaratuvchisi, butun borliqning

moyasi bo'lgani uchun, jamolini ko'rish uchun sevish lozim deb hisoblaydilar. Ular qiyomatda yaxshi qismatga ega bo'lish uchun toat-ibodat qilish pora evaziga ish bitirishga o'xshash narsadir, chin muhabbat beg'araz bo'lishi, ya'ni oshiq hech narsa ta'ma qilmay, Yaratganga ko'ngil bog'lashi lozim deb hisoblashadi. Atoyining nazdida jannatga kirish uchun Allohga muhabbat qo'ygan kimsa naqdni nasiyaga almashgan nodon kabidir. Allohning jamoli, go'zalligi oldida jannatning chiroyi hechdir. Shu baytning o'zini majoziy nuqtayi nazardan talqin qilish ham mumkin. Mumtoz shoirlarimizning mumtozligi ham shundaki, bir so'z bilan bir necha ma'noni ifodalay olganlar.

Atoyining «Hajringda, begim, oh degumdur dag'i o'lgum» deb boshlanadigan g'azali ham oshiqona bo'lib, suyuklisiga muhabbatni olamdagi hamma narsadan ortiq ko'radigan oshiq holati ifoda etilgan. Shoir uchun ma'shuqa shunchaki qiz emas, balki imon ham. Negaki, lirik qahramon: «Imonim o'shal moh degumdur dag'i o'lgum» deydi. Shu o'rinda islomda har bir musulmon o'limi oldidan kalimayi shahodatni qaytarishi kerakligi ham hisobga olingan. U o'limiga rozi. Shu bois imon keltirishga ham tayyor. U: «Lo iloha illalloh» («Allohdan o'zga iloh yo'q»), – deb emas, balki «Imonim o'sha Moh (Alloh)», – deya kalima qaytarmoqchi. Lekin sanamdan ajralishga toqati yetmaydi. Chunki inson abadiy rohatda bo'ladigan jannat ham ma'shuqasiz «g'amgoh»dir. Buni shoir shunday ifodalaydi:

Jannatdakim, el onda bo'lur zindai jovid,
Sensiz oni g'amgoh degumdur dag'i o'lgum.

Oshiqning muhabbati shu qadar teran va azaliyki, u yor ko'yida o'lib ketsa ham uning ruhi qiyomatga qadar ma'shuqaga hamroh bo'ladi.

Atoyining «Mengiz yo ravzayi rizvonmudur bu?» misrasi bilan boshlanadigan g'azalida ham muhabbat tuyg'usi tasvir etiladi. Bunda shoir malaksiymo qizning chiroyidan hayratga tushadi. U shu qadar barkamolki, undagi fazilatlar sanalgan va ularga e'tibor qaratilgan sari oshiqning muhabbati kuchayib boraveradi. Ma'shuqaning yuzi (mengiz) jannat bog'ini esga

tushirsa, og‘zi «g‘unchayi xandon»ni yodga soladi. Qora ko‘zlari qaroqchini, chiroyi esa Turkiston parisini xotirga keltiradi:

Qaroqchi ko‘zlarin kim ko‘rsa aytur:
«Ajab, ayyori Turkistonimdur bu?»

Qaroqchi ham molni, ham jonni olgani kabi ma’shuqa ham o‘ynoqi ko‘zlari bilan oshiqning jonini oladi. Yor o‘zini turfa holatlarda ko‘rsatishga mohir. Shu bois farishta sifatli bo‘lib ham ko‘rinadi. Malohatda tengsiz sanamning xati – labi ustidagi mayin tuklar rayhon singari xush bo‘y taratadi. Xullas, g‘azal to‘lig‘icha parichehraning portretini chizishga bag‘ishlangan. Lekin shoir qizning sirtini ko‘rsatish bilangina kifoyalanmagan. U oxirgi baytda o‘zining miskin va sargardon holatini bir og‘izgina qayd etish bilan ma’shuqaning shafqat bilmaydigan siyratini ham chizib berishga erishgan.

Atoyi ma’shuqani turli holatlarda ko‘rsatishga, uning jabri-ni har xil nuqtalardan turib tasvirlashga mohir shoirdir. Buni:

Qon bo‘ldi ko‘ngul firoqi birla,
Kuydi jonim ishtiyoqi birla

matla’li g‘azali tahlili misolida ham ko‘rish mumkin. Nihoyatda sodda va o‘ynoqi bu g‘azalda qizning o‘xshashi yo‘q zulfi, yuraklarni o‘rtaguvchi ko‘zlari, o‘qday kipriklari o‘z holicha vasf etilmay, tabiatdagi eng nodir va go‘zal narsalar bilan yonma-yon qo‘yib tasvirlanishi orqali katta badiiy ta’sirchanlikka erishiladi:

G‘uncha sevunub to‘nig‘a sig‘mas,
O‘xshatsam, o‘qing bashoqi birla.

Shoir nazarida, yorning kiprigi kamon o‘qining uchiga o‘xshaydi. Chunki kiprik o‘qqa ikki jihati bilan o‘xshaydi: avvalo, kiprik ham o‘qday tik. Ikkinchidan, o‘q yovni yaralasa, yor kiprigi oshiq yuragini nishonga oladi. Shu bois ochilmagan gulg‘uncha o‘zining yor kiprigiga o‘xshash ekanini eshitib, «to‘nig‘a sig‘may» ketdi, ya’ni ochildi.

Atoyi «Netti, ne bo'ldi?» radifli g'azalida ma'shuqa achchiq-tiziqlaridan, nozlaridan hayratga tushgan oshiq holatini ifoda etadi. U yor g'azabiga duchor bo'ldi, lekin aybi ne ekanini bilmaydi. Shu bois uni savollar qiynaydi. Atoyi mumtoz she'riyatimizga alohida olingan inson ruhiyati tasvirini kirita bilgan shoirdir:

Ey orazi shams-u qamarim, netti, ne bo'ldi?
V-ey tishlari durr-u guharim, netti, ne bo'ldi?

Oshiq o'zini gunohkor sanaydi. Ammo aybi nimadaligidan xabari yo'q. U ma'shuqa meni rashk etayotirmikan degan o'yga boradi:

Sen bor ekan o'zga kishiga nazar etsam,
Chiqsun bu mening diydalarim, netti, ne bo'ldi?

Lirik qahramon – chorasiz, u ishq yo'lida qurbon bo'lishga tayyor. Shu bois qay tarzda, qanday yo'l bilan o'ldirilishi uni ko'pda qiziqtirmaydi. Uning jon saqlash uchun yor qoshidan ketgisi yo'q:

Gah javr bilan o'ltur meni, gah noz ila sendin,
Haqqoki, mening yo'q guzarim, netti, ne bo'ldi?

— V / V — — V / V — — V / V — —
maf'uvlu / mafoiylu / mafoiylu / fauvlun
Hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf

Atoyi ko'ngil nolishlari, ruh to'lg'onishlari, qalb iztiroblari tasvirini turkiy she'riyatga go'zal va ta'sirchan yo'sinda olib kirgan shoirdir. Unda samimiy tuyg'ular yuksak san'atkorlik bilan ko'rsatilgani uchun ham hanuzgacha she'rxonlar qalbiga ta'sir etib kelmoqda.

«Ey do'st» radifli g'azal ko'p ma'noliligi bilan diqqatga sazovordir. Undagi «do'st»ni xilma-xil ma'nolarda tavsif va talqin qilish mumkin.

Sensiz bu jahon ayshi alamdur manga, ey do'st,
Shodlig'i ham mehnat-u g'amdur manga, ey do'st.

Gʻazal boshdan oyoq doʻstga murojaat tarzida davom etgan. Dastlabki baytda lirik qahramon – oshiqning doʻstga izhori dili mujassamlashgan. U oʻzining doʻstga nihoyatda qattiq bogʻlanib qolgani, hayotni usiz tasavvur eta olmasligini ifodalashga harakat qilgan. Oddiygina bir zid maʼnoli soʻzlar aysh va alamning keltirilishi oshiq iztiroblarining mohiyatini ham, darajasini ham koʻrsatib turibdi. Ana shu tasvir usuli baytning keyingi misrasida ham takrorlangan. Natijada oshiq timsolidagi shaxs iztiroblari oʻquvchi koʻz oldida ancha yorqin va taʼsirli tarzda namoyon boʻlgan.

Lutf-u karamingni sen agar mendin ayasang,
Javr-u sitaming lutf-u karamdur manga, ey doʻst.

Keyingi baytda ham tazod faol tasvir vositasi sifatida qoʻllangan. Faqat bu yerda birinchi misradagi birdaniga ikkita soʻzning ziddi keyingi misradagi yana bir juftlikka zid holda qoʻllangan. Ayni paytda, oldingi misradagi soʻzlarning takrori shoir koʻzda tutgan maʼnoning yanada kuchaytirilishi uchun ham xizmat qilgan.

Diydor ila qoniʼ emas erdim esa, hajring
Bisyor jafo ayladi, kamdur manga, ey doʻst.

Tazodlar silsilasini istifoda etish keyingi bandda ham davom etadi. Bu yerda «bisyor» va «kam» soʻzlari shu vazifani ado etadi. Zehn solib qarasak, baytning birinchi misrasida ham zid maʼnoli soʻzlar ishtirokini ilgʻashimiz mumkin. Bu diydor va hajr soʻzlari orqali amalga oshgan. Aslida, «hajr», «hijron» degan soʻzlar «vasl», «visol» degan soʻzlar bilan zid maʼnolilikni tashkil etadi. Bu yerdagi «diydor» oʻsha «visol» soʻzining maʼnodoshidir. Demak, bu yerda ham sal yashirinroq tarzdgagi tazod qoʻllanmoqda ekan.

Koʻnglum yuzini javr ila chun sendin uyurmon,
Oxir necha bu javr-u sitamdur manga, ey doʻst.

Toʻrtinchi baytdagi tazod sen va men olmoshlari orqali namoyon boʻlgan. Ammo asosiy urgʻu oshiqning yorga sa-

doqatini izhor qilish hamda buning evaziga yana oxiri yo‘q jabr va sitamlarga duch kelayotganidan shikoyat etishga tushayotgani ko‘rinib turibdi.

Odamg‘a seni o‘xshata bilmonki, parisen,
Nortek yanoqing bog‘i Iramdur manga, ey do‘st.

Bularning hammasi yorning chiroyi, go‘zalligi, o‘ziga xosligini ko‘rsatishga qaratilgan.

Navbatdagi bayt ham shu ruhni davom ettiradi. Bu niyatga odam va pari ziddiyatini keltirish orqali erishiladi. Endi tanosib san‘ati ishga solinadi. Bu san‘atning mohiyatini matnda o‘zaro mantiqiy aloqador bo‘lgan so‘zlardan foydalanish tashkil etadi. E’tibor bering: yuz (yanoq) odamda bo‘ladi. Bu yuzning rangi anorga o‘xshash. Demak, yorning yuzida bog‘ning alomatlari mavjud. Ammo shoir yorni odamlar toifasidan emas, balki pari demoqda. Parining yashaydigan joyi esa Eramda, aniqrog‘i Eram bog‘idadir. Shoir yor go‘zalligini uning yuzidayoq mujassam ekanligini aytish uchun mana shu mantiqiy silsilalardan foydalangan.

Qo‘y qissayi Jamshedni jomi ilgingdin,
Gar bo‘lsa dame mulkati Jamdur manga, ey do‘st.

Oltinchi bandda tazod yo‘qlik va mavjudlikning ramziy tasviri orqali yuzaga chiqarilgan. Yo‘q narsa – «Qissayi Jamshed», ya’ni ertak va afsonalar olami, mavjudlik esa yorning qo‘li orqali tasavvur etilayotgan «Mulkati Jam», ya’ni mavjud hayotdir.

Og‘zingg‘a fido jonki, tabassum qilib aytur:
«Har lahza Atoyi ne adamdur manga, ey do‘st».

Oxirgi baytda so‘zlash navbati ma’shuqaga beriladi. Yorning har qanday gapi, oshiqqa murojaati lirik qahramon uchun mamnunlik va qanoat hissining paydo bo‘lishi uchun kifoya qiladi. Vaholanki, bu so‘zlarda maqtov emas, ko‘proq kinoya va istehzo mujassamlashgan. E’tibor bering: «ne adam»ni

«mavjud emas, yo‘q» degan ma’noda ham, «qanday odam», «odam emas» degan ma’noda ham tushuntirish mumkin.

Bularning barchasi Atoyining o‘zbekcha so‘z kuchi va qudratini teran his etgani, uning latofatini ko‘rsatish uchun katta kuch va mehnat sarflaganini ko‘rsatadi. Xuddi shu narsalar adibdagi badiiy mahoratning nihoyatda yuksak darajasi haqida ham to‘la tasavvur berib turibdi.

Savol va topshiriqlar

1. Atoyi qachon, qayerda yashab o‘tgan? Uning hayoti va faoliyati haqidagi ma’lumotlarning manbasini ko‘rsating.
2. Atoyining boshqa bir she’rida shoir gulzorga kirib, yori sifatlarini aytganda, davradagi gullarning uyatdan qizariishi sababini tushuntiring. «Qizarishi»ning o‘z va ko‘chma ma’nolarini ayting.
3. Shoir g‘azallaridan biridagi: «Bu kun vaslingni tark aylab, tilar jannatni zohidlar, Berurlar nasyag‘a naqdni, bu ne nodon xaloyiqtur?» tasvirini sharhlashga urinib ko‘ring.
4. Shoirning: «Ishqinda qaro boshim oqardi, Bir boqmadi ko‘z qarog‘i birla» misralaridagi she’r san’atlarini aniqlang, ularning badiiy vazifasini ko‘rsating.
5. Atoyining: «Umrumni sening qullug‘ingga sarf qilibmen, Ey o‘z qulidin bexabarim, netti, ne bo‘ldi?» tarzidagi hayrati va so‘rog‘i zamiridagi ma’noni izohlang. Unda qo‘llangan nido san’atining mohiyatini izohlang.
6. Nido she’riy asarda shoirning murojaat qilgan obyektidir. Atoiy she’rlarini o‘qib, bu san’atning qo‘llanishiga e’tibor bering. Ular bajarayotgan vazifalarni aniqlashga harakat qiling.
7. She’rda ayrim istioralar qo‘llangan. Ularni toping va badiiy vazifalarini ko‘rsatishga harakat qiling.
8. «Atoyi lirikasini sevib o‘qiyman» mavzusida ijodiy matn yozing.

ALISHER NAVOIY

(1441–1501)

XV asrning ikkinchi yarmi ijtimoiy-siyosiy hayotdagi nisbiy ko'tarilishlar yuz beradi. Bu davrda Temuriylar siyosati-ning o'ziga xos qirralari yanada ko'proq namoyon bo'la boshlaydi. Amir Temur boshlab bergan buyuk rivojlanish davom ettirildi. Endilikda hokimiyat tepasida Temurning farzandlari, nabiralari hukmronlik qilishardi.

Andijon, Toshkent, Xo'jand, Sayram, Turkiston, Samarqand, Buxoro, Qarshi, Hisor, Qunduz, Marv shaharlari rivojlandi. Ayniqsa, Husayn Boyqaro zamonida Hirot gullab-yashnaydi.

Ulug'bek zamonida Samarqandda ilm-fan nihoyatda yuksaldi, o'zbek fanining dunyoga yoyilishida bu davr o'ziga xos o'rin tutadi. Xususan, aniq fanlar rivoji, ayniqsa, matematika, astronomiyadagi yutuqlar salmoqli bo'ldi. Birgina Ulug'bek observatoriyasining yutuqlari natijasida 1018 ta yulduzning holati o'rganildi. Ma'lum bo'lishicha, yulduzlarning o'rnini belgilashdagi aniqlik hozirgi zamon yutuqlari bilan deyarli uyg'un keladi. Ulug'bekning otasi Shohruh mirzo qurdirgan kutubxona salmog'i va boyligiga ko'ra ham o'z zamonasida tengsiz edi.

Samarqandda Bibixonim, Shohizinda, Ulug'bek madrasasi, Amir Temur maqbarasi, Ulug'bek rasadxonasi o'sha

Alisher Navoiy maqbarasi (Hirot)

davr me'morchiligining go'zal obidalari sifatida bugun ham xalqimizning faxr-u iftixoriga sabab bo'lib kelmoqda.

Hirotida Husayn Boyqaro va Alisher Navoiyning tashabbus va rahbarliklarida ko'plab binolar, madrasa va xonaqohlar, shifoxona, hammom va karvonsaroylar qurilgani, ariq va kanallar qazilgani, bog'-rog'lar barpo qilingani yaxshi ma'lum.

Temuriylarning o'zaro nifoq va kurashlari Shayboniyxonning (1451–1510) tarix maydoniga kirib kelishi va bu maydonda barqaror turib qolishi uchun imkon beradi. Shayboniyxon ko'chmanchi o'zbeklarning xoni Abulxayrxonning (1428–1468) nabirasi edi. U 1499-yilda temuriylarga dastlabki zarbalarni bera boshlagan bo'lsa, ko'p o'tmay ularning o'rnini deyarli egallab oladi. Shayboniyxonning o'zi ham katta iqtidor egasi, yirik salohiyatli ijodkor edi.

Bu davrda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar ijodi jahon adabiyotining eng porloq namunalari sifatida e'tirof etildi.

Badiiy ijodning ikki tilda yaratilishi ham shu davrning muhim xususiyatlaridan edi. Navoiy, Bobur mirzo, Husayn Boyqaro, Sulton Ahmad mirzo (1451–1494) singari ijodkorlar ikki tilda she'rlar yaratgan. Zullisonaynlik an'anasi ham Navoiy timsolida o'zining oliy cho'qqisiga ko'tarildi. Alisher Navoiy boshchiligidagi adabiy harakat turkiy til mavqeyi uchun qattiq kurash olib bordi va bu borada olamshumul g'alabalarni qo'lga kiritdi.

Alisher Navoiy faqat o'zbek emas, balki butun turkiy xalqlar adabiyoti, jahon xalqlari adabiyoti tarixidagi eng noyob hodisalar silsilasiga mansub bo'lgan buyuk shaxsdir. U qoldirgan merosning soni va hajmigagina emas, balki ularning mazmun va yuksak badiiyatiga ko'ra ham tengsiz adibdir. Navoiyning kichik zamondoshi Zahiriddin Muhammad Bobur buni juda muxtasar tarzda ifodalab bergan: «Alisherbek naziri yo'q kishi erdi. Turkiy til bila to she'r aytiburlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas. Olti masnaviy kitob nazm qilibtur, beshi «Xamsa» javobida, yana biri «Mantiq ut-tayr» vaznida «Lison ut-tayr» otliq. To'rt g'azaliyot devoni tartib qilibtur: «G'aroyib us-sig'ar», «Navodir ush-shabob», «Badoyi ul-vasat», «Favoyid ul-kibar» otliq. Yaxshi ruboiyoti ham bor. Yana «Mezon ul-avzon» otliq aruz bitibtur... Forsiy nazmda «Foniy» taxallus qilibtur. Yana musiqiyda yaxshi nimalar bog'labtur. Yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordur».

Navoiy adabiyotshunos sifatida o'zbek adabiyoti taraqqiyo-tiga xizmat qiladigan ko'plab ilmiy asarlar muallifidir. Xususan, uning o'zbek adabiyoti va madaniyati tarixi uchun noyob manba sifatida katta ahamiyatga ega «Majolis un-nafois» asarida 459 ta shoir, yozuvchi, ijodkor haqidagi ma'lumotlar jamlangan. «Bu aziz kitob hazrati xoqon Shohruh mirzo podshohligi davridan boshlab, shu zamonga qadar yer yuzini ravshan vujudlari bilan bezagan va bezab turgan olim va

shoirlardan ko‘plarining ba’zi sifatlaridan va ahvollaridan bayon qiladi»¹, – deb bildiradi Xondamir.

Asar 8 majlisdan iborat: dastlabki majlislar xronologik tartibda, ya’ni vaqtning qadimdan shoirning zamonasigacha bo‘lgan yo‘nalishi qamrovida olingan. Keyingi majlislarda ijodkorlarning yashash joylariga ko‘ra tuzilgan, ya’ni bunda mintaqaviy (geografik) tamoyil amal qilgan. Yettinchi majlis Temur va temuriylarga, sakkizinchi majlis esa birgina Husayn Boyqaroga atalgan.

Asar faqat adiblarning hayoti va ijodiga oid materiallar bilan cheklanib qolmagan. Unda adabiyot nazariyasi, she’r san’atlari, madaniy hayot voqealari ham o‘ziga xos tarzda aks etgan. Ayrim maqolalarda adiblarning shaxsiy fazilatları, alohida xususiyatlari ham ochib berilgan. Masalan, mashhur shoir Yahyo Sebak haqida shunday deydi: «Xuroson mulki-ning rangin fozili erdi, ko‘p ulum va fununda mohir erdi. Sanoe’ va aruz fanida barcha el ani musallam tutar erdi... Bu faqir aruz fanida vosita bila Mavlononing shogirdimen». Biz Navoiyning aruz ilmini Darvesh Mansuridan o‘rganganligini yaxshi bilamiz. Darvesh Mansur esa Yahyo Sebakdan tahsil olgan. Bu yerda mana shu «vosita» nazarga olingan.

Asarda Navoiyning shaxsiy hayotiga, tarjimai holiga aloqador ko‘plab fakt va voqealar ham aks etgan. Jumladan, ikkinchi majlisdan Mavlono Sharafiddin Ali Yazdiy haqida gapirib turib, o‘zi bilan bevosita bog‘liq bir hodisani ham qayd etadi. Taqdir taqozosi bilan (Xurosondagi nomunosib shart-sharoit tufayli) Alisherlarning oilasi ham o‘z yaqinlari bilan Iroqqa yo‘l olishadi. Ular Taft shahrida bir muddat dam olish uchun to‘xtashadi. Bu shaharda mashhur tarixchi olim Sharafiddin Ali Yazdiy yashar erdi. Tasodifan, jamoa shu olim yashaydigan joy yaqinida to‘xtagan ekan. U kishi o‘ynab yurgan bolalardan birini chaqiradi. Bu bola yosh Alisher edi. «Faqir alar sari borurg’a muvaffaq bo‘ldum. Har neki so‘radilar javob aytim. Tabassum qilib tahsin qildilar, dag‘i so‘rdilarkim, maktabg’a boribmusen? Dedimkim: borib-

¹ Xondamir, Makorim ul-axloq. – Toshkent: Fan, 1967. 58-bet.

men. Dedilarki, ne yergacha o'qibsen? Dedimkim, «taborak» surasig'acha. Dedilarkim: bu jamoa atfoli (bolalari)din biz tilaganda, sen kelib biz bila oshno bo'ldung. Sening uchun fотиha o'quli (o'qiylik) deb o'z fotihalarig'a musharraf qildilar. Hamul zamon faqirning volidi (otasi) va ul xayl ulug'lari kelib, Mavlono xizmatida anvoyi niyozmandlig'lar (iltijo va iltifotlar) qilg'ondin so'ngra, faqirg'a andoq shuur hosil bo'ldi angakim, «ne kishi erkandurlar».

Navoiy aruz ilmiga bag'ishlab «Mezon ul-avzon» degan asar ham yozgan. Unda aruz vazning mohiyati, tuzilishi, bu vaznning turlari, juzv va ruknlari, bahlari haqida ma'lumot beradi. Bu asarida *tuyuq*, *qo'shiq*, *chinga* (yor-yor), *muhabbat-noma*, *aruzvoriy*, *turkiy* singari she'riy shakl va janrlar haqida ham ma'lumot beradi.

Xondamir qayd etganiday: «Haqiqatan, ul hazratning she'r nozikliklari to'g'risida mahoratlarining ko'pligi bu risoladan anglanadi. Chunki o'tmishdagi shoirlar sezgilarining nuri tushmagan bir qancha maqbul bahrni aruz doirasiga qo'shganlarki, u qimmatli nusxa mutolaa qilinsa, bu nukta ma'lum bo'ladi».

Navoiy muammo haqida «Mufradot» nomli bir asar ham yozgan.

Alisher Navoiy yirik va hassos tilshunos olim hamdir. Uning 1498-yilda yaratilgan «Muhokamat ul-lug'atayn» asari tilshunosligimiz xazinasidagi bebaho gavhardir. Unda alloma adib, o'z tili bilan aytganda «nazm gulistonining andalibi nag'masaroyi» sifatida eski o'zbek tilini, uning badiiy uslubini ilmiy-nazariy jihatdan har tomonlama asosladi, turkiy til imkoniyatlarini amaliy jihatdan isbotlab ko'rsata oldi.

Alisher Navoiy tilning ijtimoiy hodisa ekanligiga alohida urg'u qaratadi. O'zbek tilidagi ifoda imkoniyatlarining boyligini namoyish qiladi. Har bir so'zdagi ma'no nozikliklarini juda ishonchli tarzda, mantiqiy dalillar bilan ko'rsatib beradi. U arab, fors, hindiy tillari qatorida o'zbek tilining ham eng qadimiy tillardan biri ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Fikrlarini qiyoslash usulidan foydalangan holda bayon etadi. Buning uchun u fors-tojik tilini jalb etadi. Biroq biror

o'rinda ham u xolislikdan chekinmaydi. Adib turkiy tildagi yuzta fe'lni keltirib, ularning ma'nosini anglatadigan so'zlarning fors tilida mavjud emasligini ko'rsatadi. Yoki so'z ma'nolari orasidagi tafovutlarga alohida urg'u beradi.

Asarda *yig'lamoq* fe'lining eng baland va doimiy ma'nosi qayd etiladi. Uning yonidagi *yig'lamsinmoq* fe'lida esa ma'noning ozayishi hisobiga yangilanishi aks etadi. *Ingramoq* va *singramak* ham *yig'lash* ma'nosini beradi. Faqat ular-da «dard bila yashurun ohista *yig'lamoq*» ma'nosi ustunroq. *Siqtamoq* esa «*yig'lamoqda* mubolag'adur». Turkiylarda «biyik un bila», ya'ni qattiq tovush chiqarib *yig'lash* ham bor. Bunga *o'kurmak* deyiladi. Adib fikrini davom ettirib shunday yozadi: «Chun o'kurmak muqobalasida forsiy tilda lafz yo'qtur».

Bunday fikrlar keltirilar ekan, adib ularni ko'pincha she'riy misralar vositasida tasdiqlaydigan misollarni ham keltiradi. Jumladan, *qabog'* so'zining ma'nosi ko'z va qoshlar orasini bildirishi bilan izohlanib, bu ma'noni ifodalaydigan alohida so'zning fors tilida mavjud emasligini aytarkan, quyidagi baytni dalillovchi misol sifatida keltiradi.

Mengizlari gul-gul, mijalari xor,
Qaboqlari keng-keng, og'izlari tor.

Alisher Navoiy ona tilidagi so'zlarning barcha imkoniyatlaridan imkoni boricha to'liqroq foydalanishga harakat qildi. Zamondoshlari tilidagi faol va nafaol so'zlarni o'z asarlari-ga kiritib, ularning bizning zamonamizgacha yetib kelishini ta'minladi. O'zi ko'plab yangi so'zlarni yaratdi, oldindan qo'llanib kelayotgan so'zlarning yangicha ma'no tovlanishlarini kashf qildi, tilning ifoda imkoniyatlarini amaliy jihatdan ham juda kengaytirdi.

Olimning sinonimlar, omonimlar, atamashunoslik borasida-gi fikrlari ham qadrlidir. Asarda *it*, *tush*, *yoq*, *bor*, *sog'in*, *tuz* singari so'zlarning bir necha ma'nolarni ifodalay olish imkonini ko'rsatuvchi misollar keltirilgan. Jumladan, *ko'k* so'zining *osmon*, *kuy*, *kuylamoq*, *qadoq*, *sabza* – *o't-o'lan* ma'nolarida

qo‘llanilishi ko‘rsatiladi. Ayrim so‘zlarning to‘rt, besh, olti ma’noda qo‘llanishiga misollar keltiradi.

Alisher Navoiy hassos tilshunos sifatida forsiy til amaliyotida turkiy tildan o‘tgan so‘zlarga ham e’tibor qaratadi. Masalan, *tubichoq*, *arg‘umoq*, *yaka*, *yobu*, *totu* singari ot turlarini, *dastor*, *qalpoq*, *to‘ppi*, *shirdog‘*, *yog‘lig‘* singari bosh kiyimlarini, *qo‘rchi*, *suvchi*, *qushchi*, *qo‘ruqchi*, *kiyikchi*, *kemachi*, *qo‘ychi* singari kasb va hunarlarning nomlarini forsiylar ham turkiycha so‘zlar bilan yuritishi ko‘rsatiladi.

Shundan so‘ng adib «bu xalq orasida paydo bo‘lg‘on tab’ ahli salohiyat va tab’larin o‘z tillari turg‘och o‘zga til bila zohir qilmasa erdi» degan istakni bildiradi. Yana qo‘shib qo‘yadiki, «agar ikala til bila aytur qobiliyatlari bo‘lsa, o‘z tillari bila ko‘prak aytsalar erdi... agar mubolag‘a qilsalar, ikala til bila teng aytsalar erdi».

Garchi asar ona tilining imkoniyatlari va qonuniyatlari borasida bahs yuritsa-da, unda adabiyotshunoslikka oid ko‘plab fikr va mulohazalarni ham ko‘rish mumkin. Xususan, so‘z ma’nolari orasidagi tafovutlar, qofiya, vazn, she’r tuzilishiga oid qaydlar shular jumlasiga kiradi. Unda Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Sa’diy, Hofiz Sheroziy singari ko‘plab buyuk so‘z ustalarining ijodlariga oid qaydlar ham mavjud.

Asarda Husayn Boyqaroning turkiy tilga alohida e’tibor bergani, uning rivojini ko‘zda tutib maxsus farmonlar chiqargani ham aytib o‘tiladi: «Va iltifot va ehtimom¹ yuzidin ba’zi ma’nilar topib, nazm qilurg‘a hukmlar ham joriy bo‘ldi».

Olim «Sab’at abhur» («Yetti dengiz») nomli bir lug‘at ham tuzgan. U arab tilining izohli lug‘atidir.

Navoiy 1485–1488-yillarda «Tarixi anbiyo va hukamo» («Payg‘ambarlar va hakimlar tarixi») kitobini yozadi. Bu kitobda payg‘ambarlar tarixi Odam Atodan boshlab yoritilgan. Ikkinchi qism obidlar (Allohga toat-ibodat qiluvchilar), uchinchi qism esa hakimlar haqida. Bu qismda Luqmoni hakim, Fishog‘urs (Pifagor), Jomosb, Buqrot (Gippokrat), Suqrot, Jolinus (Galen), Batlimus (Ptolemey), Buzurjmehr va boshqalar

¹ Ehtimom – g‘amxo‘rlik, muhofaza qilish, asrab-avaylash.

haqida ma'lumotlar berilgan. Muhimi, ular haqida o'quvchilarda dastlabki tasavvurni uyg'otish uchun ularga xos bo'lgan eng muhim fazilatlar, xususiyatlar sanab o'tiladi.

1488-yilda «Tarixi muluki ajam» («Ajam shohlari tarixi») yaratiladi. Bu asarlar adibning tarix ilmini juda chuqur bilganligining yorqin nishonasi. Unda tarixiy shaxslarning, hakimlarning hikmatlaridan namunalar ham keltiriladi: Buqrot hakim «debturkim, umr qisqadur, ish uzun. Oqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimaga sarf qilg'aykim, zaruratroqdur, ya'ni oxirat maslahati va Tengri taolo rizosi». Yoki, «Aristotilis hakim Aflotunning shogirdidir, Iskandarning vaziri erdi. Aning so'zlaridin budurkim, podshoh ulug' rud (soy, daryo)ga o'xshar va atboi (tobelari, tarafdorlari, izdoshlari) arig'larg'akim, ul ruddin ayrildilarkim, ud rud suyig'a har hol bo'lsa, arig'larg'a hamul holdur. Ul chuchuk bo'lsa, bular chuchuk; ul achig' bo'lsa, bular achig'; ul sof bo'lsa, bular sof; ul loy bo'lsa, bular loy. Pas, podshohg'a vojibdur – g'oyat hikmat va e'tidol (o'rtachalik, yarashiqilik, to'g'rilik) bila, to mulk barqaror bo'lg'ay. Yo'qki, barchag'a nima bergay bee'tidolliq (nomavzunlik, yarashiqsizlik) bila, to mulk buzulg'ay».

Navoiyning diniy mavzularda qalam tebratgani ham yaxshi ma'lum. «Siroj ul-muslimin» («Musulmonlik chirog'i»), «Arba'in» («Qirq hadis»), «Munojot» («Tavba-tazarru») shular jumlasidan. Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat min shomoyim ul-futuvvat» («Ulug'lik xushbo'yliklarini taratuvchi muhabbat shabbodalari») asari tasavvuf tarixiga bag'ishlangan. Bu kitob, aslida, Abdurahmon Jomiyning «Nafahot ul-uns min hazarot ul-quds» («Pok zotlar huzuridan esgan do'stlikning xush ishlari») kitobining erkin tarjimasidir. Bu kitobda tasavvuf tarixi, uning nazariyasi, buyuk so'fiylarning hayoti va faoliyati yoritib berilgan. Xoja Ahmad Yassaviy, Adib Ahmad (Yugnakiy), Shayx Fariduddin Attor, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Shayx Kamol Xo'jandiy, Nosir Xusrav, Mavlono Lutfiy, Mavlono Ashraf, Sayyid Nasimiy, Shamsuddin Muhammad Hofiz Sheroziy singari buyuk adiblarning hayoti va ijodiga oid lavhalar ham shu kitobdan o'rin olgan. Kitob tasavvufga

oid hikmatli soʻz va oʻgitlarni ham jamlagan. Ularning ayrim namunalari bilan tanishishimiz mumkin:

«Har bir narsaning zangi boʻladi, qalb nurining zangi esa, toʻyib ovqatlanishdir». (*Abu Sulaymon Doroniy*)

«Igna bila togʻni qozmoq takabburni koʻngullardin chiqarmoqdin osonroqdur». (*Abuhoshim Soʻfiy*)

«Nazm ul-javohir» («Gavharlar tizmasi») ham axloqiy-didaktik gʻoyalar targʻibiga bagʻishlangan. U ayrim hadisi shariflarning sheʼriy talqinidir. Unda hadislardagi asosiy tushuncha va tamoyillar nihoyatda sodda va tushunarli, taʼsirchan tilda, sheʼriy shaklda talqin qilinadi.

Navoiy – tarixiy-memuar ruhidagi qator asarlarning ham muallifi. Bu silsilaga «Vaqfiya», «Xamsat ul-mutahayyirin», «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», «Holoti Pahlavon Muhammad» asarlari kiradi.

Alisher Navoiy ichki intizomga muntazam rioya qilar edi. Shuning uchun u hatto oʻz maktublarini ham tartib bilan saqlab qoʻygan. Natijada 1499-yilda «Munshaot» («Maktublar») degan kitobi tuzilgan edi. Maktublar turli kishilarga yozilgan. Xususan, Husayn Boyqaroning katta oʻgʻli Badiuz-zamon mirzoga, oʻgʻilxoni Mir Ibrohimga yozilgan maktublar yuksak saviyasi, goʻzal badiiyati va katta tarbiyaviy jihatlari bilan eʼtiborlidir.

Alisher Navoiy haqida uning zamondoshlari

Abdurahmon Jomiy: «Kel, Jomiy, umr boʻyi mashaqqat tortib, koʻnglingdan shu «besh ganj»ni dunyoga chiqarding. Sening bu «Besh»ing («Xamsa»ng) shunday kuchli panja boʻldiki, daryokaflar qoʻli buralib ketdi... Biroq har xazina oʻlchovchi (yaʼni yetuk shoir) qalamidan bu oʻtar dunyo «Besh xazina» bilan boyigandir. U «Besh»liklarga sening «Besh»ing qachon tenglashardi? Ularning bir xazinasi sening yuz xazinangdan yaxshidir. Xususan, u panjaki, ganjadan sarpanja urganda Sher kabi oʻz sarpanjasini urdi, turkiy tilda bir ajoyib qoʻshiq kuyladiki, jodu nafaslilar ogʻzi muhrlandi. Bu qalamga falakdan ofarinlar yogʻilsin! Chunki bu yoqimli naqshni oʻsha qalam yaratdi va forsiy til egalari, forscha

nazm durlarini tuzuvchilarga rahm qildi: u ham shu forsiy tilda yozganda boshqalarga soʻz aytishga majol qolmasdi. Bu moʻjizakor nazm tarozisi qarshisida Nizomiy kim-u, Xusrav kim boʻldi? U boshqa tilda soʻz yuritganidan aqlga oradagi farqni ajratish uchun yoʻl qolmadi. Ey (Navoiy), sening tabʼing soʻz ustodidir. Qalaming ochqichi bilan soʻz eshigini ochding. Ravnaqdan qolib ketgan va xorlik burchagidan oʻrin olgan (turkiy) soʻzga sen yangidan obroʻ berding. Uni ijod maydoniga olib chiqding. U sening raʼying nuridan safoli boʻldi, lutfing navosi (boyliги)dan navoli (bahramand) boʻldi».

Rashidiy: «U (Alisher Navoiy)ning kelib chiqishi baxshilarga borib taqaladi. Otasini «Kichkina baxshi» deyishgan, u saroyda amaldor boʻlgan. Mir Alisher bolalikdan Sulton Husayn mirzo bilan doʻstlashgan. Sulton Husayn mirzo podshoh boʻlgach, Alisher Navoiy uning xizmatiga kelgan, mirzo uni behad qadrlab, gʻamxoʻrliklar koʻrsatgan, Mir Alisher esa xalqqa xuddi shunday gʻamxoʻrlik qilgan».

Hakimshoh Qazviniiy: «Hech kim turkiy sheʼrni undan yaxshiroq ayta olmagan va nazm durlarini undan yaxshiroq socha olmagan».

Xondamir: «874-yilning boshlarida Mirzo Yodgor Muhammad Hasanbek turkman yordami bilan Xurosonni qoʻlga kiritish payiga tushdi. Sultoni Sohibqiron (Husayn Boyqaro) esa bir toʻda amir va qoʻshinni dushmanga qarshi yuborib, ular orqasidan oʻzi ham joʻnadi. Nusrat nishonli bayroqlar Mashhaddan oʻtganda, dushmanning yaqinlashgan xabari ilgʻor askar boshliqlariga ketma-ket eshitildi. Shu sababdan zafar bayroqli podsho dushman tomonga tezlik bilan harakat qilish xohishini bildirdi. Ammo uning muborak tiliga vaqt belgilash uchun munajjim chaqirilsin degan soʻz keldi. Bu vaqtda ulugʻ martaba egasi va hazrat sultonning yaqin doʻsti (Alisher Navoiy) arz qildiki, munajjim chaqirib, paytning yaxshi-yomonligini hozirda tekshirishning foydasi yoʻq. Chunki payt muvofiq boʻlsa yo boʻlmasa ham ishini kechiktirish mumkin emas va tezlik bilan harakat qilish lozim»... Biroz yurilgandan keyin ishni boshlash uchun otlanib chiqishning maqsadga gʻoyatda muvofiq ekanligi aniq maʼlum boʻldi».

«Garchi oliy hazratga o‘zidagi tab’ quvvati va qobiliyati ko‘pligi jihatidan har ikki nav, ya’ni turkiy va forsiy she’rlar muyassar bo‘lsa-da, uning o‘tkir tab’i (ning moyilligi) forsiychadan ko‘ra turkiychaga ortiqroq edi».

G‘AZALLAR

«Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubtur...»

Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubtur
Kim, jong‘a qaro balo bo‘lubtur.

Majmu’i davoni dard qildi,
Dardingki, manga davo bo‘lubtur.

Ishq ichra oning fidosi yuz jon,
Har jonki, sango fido bo‘lubtur.

Begona bo‘lubtur oshnodin,
Begonag‘a oshno bo‘lubtur.

To qildi yuzung havosi jonim,
Yuz sari anga havo bo‘lubtur.

Boqiy topar ulki, bo‘ldi foniy,
Rahravg‘a baqo fano bo‘lubtur.

To tuzdi Navoyi oyati ishq,
Ishq ahli aro navo bo‘lubtur.

— — V / V — V — / V — —

maf’uvlu / mafoilun / faiylun

Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf

Navoiyning qalami ostidan chiqqan so‘z shunchalik ma’no tovlanishlari bilan namoyon bo‘ladiki, ularni o‘qib hayratingiz ortadi, qalbingiz huzur topadi. «Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubtur» deb boshlanadigan g‘azaldagi so‘zlar ham shu xilda:

Ko'zung ne balo qaro bo'lubtur
Kim, jong'a qaro balo bo'lubtur.

Oddiygina ko'z tasviriga bag'ishlangan shu misralarda so'zlarning jilvasini ko'rish mumkin. Gap birinchi misrada ko'zning qoraligi haqida, keyingisida shu qoralikdan ko'ngilga (aniqrog'i, jonga) tushgan g'ulg'ula ustida ketmoqda. «Ne balo», «ko'z ko'rib, quloq eshitmagan», «hayrat va taajjub uyg'otadigan darajada» degan ma'nolarga ega. Keyingi misrada «balo» va «qora» so'zlarining o'rni almashib qo'llangan. Shu almashish natijasida esa mutlaqo boshqa – yangi ma'no yuzaga chiqqan. «Qaro balo» balolarning haddi a'losidir. Ko'rinib turibdiki, birinchi misradagi ikki so'z keyingi misrada o'rinlari almashgan holda qo'llanmoqda. Mazkur g'azal boshdan oyoq shu san'atga tayanadi. Uning nomi tardi aksdir.

Ayni paytda, keyingi «qaro»ning fe'l so'z turkumiga oid «qara» o'rnida qo'llangani ham seziladi (Bunday holatda iyhom san'ati yuzaga keladi). Bunda u «qaragin», «ko'rgin» ma'nolarini anglatadi («qaragin, jonga balo bo'lubdi»).

Majmu'i davoni dard qildi,
Dardingki, manga davo bo'lubtur.

Bu yerda so'zlarning o'rni oddiygina tarzda almashib kelayotgani yo'q. Bu almashishlar natijasida yangi so'z o'yinlari hosil bo'lmoqda. Dastlabki misrada «davo» va «dard» so'zlari shu ketma-ketlikda qo'llangan edi. Dard qilmoq, qiyinchilikka ro'para kelmoq, qiyinchilikni ro'para qilmoq ma'nolarini beradi. Bunda muayyan qiyinchilikning kuchayishi nazarda tutiladi. «Dard ustiga dard bo'ldi», «Dard ustiga chipqon» singari iboralarni ham esga olish mumkin. Ularda shu ma'no yanada kuchaytirilgan holda namoyon bo'ladi. Keyingi misrada ularning o'rni almashgan holda kelmoqda. Garchi shaklan «dard» so'zi o'zgarishsiz qo'llanayotgan bo'lsa-da, bu yerda u ishq, o'y, orzu singari ma'nolarni anglatib turibdi.

Ishq ichra oning fidosi yuz jon,
Har jonki, sango fido bo'lubtur.

Baytda yana soʻz oʻyinlari koʻzni qamashtiradi. Ayniqsa, «yuz jon» ifodasiga eʼtibor bering. U metonimiya sifatida yuz-ta odam, yaʼni oshiqni anglatadi. Albatta, uning «oshiqning barcha joni» shakli ifodalaydigan maʼnosi ham mavjud.

Begona boʻlubtur oshnodin,
Begonagʻa oshno boʻlubtur.

Mumtoz adabiyotdagi maʼshuqa qahri qattiqligi va vafo-sizligi bilan «mashhur». Baytda shu maʼnoga urgʻu berilgan. Ular ham yana oʻsha soʻzlarning oʻrnini almashtirish evaziga hosil qilingan.

To qildi yuzung havosi jonim,
Yuz sari anga havo boʻlubtur.

Birinchi misra maʼshuqa ishqiga muhtalolik dardining eʼtirofidan iborat. Buning uchun «yuzung havosi» ifodasi imkon bergan. Ayni paytda u «yuzungning havasi» tarzida ham tushunilishi mumkin. Keyingi misrada esa «yuz»ning «havo» soʻzidan oldinga oʻtkazilishi bilan yangi-yangi maʼnolar paydo boʻlgan. Unda «yorning yuzi tomon», «yanada» («borgan sari» degan ifodani eslang) kabi maʼnolar koʻzga tashlanadi.

Boqiy topar ulki, boʻldi foniy,
Rahravgʻa baqo fano boʻlubtur.

Endi gal zid maʼnoli soʻzlarni qoʻllashga keladi. «Boqiy» va «foni» soʻzlari sof tasavvufiy maʼnoga ega. Moddiy dunyo orzu havasidan ustun kelsagina, inson haqiqiy olam sirlarini anglash imkoniga ega boʻladi. Bu yerdagi «rahrav» obrazi ham eʼtiborlidir. U «yoʻl yuruvchi», yaʼni «solik» demakdir. Solikning asl maqsadi baqo-boqiylik, manguulikdir. Manguulik esa fanoda, yaʼni yoʻqlikdadir. Bu, albatta, moddiy olam ho-yu havaslarini emas, maʼnaviyatning oʻziga xos qadriyatlarini nazarda tutadi.

To tuzdi Navoiy oyati ishq,
Ishq ahli aro navo boʻlubtur.

Yakunlovchi bayt ham tardi aksni saqlab qolgan. Endi navo va ishq soʻzlariga urgʻu beriladi. Keyingi misradagi soʻzlarning maʼno tovlanishi diqqatga sazovor. «Ishq ahli aro navo boʻlubtur» degandagi «navo» koʻp maʼnoli. Uning «ovoza», «shon-shuhrat», «boylik», «navo boʻlmoq» – ovozi yoyilmoq, «Navo» kuyi vositasida kuylamoq» singari maʼnolari koʻzga tashlanadi.

«Meni men istagan...»

Meni men istagan oʻz suhbatigʻa arjumand¹ etmas,
Meni istar kishining suhbatin koʻnglum pisand etmas.

Ne bahra topqamen andinki, mendin istagay bahra,
Chu ulkim, bahrayi andin tilarmen, bahramand etmas.

Netay hur-u pari bazminki, qatlim yo hayotimgʻa
Ayon ul zahr chashm² aylab, nihon bu noʻshxand³ etmas.

Kerakmas oy ila kun shaklikim, husn-u malohatdin
Ichim ul chok-chok etmas, tanim bu band-band etmas.

Kerak oʻz chobuki qotilvashi Majnunshiorimkim,
Buzugʻ koʻnglumdin oʻzga yerda javloni samand⁴ etmas.

Koʻngul uz charx zolidin, firibin yemakim, oxir
Ajal sarishtasidin oʻzga boʻynungʻa kamand etmas.

Ul oy oʻtlugʻ yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb koʻz,
Muhabbat tuxmidin oʻzga ul oʻt uzra sipand⁵ etmas.

V – – – / V – – – / V – – – / V – – –
mafoiylun / mafoiylun / mafoiylun / mafoiylun
Hazaji musammani solim

¹ Arjumand – aziz, izzatli, qadrli.

² Chashm – koʻz.

³ Noʻshxand – shirin va chiroyli kulgi.

⁴ Samand – saman ot, tezyurar va chiroyli ot.

⁵ Sipand – isiriq, isiriq urugʻi.

Ushbu gʻazal «Badoyeʻ ul-vasat» devoniga kiritilgan boʻlib, Navoiyning falsafiy-didaktik qarashlarini ancha yorqin ifodalashi bilan ajralib turadi. Olam turfa hodisotlarga boy. Shulardan biri kishi koʻnglining nozikligi bilan bogʻliq. Jumladan, hammaga hamma har doim yoqavermaydi, maʼqul ke-lavermaydi.

Meni men istagan oʻz suhbatigʻa arjumand etmas,
Meni istar kishining suhbatin koʻnglum pisand etmas.

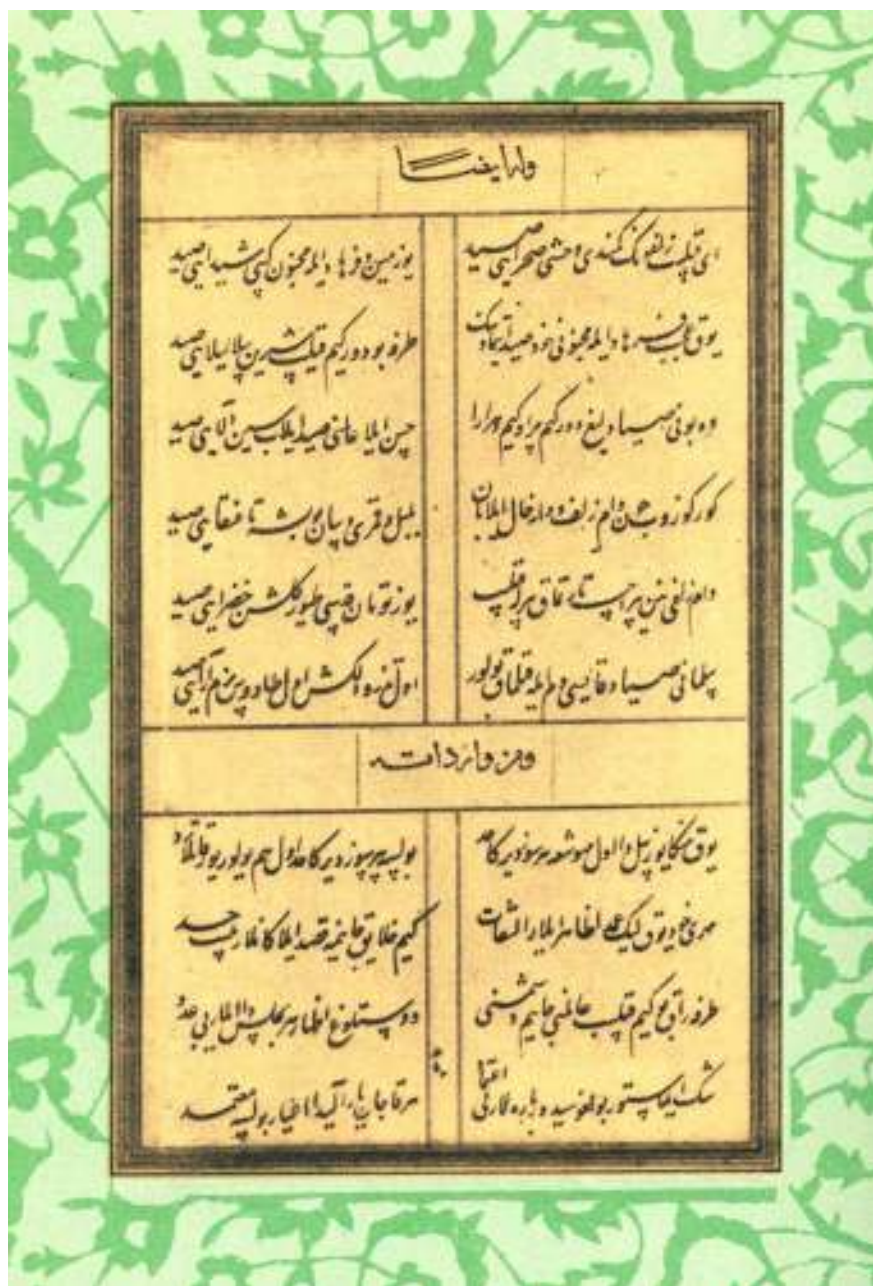
Navoiy nihoyatda hayotiy muammoni, yechimi ogʻir, qiyin masalalarni kun tartibiga qoʻyar ekan, ularning poetik ifodasi-ni juda sodda va yengil tarzda hal qiladi. Mazkur baytda biz soʻzlar takrori zimmasidagi vazifalarni koʻrib turibmiz. Baytda «men» olmoshi uch marta, «istamoq» feʻli ikki marta, ot soʻz turkumidagi «suhbat» ikki marta, «etmas» yordamchi feʻli ikki marta qoʻllangan. Ammo bu yerda soʻzlar takrori emas, balki maʼnolarning ajoyib tovlanishi kishini mahliyo etadi. Soʻzlar takrori maʼnolar jilvasinig yuzaga chiqishi uchun im-kon hozirlab beradi. A hamda *i* unlilarining faolligi, radifning ishtiroki bayt ohangdorligiga oʻzlarining munosib hissalarini qoʻshib turibdi.

Nega kishi oʻziga maʼqul kishilar bilan hamsuhbat boʻlish uchun ham koʻp qiyinchiliklarga duch kelishi kerak? Buning sabablari koʻp. Shulardan biri, inson oʻziga maʼnaviy oziq berishi mumkin boʻlganlarga intiladi. Ammo intiltiruvchining imkoniyatlari intiluvchi istagan darajada boʻlmasligi mumkin:

Ne bahra topqamen andinki, mendin istagay bahra,
Chu ulkim, bahrayi andin tilar-men, bahramand etmas.

Boshqalarga bahra yetkazish imkoniga ega boʻlmagan kishiga koʻz tutish oʻrinli boʻlmaydi, imkoni borning esa menga nisbatan ragʻbati mavjud emas, demoqda shoir. Soʻzlar takrori bu yerda ham asosiy mavqeni egallab turibdi.

Shunga koʻra, lirik qahramonni hur-u parilarning bazmlari ham oʻziga tortmaydi, qiziq-tirmaydi.

Alisher Navoiyning «Ilk devon»i sahifasi

Netay hur-u pari bazminki, qatlim yo hayotimg'a
Ayon ul zahr chashm aylab, nihon bu no'shxand etmas.

Bu yerda jam'u taqsim degan she'riy san'atning san'atko-
rona tatbiqi ko'zga tashlanadi. U «hur-u pari» so'zlari hamda
«ul» va «bu» olmoshlari ishtirokida sodir bo'lmoqda. Olmosh-
lar ularning barchasiga ham daxldor. Buni shunday ifodala-
shimiz ham mumkin:

Ayon ul (hur) zahr chashm aylab,
nihon bu (pari) no'shxand etmas.

Yoki:

Ayon ul (pari) zahr chashm aylab,
nihon bu (hur) no'shxand etmas.

Ayni paytda «qatlim yo hayotimg'a»ning hurga ham, pari-
ga ham bir xil darajada aloqadorligini e'tirof etish joiz.

Jam'u taqsim san'ati navbatdagi bayt uchun ham xosdir.

Kerakmas oy ila kun shaklikim, husn-u malohatdin
Ichim ul chok-chok etmas, tanim bu band-band etmas.

Bu yerda istiora, jam'u taqsim, ta'did va takroriy so'zlar
shoir ko'zda tutgan ma'nolarning yuzaga chiqishida asosiy
vosita vazifasini ado etmoqda.

Demak, hozirgacha mavjud sharoit va shaxslar orasida
munosib do'st topilmadi. Yoki bunday do'stning o'zi yo'qmi?
Bunday emas, bunday shaxs bor. U – yordir. Ammo u ham
ancha-muncha «xislatlarga» ega. Xususan, u qotilvash, maj-
nunshior, shuning uchun ham uning joyi lirik qahramonning
«buzug' ko'ngli»dir:

Kerak o'z chobuki qotilvashi majnunshiorimkim,
Buzug' ko'nglumdin o'zga yerda javlони samand etmas.

Bularning barchasi ko'ngil tufayli sodir bo'ladi.

Ko'ngul uz charx zolidin, firibin yema kim, oxir
Ajal sarishtasidin o'zga bo'ynung'a kamand etmas.

Kunlardan bir kun yorning iliq mehr ko'rsatib qolishi ehtimoli («Ul oy o'tlug' yuzin ochsa») ham yo'q emas. Ana shunda ko'z tegmasligi uchun lirik qaramon isiriq solishga tayyor. Ammo bu isiriq donachalari muhabbat urug'lari bo'lishi shart:

Ul oy o'tlug' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko'z,
Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas.

Ushbu g'azal faqat mazmuni bilangina emas, balki shu mazmunga xos va muvofiq bo'lgan shakliy jihatlari, tasvir vositalari bilan ham e'tiborga molik. Xuddi shuning uchun ham mazkur g'azal hozir ham barchamizning e'tiborimizni tortadi, ko'ngillarga zavq-u huzur beraveradi.

«Ey sabo...»

Ey sabo¹, holim borib sarvi xiromoning^{a2} ayt,
Yig'larimning shiddatin gulbargi xandoning^{a3} ayt.

Buki aning ahd-u paymonida men o'lsam dag'i⁴
Yaxshi fursat topsang, ul bad⁵ ahd-u paymoning^a ayt.

Buki aning zulfi⁶ zunnorida⁷ dinim hosili
Kufr⁸ ila bo'lmish mubaddal⁹, nomusulmoning^a ayt.

¹ S a b o – mayin, yoqimli, sahar paytida esadigan shabada.

² S a r v i x i r o m o n – sarv – to'g'ri, tik o'sadigan, qishin-yozin ko'karib turadigan, hidi va ko'rinishi yoqimli bo'lgan daraxt; x i r o m o n – o'zini har tomonga tashlab noz bilan yuruvchi; k o ' c h m a m a ' n o d a go'zal yurishli nozanin, ma'shuqa.

³ G u l b a r g i x a n d o n – ochilib turgan atirgul; k o ' c h m a m a ' n o d a shod-xurram yuruvchi ma'shuqa

⁴ D a g ' i – yana, tag'in; ham, hamda.

⁵ B a d – yomon.

⁶ Z u l f – soch, soch o'rimi.

⁷ Z u n n o r – but, sanam; xristian diniga mansub bo'lganlarning beliga bog'lanadigan chilviri, belbog'i; z u l f i z u n n o r i – k o ' c h m a m a ' n o d a ma'shuqaning soch o'rimlari.

⁸ K u f r – kofirlik, islomni tanimaslik.

⁹ M u b a d d a l – almashingan, o'zgartirilgan.

Buki qilmishmen jahon-u jonni aning sadqasi,
Yuz tuman jon-u jahondin yaxshi jononimg'a ayt.

Buki yuz jon sadqasi qilsam pushaymon bo'lmag'um,
Vaslig'a bir va'da qilg'andin pushaymonimg'a ayt.

Buki yuz ming fitnako'zluk bo'lsa paydo onsizin¹,
Qilmag'um nazzora² hargiz ko'zi fattonimg'a³ ayt.

Buki chok aylab yoqa, usruk⁴ chiqar el qasdig'a,
Men o'lub el jon topar, beboki⁵ nodonimg'a ayt.

Dahr bog'i⁶ gullari husnin vafosiz erkanin,
Yuzi gul, jismi suman⁷, ko'yi⁸ gulistonimg'a ayt.

Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo
Bulbuli yo'q erkanin shohi suxandonimg'a⁹ ayt.

– V – – / – V – – / – V – – / – V –
foilotun / foilotun / foilotun / foilon
Ramali musammani maqsur

Alisher Navoiyning «Ey sabo, ...» g'azalida bir qarashda oshiqning dil izhoriga oid tuyg'ular ifodasi aks etayotganday ko'rinsa-da, aslida, obyektiv voqelikka bo'lgan estetik munosabat ifodasi bosh o'rinda turganligini payqash qiyin emas. Oshiq saboga murojaat qiladi:

Ey sabo, holim borib sarvi xiromonimg'a ayt,
Yig'larimning shiddatin gulbargi xandonimg'a ayt.

¹ O n s i z – usiz, uning yo'qligida.

² N a z z o r a – qarash, nazar tashlash, ko'z solish.

³ F a t t o n – fitna qiluvchi, maftunkor.

⁴ U s r u k – mast, sarxush.

⁵ B e b o k – qo'rqmaydigan, hayiqmaydigan, tortinmaydigan; hayosiz, parvosiz, bevosh.

⁶ D a h r – dunyo, olam, zamon, davr; d a h r b o g ' i – ko'chma ma'noda olam, dunyo, tabiat.

⁷ S u m a n – yasmin so'zining qisqargani: oq, sariq rangli xush isli gul.

⁸ K o ' y – ko'cha, yo'l; qishloq, mahalla.

⁹ S u x a n d o n – so'z ustasi, go'zal va o'rinli so'zlashni uddalay oladigan.

Sabodan kutilayotgan iltifot bitta: oshiqning holatini, chekayotgan iztiroblarini ma'shuqaga yetkazish. Ammo ma'shuqa oddiylar qatorida turmaydi. Uning birinchi belgisi – «sarvi xiromon»ligida. Oshiqning «holi» uning «yig'larimning shiddati» ifodasida ochiq ko'rsatilgan. Ma'shuqa – «gulbargi xandon» sifatida buni anglasa, oshiq ko'ngli tasalli topadi.

Yorning ezgu xislatlar bilan yodga olinishi tasodifiy emas. Buning real asoslari bor. Eng muhimi, dastlab yorning o'zi ham oshiqqa beparvo va loqayd munosabatda bo'lgan emas, balki ahd-u paymon qilishga imkon yaratgan. Faqat bugun bu ahddan qaytgan holda namoyon bo'lmoqda. Shuning uchun ham yor «bad ahd-u paymon» sifatiga «musharraf» bo'lgan:

Buki aning ahd-u paymonida men o'lsam dag'i
Yaxshi fursat topsang, ul bad ahd-u paymoning'a ayt.

Yorning-ku ahd-u paymondan qaytganligi aniq. Oshiqda o'lmakdan boshqa imkon yo'q. Bu xabarni yorga yetkazish lozim bo'ladi. Saboning yelkasiga yuklanayotgan vazifalardan biri ham shu. Ammo buni bajarish uchun istagan harakatni qilish mumkin emas. Buning uchun tegishli fursat topilishi kerak. Bu fursatning esa, albatta, «yaxshi» bo'lishi shartdir. Shundagina yomon («bad») ahd-u paymon egasining ko'ngliga ozor yetmaydi. Shaxs kayfiyatidagi foje holatning bunday tiniq ifodasi, albatta, o'quvchiga ta'sirsiz qolmaydi.

Buki aning zulfi zunnorida dinim hosili
Kufr ila bo'lmish mubaddal, nomusulmoning'a ayt.

Ya'ni «Ey sabo, yorning zulfi zunnorida dinim hosili kufrga almashganini nomusulmonimga ayt». Oshiq aytmochiki, yor ko'yida men beliga zunnor bog'lab but (xoch)ga topinuvchi (nasroniy)lar kabi ishlar qilgani bois savoblarim kufr (noshar'iy ish)ga aylandi. Mazkur bayt irfoniy ma'nolarga ham ega.

Baribir, ma'shuqa uchun oshiqning joni ham, jahoni ham sadaqa bo'ladi. Zero, oshiq uchun ma'shuqadan ko'ra «yaxshi jonon» mavjud emas:

Buki qilmishmen jahon-u jonni aning sadqasi,
Yuz tuman jon-u jahondin yaxshi jononimg'a ayt.

Oshiqning dil iztiroblari so'ngsiz, adoqsiz. U ma'shuqa uchun «yuz jon sadqa» qilsa ham achinmaydi, pushaymon bo'lmaydi. Ammo yorning subutsizligi, so'zining ustidan chiqmasligi unga aziyat yetkazadi, pushaymonliklar beradi:

Buki yuz jon sadqasi qilsam pushaymon bo'lmag'um,
Vaslig'a bir va'da qilg'andin pushaymonimg'a ayt.

Mazkur g'azaldagi oshiq mumtoz adabiyotimizdagi boshqa oshiqlar bilan bir nuqtada hamfikir va o'xshash: u o'z yoridan boshqa go'zallarni tan olmaydi. Buning sababi ham yana yorning o'zi – u go'zallikda tengsiz, qiyossiz:

Buki yuz ming fitnako'zlug bo'lsa paydo onsizin,
Qilmag'um nazzora hargiz ko'zi fattonimg'a ayt.

Ko'z tasviri keyingi baytda yana davom etadi. Endi u an'anaviy tarzda «usruk» deyiladi. Bu suzilgan ko'zning poetik ifodasi. Aslida, u lug'aviy jihatdan «mast, sarxush» ma'nosiga ega. Bu ko'z egasi «el qasdiga», demakki, boshqaga qaragan ko'zdir. Oshiq uchun ham eng iztirobli jihati shu: bu usruk ko'zning oshiqqa emas, boshqalarga – «el»ga qarashidir:

Buki chok aylab yoqa, usruk chiqar el qasdig'a,
Men o'lub el jon topar, beboki nodonimg'a ayt.

Ma'shuqaning sharofati bilan oshiq, o'z nazarida, «jon topishi», ya'ni hayot ma'nosini bilishga intilishi, hayot shodliklaridan, zavq-u sururidan bahra topishi lozim edi. Amalda bunday bo'lib chiqmadi. «Men o'lub el jon topar» degan ifoda «beboki nodon» ma'shuqani «fosh etish»ga qaratilgan. Ammo bu yerda tahdid ham, tahqir ham yo'q. Faqat, yumshoqqina e'tiroz mavjud, xolos. Bu yumshoqlik va, ta'bir joiz bo'lsa, oshiqning ma'shuqa oldidagi erkaligi *-im* egalik qo'shimchasining ishtiroki bilan yanada ta'kidlanibroq yuzaga chiqmoqda.

Ma'shuqani insofga chaqirish mumkin. Shunday yo'llardan biri umrning o'tkinchi ekanligini, husnning abadiy qolmasligini eslatish. Buning uchun olamdagi, tabiatdagi boshqa bir hodisalar esga olinadi, qiyoslanadi:

Dahr bog'i gullari husnin vafosiz erkanin,
Yuzi gul, jismi suman, ko'yi gulistonimg'a ayt.

Bu yerda «dahr bog'i gullari»ning ham o'z, ham ko'chma ma'noda qo'llanganini qayd etish kerak. U o'z ma'nosida olamdagi gul – o'simliklarni anglatadi hamda ularning go'zalligi muvaqqatligini ta'kidlashga xizmat qiladi. Ko'chma ma'noda esa u go'zallarni, umuman, tirik jonlarning barchasini ham anglatayotgani ko'rinib turibdi.

Nihoyat, oshiq ko'ngil yorning ta'rifi yana bir pog'onaga ko'taradi. Endi u «shohi suxandon» sifatida ta'riflanadi. Birinchi marotaba shu o'rinda oshiq ham o'zining asl qiyofasini oshkor etishga jazm etadi, o'zining «xushnavo bulbul» ekanligini bildirib o'tishni lozim topadi:

Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo
Bulbuli yo'q erkanin shohi suxandonimg'a ayt.

Ushbu g'azalda qo'llangan so'zlar oshiq va ma'shuqa holatining o'ziga xosligi va darajasini baholashning mezon bo'lib xizmat qilmoqda. Bu yerda ma'shuqaning oshiq uchun naqadar aziz va qadrli ekanligi obrazli tarzda aks etgan.

QIT'ALAR

Qit'a Navoiy lirikasida alohida mavqega ega bo'lgan janrlardan biridir. U shakliga ko'ra g'azalga yaqin turadi. Undan faqat dastlabki bayt qofiyasining erkinligi bilan farqlanadi. Uning qofiyalanish tartibi $a : a, d : a, e : a, f : a, \dots$ ko'rinishida bo'ladi. Odatda, qit'aning eng kichik shakli ikki baytdan iborat bo'ladi. Qit'aga aniq chegara qo'yilmagan. U ko'proq falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ma'naviy masalalar-

ni tilga olishi bilan ajralib turadi. Ma'lumki, mumtoz adabiyotda ayrim janrlar (masalan, ruboiy, tuyuq) uchun qat'iy vaznlar belgilab qo'yilgan. Qit'a bu jihatdan ham erkindir. U aruzning istalgan vaznida yaratilishi mumkin.

Haq taolo xoni in'omi-yu karami omi borida o'zgin nima tilagoning tamayi xomi-yu zoti nofarjomi

Tengri xonin ochuq aqida qilib,
Xalqdin ro'ziy istagan gumroh
Uyladurkim tengiz qirog'inda
Ro'za ochmoqqa kimsa qozg'oy choh.

Eng avval sarlavha mohiyatini anglab olishga harakat qilamiz. Uni «yaratganning dasturxoni tuhfalari-yu umumiy, barchaga barobar karami bo'la turib, boshqa (kishi)lardan biror narsa tilagan (kishi)ning xom tamasi-yu oxiri yaxshilik bilan tugamagan zoti» haqida deb tabdil qilishimiz mumkin. Demak, qit'a ayrim bandalarning noshukurligi hamda behuda ta'magirliги haqida.

Qit'a mazmunini aniqroq tasavvur etish uchun har bir misra, har bir so'z ustida bosh qotirishga to'g'ri keladi. Bir qarashda unda begona, notanish va tushunarsiz so'z yo'qqa o'xshaydi. Ammo Navoiy qo'llagan so'zlarning barchasi ham lug'atlardagi izohlar doirasiga sig'avermasligini, qolaversa, she'riyatda so'zlarning o'z lug'aviy ma'nolaridan ko'ra ancha kengroq mazmun qamroviga ega bo'lishini ham nazarda tutish lozim bo'ladi.

Agar shu nuqtayi nazardan «aqida» so'ziga e'tibor qarat-sak, uning «ishonch», «e'tiqod», «ixlos»; «tushuncha», «fikr», «bilim» ma'nolariga egaligi ma'lum bo'ladi. O'z-o'zidan «aqida qilmoq» ham «ishonch hosil qilmoq», «e'tiqodli bo'lmoq» ma'nolarini mujassamlashtiradi. Shu ma'nolarnigina nazarda tutib birinchi baytni o'qisak, ma'noning yaxlit va butun tasavvur qilish qiyinroq ekanligi ayonlashadi. Agar iboraning «gumon qilmoq» ma'nosiga ham egaligini e'tiborga olsak, vaziyat o'zgaradi. «Olloh dasturxonining har doim ochiqligiga gumon

keltirib (ya'niki, yaratganning har doim marhamatli ekanligiga shubhalanib)» tarzidagi talqin mazkur misraning keyingi misra bilan uzviy yaxlitligini ko'z oldimizga keltirishga ko'maklashadi. Ya'ni haqning marhamatiga emas, balki o'z rizqu-ro'zi o'rniga xalq (boshqa bir inson)ning qo'li bilan beradigan narsalariga umidvor bo'lgan, ta'magir, yo'lini yo'qotgan odam («gumroh») obrazini tasavvur qilish qiyin kechmaydi.

Ana shunday yaramas qiyofali kimsani kitobxonning ko'z oldiga yanada aniqroq keltirishi uchun bir qiyos tavsiya etiladi, uning o'xshashi ko'rsatiladi: dengizning qirg'og'ida bo'la turib, og'iz ochish uchun lozim bo'ladigan suvni topishga intilayotgan, shu miqdordagi suvni topish ilinjida ayni mana shu yerdan quduq qaziyotgan odam timsoli shu vazifani ado etadi.

Uning gumrohligi shu darajadaki, o'zi dengiz qirg'og'ida turibdi, ya'ni yaratganning dasturxoni uning uchun ochiq. Buni Allohning chek-u chegara bilmaydigan inoyati, shafqat va marhamati sifatida tushunmoq joiz ko'rinadi. Agar u yo'lini yo'qotgan bo'lmasa, oyog'i ostidagi shuncha narsalarni ko'rmasdan, ularga shukronalar qilmasdan o'tib ketarmidi?!

Uning ustiga qit'ada bilinar-bilinmas kinoya ham mavjud: ro'zadorning og'zini ochishi uchun qancha suv kerak bo'ladi? Bu bir tomondan, ikkinchidan esa, ro'zador bo'la turib shunchalik og'ir va mashaqqatli, buning ustiga keraksiz ishga mashg'ul bo'lish oqil-u donolikka kiradimi? Faqat va faqat gumroh – yo'lini tom ma'noda yo'qotgan bechoragina shunday qilishi mumkin.

Qit'aning go'zal shakli, teran ma'nosi, mutafakkir adib qalamidan chiqqan ifoda yo'sini kishini o'y va mushohadaga chorlaydi. Bu o'y va mushohadalarining esa yanada yangi va munosib kuzatish va xulosalar sari yetaklashi shubhasizdir.

Saxo-vu buxl bobida nukta surmak va arolarida ikki vosita kelturmak

Debon bergan kishi erdur, va lekin
Demay berganga erlik bil musallam.

Ne deb, ne bersa bilgil ani xotun,
Debon bermasni xotundin dag'i kam.

Bu yerda ham sarlavha asar haqidagi tasavvurlar uchun asos vazifasini ado etadi. Qit'a mavzusi sarlavhada o'z aksini topgan. Unda gap «saxo» va «buxl» haqida boradi. «Saxo» – saxovat, saxiylik, qo'li ochiqlikni, «buxl» esa baxillik, xasislik, qurumsoqlikni anglatadi. Shu yerda «musallam» so'ziga ham izoh berish zarurati bor. U qarshilik qilmay, inkor etmay ma'qullangan degan ma'noni bildiradi. Demak, muddao qo'li ochiqlik va qurumsoqlik haqida mulohaza yuritishdan iborat.

Adib ikki xil xususiyatga ikki xil asos (vosita, ya'ni sabab) ni keltiradi. Ulardan birinchisi – saxovat. Dastlabki ikki misra shu fazilat tavsifi uchun xizmat qiladi.

Agar kishi bir so'zni aytsa, so'ng unga amal qilsa, masalan, boshqalarga biror narsani berish haqidagi so'zining ustidan chiqsa uni haqiqiy er, erkak deyish mumkin. Bu misrada xalqimizning ma'naviy bisotidagi «Yigit so'zidan qaytmas, arslon izidan» maqolining mazmuni mujassamlashgan. Agar mulohaza shu bilan tugasa, albatta, katta bir poetik kashfiyot haqida gap ham bo'lishi mumkin emas edi. Shuning uchun ham Navoiy avval shu misrani keltiradi, keyingi misrada undan-da kuchliroq va muhimroq mulohazani o'rta qo'yib chiqaradi («Demay berganga erlik bil musallam»). Demak, aytmasdan (yoki aytirmasdan) turib berish imkoniyati ham mavjud. Alisher Navoiy ayni mana shu imkoniyat haqida gapirmoqchi.

Muhtoj odamning biror narsa umidida kelganida, uning ehtiyojini qondirishning o'zi ham insoniylik taomiliga to'la mos va muvofiq keladi. Ammo muhtojning muhtojligini bila turib (eng muhimi, yordam berish imkoniyatiga ega bo'lib turib), unga nisbatan beparvo va loqayd bo'lish ham bor. Adib masalaning bu tomoniga daxl qilayotgani yo'q. Aksincha, bu boradagi saxovat uchun yana bir boshqa imkoniyatni esga olmoqda. Muhtoj kishi so'ramasdan turib ham unga mol beradiganlar bor. Adib mana shu toifa haqida gapirmoqchi. Ular esa haqiqiy mard, haqiqiy saxovat egalaridir.

Qit'aning birinchi qismi shu bilan yakunlanadi. Demak, endi gap sarlavhada va'da berilgan ikkinchi qism ustida bo'rishi kerak. Xuddi shunday bo'ladi ham.

Jamiyat ahli orasida biror himmat ko'rsatishdan oldin uni ta'kidlab, urg'ulab, «yaxshiligini pesh qilib» ko'rsatadiganlar ham topiladi. Alisher Navoiy nazarida bu xususiyat maqtovg'a loyiq emas. U qoralanishi kerak. Shunga ko'ra, bu toifaga mansublarni erkaklar qatorida sanab bo'lmaydi. Ular ayollar qatorida sanalishga mahkumdir. Lekin bu ham hali hammasi emas ekan. Bundan ham pastkashroq toifalar mavjud: ular aytadilar-u, lekin bermaydilar, ya'ni va'da berishadi-yu, biroq ishlari va'dalariga xilof bo'ladi. Ularni xotindan ham pastroq darajada baholash maqsadga muvofiq bo'ladi. Har holda xalqimizda «xotindan xarob», «xotindan ham xarob» degan ifodalar bejiz paydo bo'lmagan ekan. Buning zamirida ayol kishini yerga urish ma'nosi yo'q, aksincha, erkak (yigit) kishining bir so'zli, mard bo'lishiga undov turibdi, xolos.

Mazkur qit'aning hajmi to'rt misradan iborat. Qit'aning har bir misrasi bitta mulohaza ifodasiga bag'ishlangan. Ammo gap qo'yilgan masalaning axloqiy-ma'naviy jihatlarigina emas, balki mana shu dolzarb va jiddiy mavzuning go'zal badiiy ifoda tarzi ustida ham bormoqda. «Demoq» so'zining barcha misralarda ishtirok etishi iltizomni yuzaga keltirgan. «Iltizom» – bir so'zning ketma-ket kelgan bir necha misra yoki baytlarda ongli ravishda takrorlanishiga asoslanadi.

Uchta misraning bir xil tovush bilan boshlanishi alliteratsiyani hosil qiladi. Uning asosiy vazifasi bir xildagi tovushlar vositasida ohangdorlikni kuchaytirishdan iborat. *D* tovushining birinchi, ikkinchi hamda to'rtinchi misralar boshida takrorlanib kelishi qofiya va vazn tufayli hosil bo'lgan ohangdorlikni kuchaytirishga xizmat qilgan. «Debon» bilan «demay»; «demoq» bilan «bermoq» ma'nolariga ko'ra matn ichidagi mazmuniy ziddiyatni hosil qilmoqda. Bularning barchasi Hazrat Navoiy ko'zda tutgan ma'nolarning chiroyli va ta'sirchan tarzda shakllanishiga imkon tug'dirgan. Demak, bu qit'aning hozirgacha ham elimiz ardog'ida yashab kelayotgani bejiz emas ekan.

Ul bobdakim jahon ahli bevaforur va alardin vafo ko'z tutmoq xatodur

Alisher Navoiyning qit'alarida g'azalchilikdagi an'analar-ning yangi bir janr imkoniyati doirasidagi davomini ko'rish mumkin. Adib qit'alarining mavzu doirasi nihoyatda rang-ba-rang. Adib bu yerda ham falsafiy, ijtimoiy, ma'naviy, axloq va odob yo'nalishlariga ustuvorlik beradi. Qit'alardan biriga «Ul bobdakim jahon ahli bevaforur va alardin vafo ko'z tutmoq xatodur» sarlavhasi berilgan.

Qit'a matni quyidagicha:

Agar oqil esang, uzgil jahon ahlidin ulfatkim,
Alardin juz jafo kelmas, agar yuz yil vafo qilsang.

Biriga yuz Xito mulki xirojin aylasang isor,
Xatosiz qasdi joning qilg'usidur, gar xato qilsang.

Ko'rinadiki, sarlavha matn mazmuni bilan nihoyatda uyg'un. She'ning hajmi ham ixcham; bor-yo'g'i to'rt misradan tashkil topgan. Tegishli talablarga ko'ra, mazkur ikki baytning toq misralari ochiq qolgan hamda juft misralari o'zaro qofiyalan-gan. Qofiyada «vafo» hamda «xato» so'zlari ishtirok etgan. Bu qofiyalar radif («qilsang») bilan birga qo'llangan. Agar radiflarda takrorlanayotgan so'zning poetik mantiqni ta'kidlash vazifasiga egaligini nazarga oladigan bo'lsak, shoirning mud-daosini anglash oson kechadi.

Albatta, she'ning inson hayotidagi oniy lahzalarning has-sos ko'ngillarga yetkazadigan beado zarblari, hayajon va iz-tiroblarining o'ziga xos ifodalari, aks-sadolari ekanligi ham bor haqiqat. Ammo har qanday oniy lahzalar emas, balki inson qalbiga muntazam huzur yoki og'riq berib turadigan hodisalarning favqulodda holatlardagi kuchli ta'sirigina shun-day tuyg'ular po'rtanasiga sabab bo'lishi mumkin.

Eng avvalo, she'ning mavjud ijtimoiy muhitdagi alohida kishilarga mo'ljallanganini e'tirof etish kerak. Bunday mo'ljal tasodifiy emas. Gap olam va undagi odamlar ustida bormoqda.

Kitobxona. Alisher Navoiy «Devon»iga ishlangan miniatyura

Bu olamdagi odamlarning aksariyati bir xil xususiyatga ega. Ularni farqlash, ajratish uchun esa insondan boshqacharoq xislat va fazilatlar talab etiladi. Mutafakkir adabining nazarida bu «oqillik» bilan belgilanadi. Mutafakkir nazarida bu narsa «oqillik» sifati bilan belgilanadi. «Oqil» soʻzining kelib chiqishi «aql» bilan aloqador. Demak, uni «aql egasi», «aqli bor» deb tushunishimiz mumkin. Shuning uchun ham adib aynan mana shu toifadagi kishilarga murojaat etayotir.

Albatta, qitʼada shoirning oʻziga xos bir kayfiyati, ozurda qalbning iztirob chekayotgan lahzalari aks etgan. Shuning uchun ham u koʻngilga ozor yetkazadigan ulfatlarning biri yoki koʻprogʻi tufayli barchadan ham koʻngli qolgan holatni tasvirga tortgan. Jahon ahli bilan ulfatchilikdan koʻngil uzish kerakligi haqidagi xulosa jiddiy, qatʼiy va shafqatsiz bir tus olgan.

Muayyan fikr va mulohaza tegishli tasdiq va asosga ega boʻlmas ekan, unga ishonish qiyin. Buni yaxshi bilgan shoir shu yerning oʻzidayoq «dalil»ini ham keltiradi: «Alardin juz jafo kelmas, agar yuz yil vafo qilsang». «Juz» – «boʻlak», «boshqa» degani, shunda misra mazmunini «yuz yil vafo qilganingda ham ulardan jafodan boshqa narsani koʻrmaysan» degan hukmni ifodalayotgani oshkor boʻladi. Dalilning kuchi shoirning oʻzi uchun pastroq koʻrinadi.

Eng yomoni, bu toifadagi zotlar yolgʻiz emas. Matnda uchinchi shaxs koʻplikdagi olmoshning qoʻllanayotgani bejiz emas.

Shuning uchun uni yana bir pogʻona yuqoriga koʻtaradi: ularning koʻnglini olish uchun bisotingdagi ayrim narsalarni berish bilan cheklanish mumkin emas, undan rozi boʻlishmaydi. Bu haqda gapirib oʻtirishning oʻzi ortiqcha. Adibning taklifi esa ularning faqat bittasiga «yuz Xito mulki»ning xirojini «isor ayla»mak. Ajabmaski, bunday peshkashlar bir emas, yuz, ming marta ham boʻlgandir. Matndan ularning koʻpligi, ularning har biriga shunday peshkashlar, sovgʻa va tuhfa qilinganini ilgʻash mumkin. Ammo natija har doim bir xil boʻlgan, yaʼni ularning asl muddaosi kishiga ozor

berishdan, uni qiynashdan, hatto «qasdi jon qilish»dan iborat, xolos. Bularning barchasi hali sen ularga yaxshilik va vafo qoidalariga to'la rioya etib kelayotgan holatingda ro'y berishi mumkin bo'lgan hodisalar. Agar inson sifatida biror xatoga yo'l qo'ysang, nimalar bo'lishi mumkin?!

Bu yerda gap, albatta, jahon ahlining «nooqil» guruhi ustida borayotganini esda tutishimiz kerak.

Qit'adagi umumiy mazmunning poetik ifodasi ham go'zal. Eng avvalo, baytdagi so'z va tovushlarning alohida poetik jarang berishiga e'tibor berilgani diqqatni tortadi. «Agar», «xato», «qilmoq» so'zlarining takrori baytdagi ma'no ta'kidi uchun tegishli «xizmat»larni ado etmoqda. Ayrim unli (a) va undoshlar (x) takrori esa uning vazni, qofiya va radiflari yuzaga keltirayotgan musiqiylikni oshirgan.

«Vafo», «jafo» so'zlari tufayli yuzaga kelayotgan tazod san'ati zimmasiga esa baytdagi umumiy kontrast holat, ichki mantiqiy ziddiyatni bo'rttirib ko'rsatib berish yuklangan. «Juz» bilan «yuz» ham misradagi ohangdoshlikni kuchaytirishga hissa qo'shgan. Ular orasida ko'zga ko'rinmas mantiqiy ziddiyat ham mavjud. «Juz» ayrimlikni, yakkalikni, kamlikni anglatadi, «yuz»da esa jamlik ko'plik, butunlik ma'nolari mujassamlashgan.

Xuddi shu hodisa keyingi baytdagi «biriga» hamda «yuz» so'zlari bilan bog'liq holda ham maydonga kelgan. «Xito» va «xato» so'zlarining yozuvdagi yaqinliklari ularning tajnis sifatida namoyon bo'lishini ta'minlagan. Ular ma'noning tovlanishiga, yarq etib ko'rinishiga imkon hozirlagan.

Bularning barchasi «oqil» odamlarga nisbatan bir chaqiriq, da'vat yo'sinida yuzaga kelgan. Mutafakkir adibning asl mud-daosi shuki, oqillar nooqillardan o'zini chetga olmog'i, ta'ma va hirs domida yashaydiganlardan o'zini asramog'i lozim.

Buning natijasida esa o'zi bildirmoqchi bo'lgan poetik fikrning takrorlanmas jarang va kuchli ta'siri hosil bo'lgan.

Navoiy qit'alari mavzu va shakliga ko'ra rang-barang. Quyidagi qit'a komil inson haqidagi tasavvurlarga aniqlik kiritishi bilan e'tiborlidir:

Tavozu' yaxshi, ammo yaxshiroqdur
Agar da'b etsa ani ahli davlat.

Erur ham afv xo'b-u, xo'broq ul –
Ki, zohir bo'lg'ay el topqonda qudrat.

Ato ham turfa ishdur, turfaroq bil,
Agar yo'qdur aning yonida minnat.

Hakim insoni komil debtur ani
Ki, bo'lg'ay zotida bu necha xislat.

Tavozu' – adablilik, o'zini past va kamtar tutish degani. U, Navoiy talqinicha, hamma uchun ham yaxshi, ammo «ahli davlat», ya'ni qo'li uzun kishilarning bu xususiyatni o'zlarining doimiy fazilatiga aylantirishi yanada «yaxshiroqdir» («da'b»ning ma'nosi «odat», «qiliq», «xislat» demakdir).

Ikkinchi xislat kechirimlilik. Navoiy uni «afv» so'zi bilan ifodalaydi. Bu xislat ham barchaga birdek taalluqli. Ammo kishining mavqei baland, imkoni ko'p bo'lganda («qudrat topqonda») shu xislatni ko'rsata olsa yanada yaxshiroq («xo'broq») bo'ladi.

Boshqalarga xayr-ehson, tuhfa qilish ham inson kamolotidan nishona bo'la oladi. Ammo himmat qilgandan keyin uni yuzga solmaslik, minnat qilmaslik lozim. Beruniy aytganidek, «minnat himmatni yo'q qiladi».

Alisher Navoiyning xulosasi shu: kimda mazkur xislatlar mavjud bo'lsa, u «insoni komil»dir!

Shohni ajdahoga nisbat qilib tururkim, ganj umidi ham andin boru ranj biymi (xavfi, vahimasi) ham

«Jahon ganjig'a shoh erur ajdaho»
Ki, o'tlar sochar qahri hangomida.
Aning komi birla tirilmak erur,
Maosh aylamak ajdaho komida.

Afsonalarga ko'ra katta boylik va xazinalarni ajdaholar qo'riqlar ekan. Xazina ilinjidagi odam, albatta, ajdahoga ro'para keladi. Navoiy shu asosga tayanib, ajdahoni qahrga kirgan paytida og'zidan o't sochishini, ya'ni vahshatga aylanishini tasvirlaydi. Xulosa shuki, kimdakim ajdahoning yaqinida bo'lsa, uning tirikchiligi ajdaho sochgan o'tlar, olovlar ichida yashashdan iborat bo'ladi. Albatta, bu ramziy tasvirdir. Uning kaliti esa qit'aga qo'yilgan sarlavhada berilgan: «Shohni ajdahoga nisbat qilib tururkim, ganj umidi ham andin boru ranj biymi (xavfi, vahimasi) ham».

Navoiy she'ri to'qquz bayt-u, o'n bir bayt, o'n uch bayt
Ki, lavh uzra qalam ziynat berur ul durri maknundin¹.
Bukim, albatta, yetti baytdin o'ksuk emas, ya'ni
Tanazzul aylay olmas rutba ichra yetti gardundin.

Mazkur qit'ani shoirning faxriyalaridan biri deyish mumkin. Unda, birinchidan, shoirning barcha g'azallariga ixcham baho berilgan. Haqiqatda ham, shoir devonlaridan o'rin olgan g'azallardagi baytlarning barchasi adib ko'rsatgan son bilan uyg'un keladi.

Shoir o'z she'rlarini «durri maknun» deb baholaydi. Bu «yashirin dur», «yaxshi saqlangan dur» demakdir.

Yozuv taxtasi ustida(gi qog'ozda) yurayotgan qalam shu yashirin sirlardan xabar beradi. Demak, shoirning ko'plab g'azallari to'qqiz, o'n bir va o'n uch baytdan iborat. Ammo ular yetti baytdan kam («o'ksuk») emas. Buni shoir boshqa bir hodisa bilan qiyoslaydi. Modomiki, osmon (gardun) yetti qavatdan iborat ekan, ularning har bir qavati uchun shoirning g'azallari o'sha martabaga mos va munosibdir. Zero, ularning hozirgacha ham butun insoniyatni maftun etib kelayotgani buning isbotidir.

¹ Maknun – yashirilgan, maxfiy.

ALISHER NAVOIY RUBOIYLARI HAQIDA

Shayx Ahmad bin Xudoydod Taroziy «Funun al-balogʻa» asarida (hijriy 840 – milodiy 1436–1437-yillar) oʻz davridagi oʻnta sheʻriy janrlarga tavsif beradi (qasida, gʻazal, qitʻa, ruboiy, masnaviy, tarjeʻ, musammat, mustazod, mutavval, fard). Biz yaxshi bilamizki, Navoiy ijodida – «Xazoyin ul-maʻoniy»da sheʻriy janrlarning 16 ta xili mavjud. Ularning orasida eng barakalilaridan biri ruboiy ekanligini mutaxassislar koʻp marta taʼkidlashgan.

«Nazm ul-javohir» («Gavharlar tizmasi») asari, asosan, tasavvuf gʻoyalari targʻibiga bagʻishlangan. Unda tasavvufdagi asosiy tushuncha va tamoyillar nihoyatda sodda va tushunarli tilda talqin qilinadi. Masalan, «Roʻa aboka yuroʻuka» («Otangga rioyat qil – bolangdan qaytadi») hadisi uchun quyidagi ruboiy keltirilgan:

Farzand ato qulligʻin chu odat qilgʻay,
Ul odat ila kasbi saodat qilgʻay,
Har kimki atogʻa koʻp rioyat qilgʻay,
Oʻgʻlidin anga bu ish siroyat¹ qilgʻay.

Adib otaga xizmat qilishning sharofatini birinchi ikki misrada koʻrsatib bermoqda. Keyingi misrada esa yana shu fikrga qaytilgandek koʻrinadi, ammo endi natijada ayirma bor. Har kim ekanini oʻradi, deganlaridek, otaga qilingan hurmat va ehtirom, albatta, qaytadi, ammo uni qaytaruvchi odam mutlaqo boshqa boʻladi. Mana shu boshqa odam esa keyingi avlod vakili – otasiga yaxshi munosabatda boʻlgan oʻgʻilning farzandlaridir.

Yoki insoniy fazilatlar mavzusida boshqa bir toʻrtlik yaratiladi:

El qochsa birovdin, el yomoni bil oni,
Ahvolidan idbor nishoni bil oni,

¹ Siroyat – ichiga oʻtish, taʼsir; yuqish.

Fe'l ichra ulus baloyi joni bil oni,
Olam elining yamon yamoni bil oni.

Demak, ko'pchilik («el») bir fikr bildirar ekan, bu tasodifiy bo'lmaydi. Ular bir kishidan o'zini olib qochsa, o'sha odam elning yomoni bo'ladi. Buning sababi esa o'sha kishining fe'l-atvoridir («ahvolida idbor nishoni»). Bunday odamning yomonligi faqat o'zi uchun emas, balki barcha uchun ham zararlidir. Adib uni «ulus baloyi joni», ya'ni «elning joniga bitgan balo» sifatida ta'riflamoqda. Tugal xulosa esa oxirgi misrada ifodalangan. Bunday odam o'zining yoki o'zi mansub bo'lgan elninggina emas, balki butun «olam elining yomoni»dir. Shoirning «yamon» so'zini ikki marta qo'llashi orqali aytmoqchi bo'lgan fikri alohida ta'kidlanyapti.

Navoiy lirikasida odam va olam, hayot va uning go'zalliklari madh etiladi. Adib lirikasida yuksak insonparvarlik, ezigulik g'oyalari ruboiy orqali ham aks etgan. Navoiyning «Xazoyin ul-ma'oniyy» asari, aslida, to'rtta mustaqil devondan tashkil topgan. Shuning uchun ham u xalq orasida «Chor devon» – «To'rt devon» nomi bilan mashhur bo'lgan edi. Navoiy ijodini uzoq yillar davomida jiddiy o'rgangan taniqli adabiyotshunos Abduqodir Hayitmetov shunday deb yozgan edi: «Mabodo Navoiy boshqa asar yozmasdan faqat «Xazoyin ul-ma'oniyy»ni, hatto uning tarkibidagi bitta devon – «G'ariyib us-sig'ar» yoki «Navodir ush-shabob», yoxud «Favoyid ul-kibar»ni yaratganda ham adabiyotimiz tarixida eng ulug' shoirlarimizdan biri bo'lib qola berar edi».

Bunga qo'shimcha qilib aytish mumkinki, agar Navoiy boshqa janrlarda ijod qilmasdan, faqat ruboiylari tufayli ham mana shunday ulkan obro' va martabaga ega bo'laverar edi.

«Xazoyin ul-ma'oniyy»da Navoiy o'z zamonasidagi deyarli barcha lirik janrlar namunasini bergan. Ular orasida g'azal, qasida, ruboiy, tuyuq, qit'a, muxammas, musamman, tarji'band, tarkibband, mustahzod, masnaviy, soqiynoma, muammo, sevgi

va sadoqat ulugʻlanadi. Ayni paytda adolatsizlik, jaholat, lo-qaydlik, eʼtiqodsizlik qoralanadi.

Adib sheʼriyatining mavzu qamrovi nihoyatda keng. Ularda falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taʼlimiy fikr va mulohazalar yuksak badiiylik bilan ifoda etilgan.

Navoiy sheʼriyati bilan muloqot kitobxonlarning ichki olami, maʼnaviyatining boyishiga katta hissa qoʻshadi.

Navoiyning vatan va vatanparvarlik haqidagi sheʼrlari faqat oʻsha davr kishisining kechinmalari sifatidagina emas, balki bugungi avlod, xususan, yoshlar uchun ham ibrat va namuna maktabi boʻlishi tabiiydir.

Gʻurbatda gʻarib shodmon boʻlmas emish,
El anga shafiq-u mehribon boʻlmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul bitsa,
Bulbulgʻa tikandek oshiyon boʻlmas emish.

Navoiy ruboiylari tuygʻular va fikrlarning yetukligi, tabiiyligi, favqulodda goʻzal va taʼsirchanligi, soʻz maʼnolarining kamalakdek tovlanishi bilan ajralib turadi.

Navoiy sheʼriyati bilan muloqot kitobxonlarning ichki olami, maʼnaviyatining boyishiga katta hissa qoʻshadi.

Navoiyning vatan va vatanparvarlik haqidagi sheʼrlari faqat oʻsha davr kishisining kechinmalari sifatidagina emas, balki bugungi avlod, xususan, yoshlar uchun ham ibrat va namuna maktabi boʻlishi tabiiydir.

Koʻz bila qoshing yaxshi, qabogʻing yaxshi,
Yuz bila soʻzing yaxshi, dudogʻing yaxshi,
Eng bila menging yaxshi, saqogʻing yaxshi.
Bir-bir ne deyin, boshdin ayogʻing yaxshi.

Mazkur ruboiy turkiy tilning ichki imkoniyatlarini, har qanday hol va holatning, narsa va predmetning, hodisaning tasvirini ona tilida yaratib bera olish imkoniyatini yaqqol koʻrsatib

berishi bilan ham e'tiborga molik. Unda ma'shuqa portretini chizib ko'rsatish asosiy maqsad sifatida namoyon bo'lgan.

Dastlab yuzning yuqori qismidagi uzvlar ko'z, qosh va qaboq qalamga olinadi. Ularning barchasi yor uchun mos va munosib. Bu hukm «yaxshi» so'zi orqali ravshanlashadi. Bu so'zning misra oxirida kelishi uning gapdagi vazifasi kesim ekanligini ko'rsatib turibdi. Odatda, gapdagi hukmning asosiy mazmun va mohiyati kesimda o'z ifodasini topadi.

Keyingi qismda yuzning navbatdagi uzvlar: yuz bilan dudoq qo'yiladi. Ayni paytda ro'yxatga yuz bilan bevosita bog'lanmagan yana bir jumla («so'z») ham jalb etiladi. Demak, shoir ma'shuqaning faqat tashqi ko'rinishini emas, balki uning ma'naviy olamini ham nazarda tutadi. Zero, inson ma'naviyati uning nima deyishida, nimani qanday aytishida ham o'z aksini topadi.

So'ng yana zohiriy belgilarga o'tiladi: yuz, yuzdagi xol, iyaklarning mos va mutanosibligi qayd etiladi.

Oxirgi bayt ruboiyga yakun yasaydi. Bu yerda yana bir yangi so'z o'yiniga duch kelimiz. U «boshdin oyog'ing yaxshi» tarzida shakllantirilgan. Bu yerda ham so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari mujassamlashgan. Ya'ni, «boshing ham, oyog'ing ham yaxshi» degan sanoq va boshingdan oyog'ingacha bo'lgan hamma uzvlaring go'zal degan mulohaza o'z ifodasini topgan.

Savol va topshiriqlar

1. Alisher Navoiy zamonidagi tarixiy, ijtimoiy va madaniy hayot haqida nimalarni ayta olasiz?
2. «Alisher Navoiy qomusiy bilimlar egasi» degan hukmni qanday izohlaysiz?
3. Alisher Navoiyning adabiyot faniga qo'shgan hissalar nimalarda o'z aksini topgan?
4. Alisher Navoiy nima uchun tilshunos olim deyiladi?

5. Alisher Navoiy qo'llagan adabiy janrlar sanog'ini aytib bera olasizmi?
6. Alisher Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat» asari qanday asar? Uning qanday tarixiy va ma'rifiy ahamiyati bor deb o'ylaysiz?
7. Ruboiy va qit'aning qanday o'xshash va farqli jihatlari mavjud? Ularni ixcham tarzda izohlab bering.
8. Sizga Alisher Navoiy qit'a va ruboiylaridan qaysi biri ko'proq yoqdi? Buning sababini izohlay olasizmi?
9. «Ko'zing ne qaro balo bo'lubtur...» g'azalidagi asosiy she'r san'atlarini ko'rsatib, ularning badiiy vazifalarini izohlab bering.
10. Internetdan mazkur she'r matniga bastalab ijro etilgan qo'shiqni toping. Uni tinglang va qo'shiq haqidagi mulohazalaringiz bilan o'rtoqlashing.
11. She'rni ifodali o'qish uchun nimalar qilish kerak deb o'ylaysiz? Uni amalda ko'rsatib berishga harakat qiling.
12. «Meni men istagan...» g'azalida ifoda etilgan mazmunni tahlil qiling. Unda ifoda etilgan hodisaga siz o'z hayotingizda duch kelganmisiz?
13. Navoiyni shu she'rni yozishga majbur qilgan narsa nima ekanligi haqida o'z farazlaringizni ayta olasizmi?
14. She'rda Navoiy asosiy fikr-mulohazalari va tuyg'ularini ifodalash uchun qanday tasvir vositalaridan foydalangan?
15. She'rda Alisher Navoiyning mahorati qanday namoyon bo'lganini o'z so'zlaringiz bilan aytib bera olasizmi?
16. She'riyatda lirik qahramonning tabiat hodisalariga, jonivorlarga, har xil jonli va jonsiz narsalarga murojaati tez-tez uchrab turadigan hodisa. Siz Navoiy ijodidan shunday misollarni keltira olasizmi?
17. She'rda mahbubaning qanday ijobiy fazilatlari ko'rsatilgan?
18. Unda yorning salbiy xususiyatlari ham ko'rsatilganmi? Bunday xususiyatlar qanday ifodalangan?
19. G'azalda saboni ehtiyotkorlikka chorlagan o'rin ham mavjud. Uni toping va izohlashga harakat qiling.
20. Navoiy qit'asidagi «gumroh» obraziga kengroq tavsif bering.

21. Alisher Navoiyning lirik merosi asosida «Navoiyning tasvirlash mahorati» mavzusida ixcham ijodiy ish yozing. Unda adib asarlaridan olingan fakt va ko'chimalardan foydalanishga harakat qiling.
22. Qit'adagi «odam bo'lmoq» iborasi ikki ma'noda qo'llangan. Ushbu ma'nolarni toping va izohlab berishga harakat qiling.
23. To'rtlikdagi ta'did san'atiga oid misollarni toping va izohlab bering.
24. Unda tazod uchraydimi? Agar uchrasa, uning qanday vazifa bajarayotganini izohlab bering.
25. Ruboiyda so'z takrorlari ham uchraydi. Bu yaxshimi yoki yomonmi? Uni qanday izohlay olasiz?
26. Berilgan ruboiylarning qaysi turga mansubligini toping; fikringizni asoslang.
27. Ruboiylarda ifodalangan tuyg'ular tavsifini izohlang.
28. Ruboiy mavzusi haqida so'zlang.
29. Ruboiydagi ohangdorlikni ta'minlovchi so'zlarni aniqlang.
30. «Navoiyning ilmiy merosi» mavzuida ixcham taqdimot tayyorlang.
31. Xuddi shunday taqdimotni adibning lirik merosi haqida ham tayyorlang.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

(1483–1530)

Temuriy shahzoda Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda Andijonda tug'ildi. Bobur Vatanimiz tarixidagi takrorlanmas siymolardan biridir. U nafaqat yirik adib, buyuk tarixchi, ulkan olim, balki mohir sarkarda va davlat arbobi ham edi. Uning ijodi mana shu sohalar bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga keldi.

Uning mustaqil siyosiy faoliyati juda erta – otasi Umarshayx mirzoning kutilmaganda vafot etishi munosabati bilan boshlandi. O'shanda u bor-yo'g'i 12 yoshda edi.

Bobur bobosi Amir Temur davlatining poytaxti – Samarqand shahrini ishg'ol qilish uchun bir necha marta urinib ko'rdi. Dastlabki muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Shunga qaramay, uni qo'lda tutib turishning imkonini topa olmadi. Keyinchalik u o'z she'rlaridan birida shunday deydi:

Davron meni o'tkardi sari somondin,
Oyirdi meni bir yo'li xonumondin,
Gah boshima toj, gah baloyi ta'ma,
Nelarki, boshima kelmadi davrondin.

Boburning yagona maqsadi yirik va mustahkam markazlashgan davlat tuzishdan iborat edi. Bu maqsad amalga oshdi.

Biroq u o‘zi tug‘ilib o‘sgan yurtda – Movarounnahrda emas, balki undan ancha olisda – Hindistonda amalga oshdi. Adibning o‘zi bu hodisadan doimo iztirobda bo‘lganligi asarlarida juda yorqin tarzda aks etgan:

Tole yo‘qi jonimg‘a balolig‘ bo‘ldi,
Har ishniki ayladim, xatolig‘ bo‘ldi.
O‘z yerni qo‘yub Hind sori yuzlandim,
Yo rab, netayin, ne yuz qarolig‘ bo‘ldi.

Boburdan bizga uning devonlari, «Boburnoma»si, bir qator ilmiy, tarixiy, diniy-falsafiy va axloqiy-ta‘limiy ruhdagi asarlaridan iborat meros qoldi. U Xoja Ubaydullohning «Risolayi volidiya»sini o‘zbekchalashtirdi, musulmon axloqiga oid «Mubayyin» nomli masnaviyni yaratdi, «Xatti Boburiy»ni ixtiro qildi.

Bir necha muddat oldin podsholikni Humoyunga topshirgan Bobur 1530-yil 26-dekabrda, 47 yoshida o‘zi asos solgan saltanat poytaxti Agrada vafot etdi va o‘sha yerda dafn etildi. Keyinchalik, 1539-yil, vasiyatiga muvofiq, xoki Kobulga keltirilib, o‘zi bunyod ettirgan «Bog‘i Bobur»ga qo‘yildi.

Bobur O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng o‘z yurtida haqiqiy qadr-qimmat topdi. Andijon shahrida Bobur nomida universitet, teatr, kutubxona, milliy bog‘ («Bog‘i Bobur») bor. Bobur milliy bog‘i majmuasida «Bobur va jahon madaniyati» muzeyi, shoirning ramziy qabr-maqbarasi bunyod etilgan. Shahar markazida va Bobur bog‘idagi yodgorlik majmuyida shoirga haykal o‘rnatildi. Andijondagi markaziy ko‘chalardan biriga, shuningdek, Toshkentdagi istirohat bog‘i va ko‘chaga, Andijon viloyati, Xonobod shahridagi istirohat bog‘iga Bobur nomi berildi. O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Bobur nomidagi medali ta‘sis etildi.

**Boburning Kobuldagi
maqbarasi**

«Bobur va jahon madaniyati» muzeyi (Andijon)

1993-yil 23-dekabrda tashkil etilgan Xalqaro Bobur jamgʻarmasi Bobur ijodini oʻrganishda katta ishlarni amalga oshirdi. Jamgʻarmaning ilmiy ekspeditsiyasi 10 dan ortiq Sharq mamlakatlari boʻylab ilmiy safarlar uyushtirib, Bobur va boburiylar qadamjolari, ularning ilmiy merosiga oid yangi maʼlumotlar toʻplab, ularni ilmiy isteʼmolga kiritdi. Mazkur maʼlumotlar asosida 10 dan ziyod ilmiy, hujjatli, badiiy asarlar, 10 ga yaqin hujjatli, videofilmlar yaratildi. Jamgʻarmaning Lohur (Pokiston), Haydarobod (Hindiston), Abu Dabi (BAA), Moskva (RF), Oʻsh (Qirgʻiziston), Toshkent, Namangan shaharlarida boʻlimlari mavjud.

Mashhur kishilarning Bobur haqidagi fikrlari

«Tarixi Rashidiy»dan: «U turli goʻzal fazilatlar, maqtovga loyiq sifatlarga ega podshoh edi. Barcha sifatlari ichida shijoat va muruvvatpeshaligi ustun kelar edi».

Hasanxo'ja Nisoriy: «Chig'atoy sultonlarining eng sarasi va zo'r shijoatlisi edi».

Javoharla'l Neru: «Bobur dilbar shaxs, Uyg'onish davri-ning tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo'lgan, u san'atni, adabiyotni sevardi, hayotdan huzur olishni yaxshi ko'rardi. Uning nabirasi Akbar yana ham dilbarroq bo'lib, ko'p yaxshi fazilatlarga ega bo'lgan».

Monstyuart Elfinston: «Uning uslubi oddiy va mardona, jonli va obrazli. U o'z zamondoshlarining qiyofalari, urf-odat-lari va intilishlarini, qiliqlarini oynadek ravshan tasvirlaydi. Shu jihatdan bu asar Osiyoda yagona, chinakam tarixiy tasvir namunasidir».

Rumer Goden: «Bobur bunyod etgan davlat garchi bobo-lariniki singari bepoyon mintaqalarga yoyilmagan bo'lsa-da, u o'z saltanatining sultoni, buyuk imperatori darajasiga ko'taril-di. O'z mulkida boshqaruv tizimini mahkam tutib, uni mohir-lik bilan idora qildi. Bu o'lkani 332 yil davomida mahorat bilan boshqargan buyuk sulolaga asos soldi».

Pirimqul Qodirov: «Bobur mirzo so'z bilan jonli tas-vir yaratish mahoratini mukammal egallagan adib edi. Buni o'zi ham sezardi. Shuning uchun umrining oxirida o'g'li Humoyunga «Boburnoma»ni tugallab taqdim etganida unga bir ruboiy ilova qiladi:

Bu olam aro ajab alamlar ko'rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko'rdum,
Har kim bu «Vaqoyi'»ni o'qir, bilgaykim,
Ne ranj-u ne mashaqqat-u ne g'amlar ko'rdum.

«Vaqoyi'» – «Boburnoma»ning dastlabki nomi edi. Bobur o'z zamonasida boshdan kechirgan barcha ko'rguliklarni haqqoniy tasvirlashga intilganining sababi bu ruboiyda aniq ko'rsatiladi. Uning eng zo'r istagi: «Vaqoyi'»ni o'qiganlar haqiqatni bilsinlar, u qilgan xatolarni takrorlamasinlar.

«Boburnoma» ham «Temur tuzuklari» kabi avlodlarga ul-kan hayotiy tajriba, saboq va qisman vasiyat tarzida yozilgan edi».

BOBURNOMA

(*Asardan parcha*)¹

To‘qqiz yuz o‘n ikkinchi (1506–1507) yil voqealari

Muharram oyi o‘zbekni² daf qilish maqsadida Xurosonga³ jo‘nadik. G‘urband⁴ va Shibartu⁵ yo‘li bilan ravona bo‘ldik. Jahongir mirzo⁶ u viloyatdan noxushlik bilan chiqqan edi. «U aymoqni o‘ziga qo‘shib olsa, yana ne yomonliklar-u fitnalar sodir bo‘lishi mumkin», deb o‘yladim. Shuning uchun Ushtur⁷ shahrida, uruqdan ayrilib, unga Vali xazinachini va Davlat Qadam qarovulni qo‘yib, aymoqni tezroq qo‘lga olaylik, deya shoshilinch jo‘nadik. O‘sha kuni Zahhok⁸ qal‘asiga yetib keldik. Undan Gunbazak⁹ dovonidan oshib, Soyqon¹⁰ orqali tushib, Dandonshikan¹¹ dovonidan o‘tib, Kohmard¹² sayxonligiga tushildi.

Sayyid Afzal ta‘burchiga Sulton Muhammad do‘ldoyni qo‘shib, Kobuldan¹³ yo‘lga tushganimiz haqida Sulton Husayn mirzoga¹⁴ maktub yuborildi. Jahongir mirzo keyinroq qolgan ekan. Bomiyon¹⁵ to‘g‘risiga yetgan chog‘imiz ular

¹ *Zahiriddin Muhammad Bobur*. Boburnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.

² O‘zbeklar – Bobur bu yerda Muhammad Shayboniyxon boshchiligida o‘zbek ulusi, ya‘ni Dashti Qipchoqning sharqiy qismidan XVI asr boshida Movarounnahr hududiga kirib kelgan ko‘chmanchi urug‘-qabilalarni nazarda tutmoqda.

³ Xuroson – jug‘rofiy jihatdan nisbatan umumlashgan nom bo‘lib, turli davrlarda Hirotdan G‘arbiy Erongacha bo‘lgan hududlarni qamrab olgan. Hozirgi paytda u poytaxti Mashhad bo‘lgan shimoli-sharqidagi viloyat bo‘lib, Turkmaniston bilan chegaradosh.

⁴ G‘urband – Kobuldagi tumanlardan biri.

⁵ Shibartu – Hindukush tog‘idagi dovonlardan birining nomi.

⁶ Jahongir mirzo – Umarshayx mirzoning o‘g‘li, Boburning ukasi.

⁷ Ushtur – Kobulda joylashgan shaharlardan birining nomi.

⁸ Zahhok – Bomiyondagi qal‘a nomi.

⁹ Gunbazak – Xurosonda joylashgan dovon.

¹⁰ Soyqon – Xurosonda joylashgan yer.

¹¹ Dandonshikan – Xurosonda joylashgan dovon.

¹² Kohmard – Kobul bilan Balx oralig‘ida joylashgan manzil nomi.

¹³ Kobul – Xuroson (hozirgi Afg‘oniston)dagi viloyat va shahar nomi.

¹⁴ Sulton Husayn mirzo – temuriy hukmdor Husayn Boyqaro.

¹⁵ Bomiyon – hozirgi Afg‘onistonning markaziy qismidagi qadimiy shahar va viloyat nomi.

yigirma-o‘ttiz kishi bilan Bomiyonga qarab kelayotgan ekan. Bomiyonga yaqin yetganlarida bizning ortda qolgan uruq chodirlarini ko‘radilar. Ularni biz deb xayol qilib tezda, qaytadilar. O‘rdalariga borib, hech narsaga qaramay ko‘chadilar. Orqalariga qaramay o‘zlarini Yakka o‘lang yerlariga tortishadi.

Shayboniyxon¹ Balxni² qamal qilgan edi. Balxda Sulton Qulichoq qo‘rg‘onbegi edi. Shayboniyxon ikki-uch sultonni uch-to‘rt ming kishi bilan Badaxshonga³ hujum qilish uchun yubordi. U payti Muborakshoh va Zubayr⁴ kelib yana Nosir mirzoga⁵ qo‘shilgan edilar. Burunroq qasos va keklari bor edi. Kishmning pastida Shohidonda Kishm daryosining sharqiy tarafida lashkar tortib o‘tirganlarida o‘zbaklar tong otmayoq tungi qirg‘inga yopirilib kelib, Kishm daryosini kechib o‘tib, Nosir mirzoning ustiga yurdi. Nosir mirzo darhol o‘zini qirga tortdi. Qirdagi odamlarini yig‘ishtirib, karnay chaldirib, olg‘a siljigancha o‘zbeklarni surib qochirdi. Kishm daryosi katta edi. O‘zbaklar shu suvdan kechib kelgandilar. Ularning ko‘pchiligi o‘q yedi, qilich ostida qoldi. Juda ko‘p kishisi qo‘lga tushdi. Suvda ham ko‘p kishi o‘ldi.

Muborakshoh va Zubayr (Nosir) mirzodan yuqoriroqda – Kishm tarafida edilar. Ularning ustiga yuborilgan o‘zbaklar ularni qirga qochirdi. Nosir mirzo yovni qochirayotganida bundan xabar topib, o‘sha odamlar ustiga yurdi. Yuqoridan Ko‘histon⁶ beklari (Muborakshoh va Zubayr) ham otliq-yayovini yig‘ib jangga kirishlari bilan, o‘zbaklar turish bera olmadilar, qochdilar. Bu jamoatdan ham ko‘p kishi qo‘lga tushdi, ko‘p kishi o‘q yedi, qilichda chopildi va suvda oqdi. Chamasi ming-ming besh yuz o‘zbak o‘ldi. Nosir mirzoning bir yaxshi zafari mana shu edi. Bu xabarni Kohmard sayxonligida ekanligimizda Nosir mirzoning kishisi keltirdi.

¹ Shayboniyxon – shayboniylar sulolasi asoschisi.

² Balx – Shimoliy Afg‘onistondagi ko‘hna shahar, hozirgi Mozori Sharif shahrining g‘arbida joylashgan.

³ Badaxshon – Amudaryoning yuqori oqimida, daryoning har ikkala sohili bo‘ylab joylashgan tog‘li o‘lka.

⁴ Muborakshoh va Zubayr – Ko‘histon beklari.

⁵ Nosir mirzo – Umarshayx mirzoning o‘g‘li, Boburning ukasi.

⁶ Ko‘histon – Kishm daryosining yuqori qismidagi joy nomi.

Ushbu yurtida ekanda bizning lashkar borib, O'g'riy va Dahonadan¹ don-dun olib keldilar. Bu yerda Xurosonga yuborilgan Sayyid Afzal bilan Sulton Muhammad do'ldoydan xatlar keldi. Bu – Sulton Husayn mirzo vafotining xabari edi. Ushbu xonadonning nomusini o'ylab Xurosonga qarab jo'nadik. Bu yurishda boshqa maqsadlar ham bor edi. Ajar darasining ichi bilan o'tib, To'p Mandag'on va Balxob bilan quyi tushib, Ko'hi Sofga² chiqildi. O'zbeklarning Son va Chahoryakni talon-toroj qilganidan xabar topib, Qosimbekni lashkar bilan talonchi o'zbeklar ustiga yubordik. Borib, uchratib, yaxshi yengib, ko'p bosh kesib keltirdilar. Jahongir mirzoga va aymoqlarga kishilar yubordik. Ulardan xabar olguncha bir necha kun Ko'hi Sof yaylovida o'tirdik.

Bu yerlarda kiyik juda ko'p bo'ladi. Bir marotaba ovladik. Bir-ikki kundan so'ng aymoqlarning hammasi kelib mulozamat qildilar. Aymoqlarga Jahongir mirzo bir necha martaba kishilar yubordi. Bir safar Imodiddin Mas'udni yubordi. Boromadilar. Mening qoshimga keldilar. Oxiri Jahongir mirzoga zarurat bo'ldiki, Ko'hi Sofdan Darayi Boyga tushganida kelib meni ko'rdi. Bizning niyatimiz Xurosonga borish bo'lganidan mirzoga qaramay, aymoqqa parvo qilmay, Gurzivon, Almor va Qaysor, Chechaktu bilan yurib, Faxriddin O'lo'midan o'tib, Bodg'isga qarashli Darayi Bom degan yerga keldik.

Olam serg'avg'o edi. Shu sababli har kim viloyat va xalqdan iloji boricha biror narsa tortib olishga, nimadir undirishga harakat qilardi. Biz ham bir yoqdan u yerlardagi aymoq va turklarga soliq solib, narsalar olishga kirishdik. Shu bir-ikki oyning ichida uch yuz tuman³ kepakiy (pul) olindi, chamasi. Bizdan bir necha kun burunroq o'zbekning talonchisini Xuroson ilg'ori (hujumchi qismi) va Zunnunbekning kishilari Pandi, Dah va Marvchoqda yengib, ko'p o'zbekni o'ldiribdilar.

Badiuzzamon mirzo, Muzaffar mirzo, Muhammad Burunduq barlos, Zunnun arg'un o'g'li Shohbek Balxda Sul-

¹ O'g'riy va Dahona – Xurosondagi joy nomlari.

² Ko'hi Sof – tog' nomi.

³ Tuman – o'n ming.

ton Qulichoqni qamal qilgan Shayboniixonning ustiga yurish maqsadida Sulton Husayn mirzoning barcha o'g'illariga kishilar yuborib chaqirtirdilar. Ushbu harakat bilan Hirot¹dan ham chiqdilar. Ular Bodg'isga yetganlarida, Childuxtaronda Abulmuhsin mirzo Marvdan² kelib qo'shildi. Undan so'ng Ibn Husayn mirzo³ ham To'n va Qoyindan keldi. Kepak mirzo Mashhadda⁴ edi. Bir necha marta kishilar yuborsalar-da, noma'qul so'zlar aytib, nomardlik qilib kelmadi. Uning gina-kudurati Muzaffar mirzodan⁵ edi, ya'ni: «U podshoh bo'lganda, men qanday qilib uning qoshiga boraman?!» – derdi. Shunday bir paytda barcha og'a-ini bir yerda yig'ilib, ittifoq bo'lib, Shayboniixondek g'anim ustiga azm-u jazm qilib yurayotganida ana shunday bemaza ginaxonligini qilib kelmadi. Uning bu kelmaganini hozircha ginaxonlikka yo'yar-lar, holbuki, barcha buni nomardlik deb o'yladi.

Bundan maqsad shuki, bu dunyoda kishidan ana shunday narsalar esda qoladi. Aql egasi bo'lgan har qanday odam ortidan yomon so'z bilan eslanadigan ishlarga nega qo'l urarkin, es-hushi joyida bo'lgan har bir kishi dunyodan o'tgach tahsin-lar bilan eslanadigan ishlarni qilishga nega urinmas ekan? Ismning yodga olinishini hakimlar ikkinchi umr deganlar.

Menga ham elchilar keldi. So'ngra Muhammad Burunduq barlos ham keldi. Men nega bormayin?! Yuz-ikki yuz yig'och⁶ yo'lni shu maslahat uchun bosib o'tibman. Men Muhammad-bek bilanoq yo'lga tushdim. U fursatda Badiuzzamon mirzo⁷ va Muzaffar mirzo Murg'obga⁸ kelishgan edi. Dushanba kuni jumod ul-oxir oyining sakkizinchisida⁹ mirzolar bilan muloqot

¹ Hirot – Movarounnahr (hozirgi Afg'oniston)dagi shahar va viloyat nomi.

² Marv – O'rta Osiyoning eng qadimiy shaharlaridan biri. Bayramali shahri (Turkmaniston) yaqinida joylashgan.

³ Ibn Husayn mirzo – Husayn Boyqaroning o'g'illaridan biri.

⁴ Mashhad – Eronning shimoli-sharqiy qismidagi shahar.

⁵ Muzaffar mirzo – Husayn Boyqaroning oltinchi o'g'li.

⁶ Yig'och – uzunlik o'lchovi. 1 yig'och – 6 km atrofida.

⁷ Badiuzzamon mirzo – Husayn Boyqaroning to'ng'ich o'g'li.

⁸ Murg'ob – hozirgi Afg'oniston va Turkmanistondagi daryo nomi.

⁹ Jumod ul-oxir oyining sakkizinchisi – 1506-yil 26-oktyabr.

bo'ldi. Abulmuhsin mirzo¹ yarim kuro'h² yo'l bosib, mening istiqbolimga kelgandi, uchrashdik. Men bu tarafdand otan tushdim, Abulmuhsin mirzo u tarafdand otan tushdi. Borib, ko'rishib, yana otga chiqdik. Ilgari siljiganimizda o'rdaning yaqiniga Muzaffar mirzo va Ibni Husayn mirzo keldilar. Ular Abulmuhsin mirzodan kichik edilar. Istiqbolimizga burunroq chiqishlari kerak edi. Chamasi, ular kechroq yo'lga chiqishgan. Bu kechikish takabburlikdan emas, balki xumor tufayli ekan, bu gunoh quduratdan emas, aysh-ishrat sababidan ekan.

Muzaffar mirzo mubolag'a qildi, ot ustida ko'rishdik. Ibni Husayn mirzo bilan ham ushbu nav ko'rishildi. Kelib Badiuzzamon mirzoning eshigiga tushdik. Odam behad ko'p to'plangan, shunchalik to'polon ediki, tiqilinchda ba'zi kishining uch-to'rt qadam yo'lda oyog'i yerga tegmas edi. Ba'zi birov ish-kuch uchun qaytmoqni xayol qilsa, beixtiyor to'rt-besh qadam ortga surib borishar edi. Badiuzzamon mirzoning mahkama uyiga yetdik. Shunga qaror qilingan ediki, men uyga kimgach, ta'zim qilaman. Badiuzzamon mirzo o'rnidan turib, poygakka keladi va ko'rishamiz. Men uyga kimgach, bir ta'zim qildim va to'xtamay unga qarab yura boshladim. Badiuzzamon mirzo shoshilmay o'rnidan turib, sustroq yurdi.

Qosimbek mening xayrixohim, mening nomusim uning nomusi edi, belbog'imdan bir tortdi, hushyor tortdim. Sekinroq yurib, belgilangan yerda ko'rishildi. Bu katta oq uyda to'rt to'shak solgan edilar. Badiuzzamon mirzoning oq uylari (oq kigizdan ishlangan katta o'tov, chodir), albatta, yon eshiklik bo'lardi. Mirzo doim shu eshikning yonida o'tirardi. Bir to'shakni shu eshik yoniga solgandilar. Badiuzzamon mirzo va Muzaffar mirzo shu to'shakka o'tirdilar. Yana bir to'shakni o'ng tarafga solishgan edilar. Abulmuhsin mirzo va men o'sha to'shakda o'tirdik. Badiuzzamon mirzoning to'shagidan quyi chap yonda yana bir to'shak solingan edi. O'zbek Shayboniy sultonlaridan Qosim Sulton (mirzoning kuyovi, Qosim Husayn Sultonning otasi edi) va Ibni Husayn mirzo ana shu to'shakda o'tirdilar. Menga solgan to'shakdan quyi o'ng qo'limda

¹ Abulmuhsin mirzo – Husayn Boyqaroning o'g'illaridan biri.

² Kuro'x – uzunlik o'lchovi. 1 kuro'x – 2 km ga yaqin.

yana bir to'shak solgandilar. Jahongir mirzo bilan Abdurazzoq mirzo¹ o'sha to'shakda o'tirdi. Muhammad Burundubek, Zunnunbek va Qosimbek o'ng yonda Qosim Sulton bilan Ibni Husayn mirzodan biroz quyiyoq o'tirdilar.

Osh tortildi. Suhbat mavridi bo'lmasa-da, osh tortiladigan yerga xontaxta qo'yib, oltin va kumush may ko'zachalarini uning ustiga terdilar. Burunlari bizning ota-bobolar Chingiz² odatini juda hurmat qilardilar. Bazm va mahkamada, to'y va oshda, o'tirish va turishda odatga xilof ish qilmasdilar. Chingizxonning odati oliy qat'iy hujjat emasdirki, albatta, kishi unga amal qilsin! Har kimdan yaxshi qoida qolgan bo'lsa, unga amal qilmoq kerak. Agar ota yomon ish qilgan bo'lsa, yaxshi ish bilan almashtirmoq kerak.

Oshdan so'ng o'tlanib, tushgan yerga keldim. Bizning o'rda bilan mirzolar o'rdasining orasi bir shar'iy kelardi. Ikkinchi safar kelganida Badiuzzamon mirzo burungidek ta'zim qilmasdi. Muhammad Burundubekka va Zunnunbek orqali: «Garchi yoshim kichik bo'lsa-da, martabam ulug'dir. Ota taxti, Samarqandni, ikki bora jang bilan olib o'tiribman. Bu xonadon uchun yot-dushman bo'lganlar bilan qancha jang-u jadal qilganman, shu bois mening ta'zimimda bo'lmaslik asossizdir», – deb aytirdim. Bu so'z yetkazilgach, ma'qul bo'lgani uchun e'tirof etib, ta'zimni ko'ngildagidek qildi.

Yana bir navbat Badiuzzamon qoshiga borganda peshin namozidan so'ng may bazmi bo'ldi. Men u paytlari ichmasdim. Ajab orasta bazm edi. Dasturxonlarga turli-tuman gazaklar qo'yilgan edi: tovuq kabobi, g'oz kabobi, har xil taomlardan tortdilar. Badiuzzamon mirzoning bazmini ko'p ta'rif qilar edilar. Darhaqiqat, beg'ash-u tashvishsiz, sokin bazm edi. Murg'ob yoqasida ekanda ikki-uch marotaba mirzoning may bazmida hozir bo'ldim. Ichmasligimni bilganliklari uchun may taklif qilmadilar.

Muzaffar mirzoning bazmiga ham bir navbat bordim. Husayn Ali Jaloyir va Mir Badr Muzaffar mirzo qoshida edilar.

¹ Abdurazzoq mirzo – Barlos urug'iga mansub Ulug'bek Kobuliyning o'g'li.

² Chingiz – Mo'g'ullar davlati asoschisi, sarkarda.

U bazmda ham qatnashdilar. Kayf bo'lganida Mir Badr raqs tushdi, yaxshi raqs tushdi. Aftidan, u nav raqs Mir Badrning ixtirosidir. Mirzolar Hirotidan chiqib, ittifoq qilib, yig'ilib Murg'obga kelgunlaricha uch-to'rt oy o'tdi.

Sulton Qulichoq tang qolib Balx qal'asini o'zbekka berdi. O'zbek Balxni olganidan so'ng bu jamiyatning xabarini eshitib, Samarqandga qaytib ketdi. Bu mirzolar garchi suhbat va suhbatorolikda, munosabat va mulozamatda mohir bo'lsalar-da, lekin sipohiylik rang-u bo'yog'idan yiroq, mardonalik va jang-u jadaldan chetda edilar. Murg'obda o'tirgan paytlarimiz Haqnazar chapani to'rt-besh yuz kishi bilan kelib, Chechaktu yerlarini talon-toroj qildi degan xabar keldi. Barcha mirzolar hozir bo'lib, ko'p urinib bu talonchilarning ustiga hujumchi lashkar yubora olmadilar. Murg'ob bilan Chechaktuning orasi o'n yig'och yo'ldir, bu ishni men qilmoqchi bo'ldim. Nomus qilib, menga ham ruxsat bermadilar. Shayboniyxon qaytgani-da, yil ham oxirlab qolgandi. Shunday qarorga kelindi: bu qish mirzolar har qaysisi o'ziga munosib yerda qishlab, erta bahor yig'ilishib g'animni daf etishga yo'l oladilar. Menga ham Xuroson yerlarida qishlashni taklif qildilar.

Kobul va G'azni¹ to'polonchi va janjalkashlar makoni edi, turk, mo'g'ul, aymoq, afg'on va hazoradan tashkil topgan xilma-xil el va ulus shu yerlarda yig'ilgan edilar. Yana Xuroson bilan Kobul orasida yaqinroq tog' yo'li bor edi, agar qor va muz kabi narsalar to'siq bo'lmasa, bir oychalik, tekis yo'l bilan esa qirq-ellik kunlik yo'l edi. Viloyatdan ham hanuz ko'ngil xotirjam emasdi. Xayrixohlardan hech kim bizning u yerda qishlashimizni ma'qul ko'rishmadi. Mirzolarga uzr aytdik. Qabul qilmadilar, ko'proq taklif qildilar. Har qancha uzr aytsak-da, taklifni qat'iyroq qo'ydilar. Oxiri Badiuzzamon mirzo, Abulmuhsin mirzo² va Muzaffar mirzo o'tlanib, mening uyimga kelib, Xurosonda qishlamoq taklifini qildilar. Mirzolar yuzi uchun yo'q deymadik. Bunday podshohlarning o'zlari kelib, turmoq taklifini qildilar. Buning ustiga, dunyoda Hirotdek shahar yo'qdir va Sulton Husayn mirzo zamonida uning

¹ G'azni – hozirgi Afg'onistonning janubi-sharqiy qismidagi shahar.

² Abulmuhsin mirzo – Husayn Boyqaroning o'g'illaridan biri.

**Boburning toj kiyib Farg'ona taxtiga chiqishi.
«Boburnoma»ga ishlangan miniatyura**

tasarrufi va takallufidan Hirotning zeb-ziynati birga o'n, balki yigirma baravar taraqqiy qilgan edi, uni ko'rmoq orzusi ham ancha edi. Bu sabablarga ko'ra taklifni qabul qildik.

Abulmuhsin mirzo o'z viloyatiga, Marvga ketdi. Ibn Husayn mirzo ham To'n va Qoyinga jo'nadi. Badiuzzamon mirzo va Muzaffar mirzo Hirotga jo'nab ketdilar. Ikki-uch kun keyinroq Childuxtaron va Toshrobot yo'li bilan men ham Hirotga yo'l oldim.

Barcha begimlar, mening ammam Poyanda Sultonbegim, Xadichabegim, Ofoqbegim, yana Sulton Abusaid mirzoning¹ qizlari – amma begimlar hammasi Sulton Husayn mirzoning madrasasida yig'ildilar. Barcha begimlarni Sulton Husayn mirzoning maqbarasida ekanliklarida borib ko'rdim. Avval Poyanda Sultonbegim bilan ta'zim qilib ko'rishdim. Undan so'ng Ofoqbegim bilan ta'zimsiz ko'rishdim. Keyin Xadichabegim bilan ta'zim qilib ko'rishdim. Bir zamon bunda o'tirib, qorilar Qur'on o'qiganlaridan so'ng, Xadichabegimning chodiri tikilgan janubiy madrasaga bordik. Xadichabegim nomidan osh tortdilar. Osh tortilganidan so'ng Poyanda Sultonbegimning uyiga bordim. O'sha kecha u yerda bo'ldim. Avval menga Bog'i Navda (yangi bog') qo'nimjoy tayin qilgan edilar. Ertasi ertalab kelib Bog'i Navda tushdim. Bog'i Navda bir kecha bo'ldim. Uni munosib ko'rmay, Alisherbekning uylarini tayin qildilar. Hirotidan ketguncha Alisherbekning uylarida edim...

Tarabxona bog'chaning o'rtasida bunyod topgan. Ixchamroq imoratdir. Ikki qavatlik. Lekin yoqimli imoratdir. Yuqorigi qavatiga ko'p bezak beribdilar. To'rt burchagida to'rt hujrasi bor. Bu to'rt hujraga olib kiradigan uy istirohat xonasidir. Bir uydiki, hujralarning oralig'i to'rt shahnishin² yo'sinlik edi. Bu uyning har tomoniga suratlar solingan. Bu imoratni Bobur mirzo qurgan bo'lsa-da, lekin bu tasvirlarni Sulton Abusaid mirzo buyurgandir. Unda o'zining saf tortishlari-yu janglari tasvirlangan. Shimol tarafdagi shahnishinga bir-biriga qaratib ikkita to'shak soldilar, to'shaklarning yonlari shimolga qara-

¹ Sulton Abusaid mirzo – temuriylardan, Amir Temurning o'g'li Mironshoh mirzoning nabirasi.

² Shahnishin – uylarning to'ridagi supasimon balandroq qism.

gan edi. Bir to'shakda Muzaffar mirzo va men o'tirdik. Yana bir to'shakda Sulton Mas'ud mirzo¹ va Jahongir mirzo o'tir-dilar. Muzaffar mirzoning uyida mehmon bo'lganimiz uchun Muzaffar mirzo meni o'zidan yuqoriga o'tkazdi.

May qadahlarini to'ldirib, soqiylar yurib bazm ahliga tuta boshladilar. Tiniq sharoblarni bazm ahli obi hayotdek yuta boshladilar. Bazm qizidi. May boshga chiqdi. Menga ham may ichirish fikriga bordilar. Meni ham bu davraga kiritmoq-chi bo'ldilar. Men bu choqqacha kayf bo'lgunimcha sharob ichmas, mastlik va sarxushlik kayfiyati va holatini tegishli-cha bilmasdim. Lekin may ichmoqqa maylim bor edi va bu vodiyni bosib o'tishni ko'nglim istardi. Yoshlikda maylim yo'q edi, mayning nash'a va kayfini bilmas edim. Otam gohi may taklifi qilsalar ham, uzrlar aytib ichmasdim. Otamdan so'ng Xoja Qozining qadami sharofatidan zohid va taqvodor bo'ldim. Nafaqat may ichish, shubhali taomdan ham hazar qilardim. So'ngralar yigitlik havasi va nafs taqozosidan may-ga mayl paydo bo'ldi, taklif qiladigan kishi yo'q edi, balki mayga maylimni biladigan kishi yo'q edi. Ko'nglim moyil bo'lsa-da, bunday qilmagan ishni o'zimcha qilishim mushkil edi. Xayolimdan kechdiki, shuncha taklif qilyaptilar, yana Hirotdek orasta shaharga kelib turibmiz, barcha aysh-ishrat asbob va uskunasi mukammal va muhayyo, bori takalluf va ne'matlar ashyo va asbobi tayyor va paydo bo'lsa, hozir ichmasam qachon ichaman deb ichmoqqa azm qildim va bu vodiyni bosib o'tmoqqa jazm etdim.

Biroq ko'nglimdan o'tdiki, Badiuzzamon mirzo og'adir, uning qo'lidan va uning uyida ichmay, inisining qo'lidan va inisining uyida ichsam, xotiriga nima kelgay deb, bu ikkila-nishimni aytdim. Bu uzrimni ma'qul deb, bu suhbatda may taklifi qilmadilar.

... Bazmda san'atkorlardan Hofiz hoji, Jaloliddin Mahmud noyi, G'ulom Shodiyning inisi Shodibacha bor edi. Chang chalardi. Hofiz hoji yaxshi qo'shiq aytardi. Hirot xalqi past ovozda, nozik va muloyim qilib (hamvor) aytadilar. Jahongir

¹ Sulton Mas'ud mirzo – Sulton Mahmud mirzoning o'g'illaridan biri.

mirzoning bir xonandasi bor edi. Mirjon ismli. Samarqandlik edi. Qo'shiqni baland, qo'pol va notekis aytardi. Jahongir mirzo kayf ustida unga ashula aytishni buyurdi. U g'alati, baland, dag'al va bemaza qilib aytdi. Xuroson eli hazil bilan tirik el. Uning bu qo'shiq aytishidan birisi qulog'ini tutadimi, yana biri aftini bujmaytiradimi, mirzo tufayli hech kim man qilolmaydi. Shom namozidan so'ng Tarabxonadan Muzaffar mirzo solgan yangi qishloq uyiga keldik. Ushbu uyga kelgan-da, mast bo'lib qolgan Yusuf Ali ko'kaldosh turib raqqoslik qildi. Bu uyga kelganda suhbat ancha qizidi. Muzaffar mirzo menga bir kamar shamshir, bir qo'zi po'stin, bir bo'z toychoq berdi. Bu uyga kelganda Jonak o'zbekcha qo'shiq aytdi...

... Yigirma kundan beri Hirotida edim, har kuni otlanib ko'rmagan yerlarni sayr qilardim. Bu sayrlarda boshlovchimiz Yusuf Ali ko'kaldosh edi. Har qaysi sayrgohga tushilganida, Yusuf Ali ko'kaldosh bir nav osh tortardi. Bu yigirma kunda mashhur sayrgohlardan birgina Sulton Husayn mirzoning xonaqohidan o'zga ko'rilmagan yer qolmadi, shekilli. Gozurgoh, Alisherbekning bog'chasi va Juvozi Kog'az va Taxti Ostona, Pulikoh, Kahdiston, Bog'i Nazargoh, Ne'matobod va Gozur-goh xiyoboni, Sulton Ahmad mirzoning hazirasi (maqbarasi) va Taxti Safar, Taxti Navoiy va Taxti Bargar, Taxti Hojibek va Shayx Bahovuddin Umar, Shayx Zayniddin, Mavlono Abdurahmon Jomiyning mozorot va maqbarasini, Namozgohi Muxtor va Havzi Mohiyon, Soqi Salmon va asli ismi Abdulvalid bo'lgan Billuriy, Imom Faxr va Bog'i Xiyobon, mirzoning madrasa va maqbarasini, Gavharshodbeginning madrasa va maqbarasini, Masjidi Jomeni, Bog'i Zog'on va Bog'i Nav, Bog'i Zubayda va Abusaid mirzo solgan Darvozayi Iroqning tashqarisidagi Oqsaroy, Puron va Sufayi Tirandozon (o'q otuvchilar supasi), Charg'olong va Mirvohid, Puli Molon va Xoja Toq, Bog'i Safid va Tarabxona, Bog'i Jahonoro va Ko'shk, Muqavviyxona va Savsaniyxona, Duvozdah burj va Jahonoroning shimol tarafidagi katta hovuz, to'rt tarafidagi to'rt imorat va qal'aning besh darvozasi: Malik, Iroq, Feruzobod, Xush va Qipchoq, Bozori Malik va Chorsu darvozalarini, shayxulislom madrasasi va Maliklarning jome masjidi,

Bog'shahr va Badiuzzamon mirzoning Injil daryosi yoqasidagi madrasasi, Alisherbekning «Unsiya» atalmish yashaydigan uylarini, «Qudsiya» nomli maqbara va Masjidi Jomeni, «Xalosiya» va «Ixlosiya» nomli hammomlarini, madrasa va xonaqohni, «Safoiya» va «Shifoiya» atalmish shifoxonalarini oz fursatda aylanib chiqdim.

Sulton Ahmad mirzoning¹ kichik qizi Ma'suma Sultonbegimni onasi Habiba Sultonbegim bu to'polonlardan burunroq Xurosonga olib kelgan ekan. Bir kun akamni ko'rgani kelganimda onasi bilan kelib meni ko'rdi. Ko'rgan zahotiyiq menda xiyla mayl paydo bo'ldi. Maxfiy kishilar borib akam va yangam bilan (Poyanda Sultonbegimni «aka», Habiba Sultonbegimni «yanga» der edim) so'zlashib, shunga kelishildiki, yanga mening ortimdan qizini olib Kobulga boradigan bo'ldi.

Menga shu yerda qishlang deb Muhammad Burundubek va Zunnunbek astoydil harakat qilar, lekin qishlov yeri va qishlamoq asbobini yaxshi ta'minlab bermas edilar. Qish bo'ldi va oradagi tog'larga qor yog'di. Kobul tarafidan hanuz xavotirlik ko'proq bo'ldi. Bular na qishlovlik yerni muhayyo qildilar, na bir epaqadagi qishlov yerni ko'rsata oldilar. Oxiri zarurat bo'ldi, ochiq ayta olmadik. Qishlov bahonasi bilan Hirotdan sha'bon oyining yettinchisida chiqib, Bodg'is yerlarida, toki viloyatlarga narsa yig'ish va ish-kuch to'plash uchun ketganlar kelib qo'shilsinlar deb, har yurtida bir kun-ikki kun to'xtab ko'char edik. To'xtash va kutish shu darajada bo'ldiki, Langari Mirg'iyosdan ikki-uch ko'ch o'tganda ramazon oyi ko'rindi. Viloyatlarga ish-kuch uchun ketgan yigit-yalangdan ba'zisi kelib qo'shildi, ba'zisi yigirma kun, bir oydan so'ng Kobulga keldilar. Ba'zilari qolib mirzolarga navkar bo'ldilar. Shulardan biri Saydim Ali darbon edi, qolib Badiuzzamon mirzoga navkar bo'ldi.

Xisravshoh navkarlaridan hech kimga uningdek hurmat-e'tibor qilmasdim. Jahongir mirzo G'aznini tashlab chiqqanida, G'azni Saydimga berilgandi. O'zining qaynisi Do'st esa Angu Shayxni G'azniga qo'yib, o'zi kelib lashkarga qo'shilgan edi.

¹ Sulton Ahmad mirzo – Samarqand hokimi (1469–94), temuriylardan Abu Said mirzoning katta o'g'li.

Haqiqatan, Xisravshoh navkarlari orasida Saydim Ali darbon bilan Muhib Ali qo'rchidan o'zga yaxshiroq kishi yo'q edi. Saydim yaxshi axloq va atvorlik kishi edi. Qilichni zo'r chopardi. Uyida yig'insiz va suhbatsiz o'tirmasdi, ancha saxovatli edi. Ajab kifoyatli va himmatli, zarofat va latofati go'zal, munosabat va suhbat shirin, xushxulq, so'zamol va hazilkash kishi edi. Aybi shu ediki, o'ta fosiq va mazhabida biroz chetga og'ish bor ekan. Biroz ikkiyuzlamachi edi. Ba'zilar uning bu fe'lini hazilga yo'yardilar, biroq uni bejiz ayblamas ekanlar. Badiuzzamon mirzo Hiroti Shayboqqa oldirib, Shohbekka kelganida, mirzo bilan Shohbekning orasiga nifoq solgani uchun uni o'ldirib, Hirmand daryosiga tashlatadi. Muhib Alining voqealari «Vaqoye'» davomida zikr etiladi.

Langari Mirg'iyosdan o'tib, Garjistonning¹ chekka kentlarini bosib, Chaxcharonga kelindi. Langardan o'tib, Garjiston tuprog'iga yetganda hammayoq qor edi. Qor borgan sari kattalashardi. Chaxcharonda ham qor otning tizzasidan yuqoriroqqa chiqardi. Chaxcharon yerlari Zunnunbekka tegishli edi. Uning o'rnida Mirakjon Irdi ismli navkari turardi. Zunnunbekning g'allalarini pul berib oldik. Chaxcharondan ikki-uch ko'ch o'tgach, qor juda ko'paydi, uzangidan yuqoriroqqa chiqardi. Ko'p yerda otning oyog'i yerga tegmasdi. Yana tinimsiz qor yog'ardi. Charoqdondan o'tgach ham qor ko'p katta bo'ldi. Yo'limiz ham noma'lum bo'ldi. Langari Mirg'iyos yerida Kobulga qaysi yo'l bilan borishimizni kengashdik. Men va aksar odamlar shunday mulohazada edikki, hozir qish, tog' yo'li ko'p xavotirli, qiyinchiliklar bo'ladi. Qandahor² yo'li biroz yiroqroq bo'lsa-da, lekin betashvish va bexavotir borilardi. Qosimbek: «U yo'l yiroq, mana shu yo'l bilan boramiz», – deb turib oldi. Shu yo'lga tushdik. Pir Sulton peshoyi³ yo'l boshlovchi edi, qariligidanmi yo gangiradimi, yo qorning kattaligidanmi, yo'lni yo'qotdi, boshlay olmadi.

¹ Garjiston – Xurosondagi viloyat nomi.

² Qandahor – hozirgi Afg'onistonning janubiy qismidagi shahar va viloyatning nomi.

³ Peshoyi – urug'-elat nomi.

Qosimbekning harakati bilan bu yo'lga tushgandik. Qosimbek uyalganidan o'zi va o'z o'g'illari qor tepib, yo'l topib, oldinda yurardilar. Keyingi kun ham qor ko'paydi. Yo'l ham noma'lum. Har qancha harakat qildik, yurolmadik. Chora topolmay qaytib, bir o'tinlik yerga tushib, yetmish-sakson sara yigitlarni kelgan izimiz bilan qaytib, pastroqda qishlagan hazora-mazoradan topib, yo'l boshlovchi keltirsinlar deb tayin qildik. U ketganlar kelguncha uch-to'rt kun bu yurtdan ko'chilmadi. Borganlar ham yaxshi yo'l boshlaydigan kishi olib kelmadilar. Tavakkal qilib, Sulton peshoyini ilgari solib, yo'l topolmay qaytgan yo'limizga yana tushib jo'nadik. Bir necha kun ko'p tashvish va mashaqqatlar tortildi. Umr bo'yi buncha mashaqqat tortmagan edik. Bu matla' o'sha fursatda aytildi:

Charxning men ko'rmagan javr-u jafosi qoldimu?
Xasta ko'nglim chekmagan dard-u balosi qoldimu?

Bir haftaga yaqin qor tepib, kunda bir-bir yarim shar'iydan ortiq ko'chilmas edi. Qor tepar kishi men edim, o'n-o'n besh ichki yaqinlar va Qosimbek edi. Ikki o'g'li – Tangriberdi va Qanbar Ali bilan yana ikki-uch navkari ham bor edi. Ushbu kishilar yayov yurib, qor tepar edik. Har kishi yetti-sakkiz-o'n qari¹ ilgari yurib qor tepardi. Har qadam qo'yganda beligacha, ko'ksigacha bota-bota qor tepar edi. Bir necha qadam borganidan so'ng ilgarigi kishi holdan toyib to'xtar, yana bir kishi oldinga o'tardi. Bu o'n, o'n besh-yigirma kishi yayov borib qorni tepgach, bo'sh otni tortish imkoni bo'lardi. Bo'sh ot tortilar, uzangisigacha, qornigacha bota-bota bu bo'sh ot ham o'n-o'n besh qadamcha yo'l yurib toliqar edi. Bu otni chetga tortib, boshqa bir bo'sh ot ilgari tortilardi. Ushbu yo'sin bilan biz o'n, o'n besh-yigirma kishining otlarigina ilgari tortildi. Qolgan barcha yigitlar va bek atalganlar otlaridan ham tushmay, tayyor tepilgan va bosilgan yo'lga kirib, boshlarini quyi solib kelishardilar. Kishiga biror narsa taklif qiladigan yoki

¹ Qari – uzunlik o'lchovi. Taxminan 1 m ga teng.

zo'rlik qilish payti emas edi. Har kimning himmat va jur'ati bo'lsa, bunday ishlarni o'zi tilab qiladi.

Shu usul bilan qor tepib, yo'l qilib Injukon degan yerdan uch-to'rt kunda Zarrin dovonining tubiga – Havoli Quti degan g'orga keldik. Ana shu kuni qattiq bo'ron bo'lib qor yog'ardi. Barcha o'lim vahimasiga tushdi. U el tog'dagi g'or va kovaklarni havol deydi. Shu g'orga yetganda, qor quyuni tezlashdi. Ushbu g'or qoshida to'xtadik. Qor – ko'p, yo'l – so'qmoq, tepilgan-bosilgan yo'l bilan ham ot zo'rg'a yuradi. Kunlar g'oyat qisqaligidan oldindagilar yorug' payti g'or oldiga keldilar, namozshom, xufton namozigacha boshqalar yetib keldi. Ulardan keyingilar to'xtagan yeridayoq tushdi. Ko'plar ot ustida tong ottirdi, g'or torroq ko'rindi. Men g'orning og'zida kurak olib, qor kuradim, qorni ko'ksimgacha qazidim, sira yerga yetmasdi. Biroz shamoldan pana bo'ldi, o'sha yerda o'tirdim. Har qancha: «G'orga kiring» deyishsa ham kirmadim. Barcha el qorda va bo'ronda, men issiq uyda va istirohatda o'tiramanmi deb o'yladim. Munda barcha el tashvish bilan mashaqqatda, men munda uyqu bilan farog'atda bo'laymi?! Bu muruvvat va hamjihatlikdan yiroq ishdir. Men ham har tashvish va mashaqqat bo'lsa ko'rayin, har nechuk el toqat qilib tursa, turayin. Bir forsiy maqol bor: «Do'stlar bilan birga bo'lgan o'lim to'ydir». O'shanday qor quyunida o'zim qazigan – yasagan chuqurda o'tirdim. Xufton namozigacha qor shunday tez yog'diki, men engashib o'tirgan edim, orqam, boshim va quloqlarim ustiga to'rt enlik qor yog'di.

O'sha kecha qulog'imga sovuq ta'sir qildi. Xufton namozi payti g'or ichini yaxshi kuzatganlar «G'or juda kengdir. Bunda hammaga yetarli joy bor», – deb qichqirishdi. Buni eshitishim bilan, ustimdagi qor-morni silkib g'orga kirdim. G'or yaqinidagi yigitlarni ham taklif qildim. Qirq-ellik kishiga yetadigan farog'atli joy bor ekan. Yeguliklar: quritilgan et, qovurdoq, kimda nima bo'lsa borini keltirdilar. Shunday sovuq, qor va bo'ronda ajab issiq, bexatar va farog'atli yerga keldik.

Ertasi saharlab qor va bo'ron turdi. Ertasiga ko'chib o'sha yo'sin bilan qor tepib, yo'l yasab, dovon ustiga chiqdik. Yo'l ham qirlab yuqoriga chiqarkan. Ko'tali Zarrin (Zarrin dovoni)

der ekanlar. Biz yuqoriga chiqmay dara ichi bilan pastga yo'naldik. Dovonning tubiga yetgunimizcha kun kech bo'ldi. Dara og'zidayoq qo'ndik. O'sha kecha juda qattiq sovuq bo'ldi. Ko'p mashaqqat va uqubat bilan u tunni o'tkazdik. Ko'p kishining qo'l-oyog'ini sovuq urdi. Kepakning oyog'ini, Suyunduk turkmanning qo'lini, yana Axiyning oyog'ini o'sha kecha sovuq oldi. Ertasiga dara quyisidan yurdik. Yo'lning bu emasligini bilib, ko'rib, tavakkal qilib, dara quyisidan yurildi. Yomon uchma, sekirtma yerlardan tushildi. Namozshom paytida daraning og'ziga chiqdik.

Bu dovonda buncha katta qor bor payti kishi undan o'tgani-ni, bu dovondan oshib o'tmoq kishining ko'ngliga kelganini biron-ta qari-yoshi ulug' eslayolmaydi. Garchi katta qordan bir necha kun anchagina tashvish ko'rgan bo'lsak-da, lekin oxiri ushbu katta qor tufayli o'zimizni manzilga yetkizdik. Chunki bunday katta qor bo'lmasa, o'shanday yo'lsiz uchma va sekirtmadan kim o'ta olardi?! Ehtimol, katta qor bo'lmasa, avvalgi uchmadayoq barchaning ot va tuyasi batamom qolib ketgan bo'lardi.

Har nek-u badeki dar shumorast,
To darnigari salohi korast.

(Mazmuni. *Har bir yaxshi-yomonlikni mulohaza qilib ko'r-sang, hayot uchun xayrli ishlarga sabab bo'ladi.*)

Xufton payti Yakka O'langga¹ kelib tushdik. Yakka O'lang eli biz kelib tushgandayoq xabar topdilar. Issiq uylar, semiz qo'ylar, otga o't va pichan benihoya, o't yoqmoqqa o'tin va tezak behad hisobsiz edi. O'shanday sovuq va qordan qutulib, bunday keng va issiq uylar topmoq, unday mashaqqat va balodan xalos bo'lib, buncha ko'p non va semiz qo'ylar topmoq bir huzurdirkim, buni bunday mashaqqatlarni ko'rganlar biladi, shunday bir farog'atdirki, buni o'shanday balolarni boshdan kechirganlar fahm qiladi. Xotirjam va ko'ngil tinch holda bir kun Yakka O'langda turdik...

¹ Yakka O'lang – Bomiyondagi joy nomi.

... Ertasi ertalab Langardan otlanib, Ushturshahr¹ to'g'risida tushdik. Undan sahar otlanib, tushga yaqin G'urband tor tog' oralig'idan chiqib, ko'prik boshida tushdik. Ot sug'orib, otni tindirib, peshin namozi chog'i ko'prik boshidan otlandik. Tutqovulgacha qor yo'q edi. Tutqovuldan o'tib borganimiz sari qor kattaroq bo'ldi. Zimma Yaxshi bilan Manor orasida shunday sovuq ediki, umr bo'yi muncha sovuqni ko'rma-gan edik. Ahmad yasovul bilan Qora Ahmad yurtchi yana Kobuldagi beklarga yuborildi. O'sha va'da muddati o'tib, tog' etagida to'xtab, sovuqdan betoqat bo'lib, o'tlar yondirib isindik.

O't yondirar vaqti bo'lmasa-da, sovuq zarbidan betoqat bo'lib, o't yondirildi. Tongga yaqin Manor tog'i etagidan otlandik. Manor bilan Kobulning orasida qor otning tizzasigacha kelardi. Qatqaloq bo'lgandi, yo'ldan chetga chiqqan kishi qiy-nalib yurar edi. Bu oraliqdan tizilishib keldik. Shu bois farz vaqtida Kobulga zo'rg'a yetdik. Bibimohro'yga yetishimizdan burunroq arkdan katta o't chiqdi. Ma'lum bo'ldiki, xabar topishibdi. Sayyid Qosimning ko'prigiga yeta solib, Shirim tag'oyi bila hujumchi qism kishisini Mullo Boboning ko'prigi tomonga yubordik. So'l qanot va markaz Bobo Lo'li yo'liga tushdik. U mahallar Xalifa bog'ining o'rnida bir kichikroq bog'cha bo'lardi. Ulug'bek mirzo (Kobuliy) solgan edi. Lan-gar yo'sinlik. Daraxt-yog'ochi qolmagan bo'lsa-da, ihtalan-gan edi. U yerga Mirzoxon egalik qilardi.

Muhammad Husayn mirzo² Ulug'bek mirzo solgan Bog'i Bihishtda edi. Men Mullo Bobo bog'ining ko'cha tarafidagi qabristonga yetib edimki, shoshilib, ilgarilab ketganlarni urib, qaytarib bizga tomon haydadilar. Ilgari borib Mirzoxon o'tir-gan hovliga kirganlar to'rt kishi edi. Biri – Sayyid Qosim eshikog'a, ikkinchisi – Qanbar Ali Qosimbek, uchinchisi – Sherquli qorovul mo'g'ul, to'rtinchisi Sherqulining jamoatidan Sulton Ahmad mo'g'ul edi.

¹ Ushturshahr – Kobul yaqinidagi shahar nomi.

² Muhammad Husayn mirzo – Husayn Boyqaroning o'g'illaridan biri.

Bu to‘rt kishi borib, tortinmasdan Mirzoxon o‘tirgan hovliga kiradilar, to‘s-to‘polon boshlanadi. Mirzoxon bir otga minib qochib chiqadi. Abulhasan qo‘rbegining inisi Muhammad Husayn ham Mirzoxonga navkar bo‘lgan edi. Bu to‘rt kishidan Sherqulini chopib yiqitishadi. Boshini kesish paytida qutulib ketadi. Bu to‘rt kishi qilich yeb, o‘q yeb, yarador bo‘lib, o‘sha yerda bizga qo‘shildilar. Ko‘chada otlik el tiqilib, to‘xtab qoldi, na ilgari yura olardilar, na keyinga qayta oladilar. Men yaqinimdagi yigitlarga: «Otdan tushinglar, tashlaninglar!» – dedim. Do‘st Nosir, Xoja Muhammad Ali kitobdor, Bobo Sherzod, Shoh Muhammad va yana bir necha yigit otdan tushib, borib, o‘q otdilar. Yov qochaverdi. Qo‘rg‘ondagilarga ko‘p ko‘z tutdik. Urush payti yetib kelishmadi. Yovni qochirgandan so‘ng birin-ketin chopib kela boshladilar. Hali Mirzoxon o‘tirgan chorbog‘ga kirib ulgurmagan ham edimki, qo‘rg‘ondagi eldan Ahmad Yusuf, Sayyid Yusuf keldi. Men bilan hamroh bo‘lishdi. Mirzoxon o‘tirgan bog‘ga kirdik. Ko‘rdim. Mirzoxon – yo‘q. Qochib ketibdi. Tezdanoq qaytdim. Ahmad Yusuf mening ortimda edi. Chorbog‘ning eshigidan Do‘st Saripuliy piyoda qilich yalang‘ochlab kirib keldi. U Kobulda mardonligi tufayli hurmat-e‘tibor topgan, o‘sha yerda Kobulda soqchi dasta boshlig‘i mansabiga qo‘yilgan edi. U menga tik qarab bostirib kelardi. Men sovut kiygan edim. Kamarband bog‘lamagandim. Dubulg‘a ham kiygan edim. Bir necha marta: «Hay Do‘st, hay Do‘st!» – deb qichqirdim, Ahmad Yusuf ham qichqirdi. Sovuq va qorda yuraverib o‘zgarganimdanmi, yo meni tanimadi, yo urush g‘azabidan, tortinmay yalang bilagimga qilich soldi. Tangri inoyati edi. Qil uchicha ta’sir qilmadi.

Agar tig‘i olam bijunbad zi joy,
Naburrad rage to naxohad Xudoy.

(Mazmuni. *Agar olam tig‘i qo‘zg‘alsa ham, Xudo xohlasa biror tomirni kesolmaydi.*)

Men ushbu duoni o‘qigan edim. Uning xosiyati bo‘ldi, Tangri taolo bu falokatni daf qildi va bu menga yo‘nalgan baloni bartaraf qildi...

U yerdin chiqib Muhammad Husayn mirzo o‘tirgan Bog‘i Bihishtga keldim. Muhammad Husayn mirzo qochib chiqib, yashirinibdi. Muhammad Husayn mirzo o‘tirgan bog‘chani raxnasida yetti-sakkizta o‘q-yoylik kishi turibdi. Men bu kishilarning ustiga otimni niqtab bordim, to‘xtamay qocha-berdilar. Men yetib, biriga qilich soldim. Shunday yumalab ketdiki, boshi uchib ketdimikan deb o‘yladim. O‘tib ketdim, men qilich solgan kishi Mirzoxonning ko‘kaldoshi Tulak ko‘kaldosh ekan. Qilich yelkasiga tushibdi. Muhammad Husayn mirzo o‘tirgan uylarning eshigiga yetganimda tom ustidan bir mo‘g‘ul, mening navkarim edi, uni tanirdim, tik turgan holda yuzimga qarab yoy tortdi. U tarafdin, bu tarafdin: «Hay, hay, podshohdir!» – dedilar. O‘qni qaytarib sadoqqa solib qochdi. O‘q otishdan ham ish o‘tgan edi. Mirzosi va sardorlaridan qochgani qochdi, qo‘lga tushgani tushdi. Ushbu yerda kim uchun ham o‘q otardi? Men hurmat-e‘tibor qilib Ningnahor¹ tumanini inoyat qilganim Sulton Sanjar barlos ham bu fitnada ular bilan sherik edi. Tutib, bo‘ynini bog‘lab keltirdilar. Iztirob bilan: «Hoy, menda ne gunoh?!» – deb qichqirardi.

«Gunoh bundan ortiq bo‘ladimi? Sulton Sanjar barlos bu jamoat bilan hamjihat va kengashdoshlardan bir ulug‘rog‘i sen bo‘lsang!

Xon dodamning volidasi Shohbegimga jiyan bo‘lar edi. Bunday sharmanda qilib sazoyi qilmang, bunga o‘lim yo‘qdir!» – deb buyurdim.

Bundan chiqib qo‘rg‘onda qolgan beklardan biri Ahmad Qosim ko‘hburni² bir dasta yigitlar bilan Mirzoxonning ortidan yubordim. Ushbu Bog‘i Bihisht yonida Shohbegim va Xo‘b Nigorxonim chodirlar qurib o‘tirgan edilar. Bu bog‘dan chiqib, Shohbegimni va xonimni ko‘rgani bordim. Shahar eli va sayoq-salpilar hujum qilib, burchak-burchakda elni tutmoq-

¹ Ningnahor – Kobuldagi tumanlardan birining nomi.

² Ko‘hbur – tog‘kesar.

qa, mol talamoqqa yo‘l qo‘yibdilar. Kishilar qo‘yib, barcha talonchilarni urib-surib chiqardik.

Shohbegim va xonim bir uyda o‘tirgan edilar. Doimgi yerda tushib, borib burungidek adab va ta‘zim bilan ko‘rishdim. Shohbegim va xonim behad, beqiyos iztirobda, xijolatdan boshlari egik xijil edilar. Na ma‘qul uzr ayta oladilar, na durustroq hol-ahvol so‘rashga botina oladilar. Bulardan umidim bunday emas edi. Bu fitnachi guruh har qanday badbaxtlik niyatida bo‘lsalar ham, begimning, xonimning so‘zlariga qu-loq solar edilar! Mirzoxon ham, Shohbegimning tug‘ishgan nevarasi, kecha va kunduz begim qoshida edi. Mirzoxon agar bularning so‘zlariga kirmasa, uni qo‘ymay o‘zlarining qoshida saqlasa ham bo‘lardi.

Necha martalab zamona notinchligidan va davron murosasizligidan, taxt va mamlakat, navkar va savdardan ayrilib, ularga iltijo etdim. Onam ham bordi, hech qanday hurmat-e‘tibor va shafqat ko‘rmadik. Mening ukam Mirzoxonning va onasi Sulton Nigorxonimning o‘z ma‘mur viloyatlari bor edi. Men va onam, hali viloyat nari tursin, bir kent va bir necha qush egasi bo‘la olmadik. Mening onam – Yunusxon qizi va men – nabirasi emasmidim? U tabaqadan kim mening dargohimga tushsa, qo‘limdan kelgancha qarindoshlik va yaxshilikni joyiga keltirdim. Chunonchi, Shohbegim keldilar, Kobulning a‘lo yerlaridan Pamg‘onni berdim. Yana har xil farzandlik burchi va xizmat ko‘rsatishda kamchilikka yo‘l qo‘ymadim.

Sulton Saidxon – Koshg‘ar xoni besh-olti yayov-yalang bilan keldi. Tug‘ishgan ukalarimdek ko‘rib, Lamg‘on tumanlaridan Mandirovar tumanini berdim. Shoh Ismoil Shayboniyxonni Marvda yenggan mahali, Qunduzga o‘tganimda, Andijon viloyati men tomonga boqib, ba‘zi qo‘rg‘onbegilarini quvib, ba‘zi yerlarini berkitib, menga kishi yubordilar. Men Sulton Saidxonga barcha navkarimni topshirib, ko‘mak qo‘shib, tug‘ilib o‘sgan yerim Andijon viloyatini unga bag‘ishlab, xon qilib yubordim.

Hozirgacha ham u tabaqadan kim kelmasin, o‘z tug‘ishganlarimdek ko‘rdim. Chunonchi, Chin Temur Sulton, Eson Temur Sulton, To‘xta Sulton va Bobo Sulton shu paytlarda

mening qoshimdadirlar. Barchani o‘z tug‘ishganlarimdan yaxshiroq ko‘rib, hurmat-e‘tibor va shafqatlar qilganman.

Bu bitilganlardan maqsad shikoyat emas, rost voqealarni yozayotirman. Bu yozilganlardan maqsad o‘zimning ta‘rifim emas, haqiqiy voqea bayonini tahrir etganman. Chunki bu paytlarda shunga qaror qilinganki, har so‘zning rosti bitilgay va har ishning haqiqiy voqeiy bayoni tahrir etilgay. Zotan, ota-og‘adan har qanday yaxshilik va yomonlik ko‘rgan bo‘lsam yozdim. Qarindosh va begonada har qanday ayb va fazilatlar sodir bo‘lgan bo‘lsa, tahrir ayladim. O‘quvchi ma‘zur tutsin va eshituvchi e‘tiroz qilmasin.

Bu yerdan turib Mirzoxon o‘tirgan chorbog‘ga kelib, viloyatlarga, aymoqlarga va yaqin-yiroqlarga fathnomalar – zafar maktublari yuborildi. Undan so‘ng otlanib arkka keldim. Muhammad Husayn mirzo qo‘rquvdan xonimning to‘shakxonasi-ga qochib kirib, to‘shakning bo‘g‘jamasiga o‘zini bog‘latipti. Qo‘rg‘ondagilardan Mirim devon va yana ba‘zilarni bu uylarni axtarib, Muhammad Husayn mirzoni topib kelish uchun yubordik. U xonimning eshigiga kelib, qo‘polroq, odobsizroq so‘zlar aytibdi. Har holda, Muhammad Husayn mirzoni xonimning to‘shakxonasidan topib, arkda mening qoshimga keltirdilar. Men burungidek ta‘zim qilib o‘rnimdan turdim, uncha qo‘pollikka bormadim. Muhammad Husayn mirzoni bunday xunuk va tuban harakatga qadam qo‘ygani, bunday g‘avg‘o va fitna ishlarga bosh qo‘shgani uchun burda-burda qilsam o‘rinli edi. Orada, har holda, qarindoshchilik bor edi: mening tug‘ishgan xolam Xo‘b Nigorxonimdan o‘g‘il-qizlari bor edi. Bu huquqni eslab, Muhammad Husayn mirzoni ozod qildim. Xuroson sari ruxsat berildi. Bu muruvvatsiz va Haqni tanimaydigan kishi mening bunday yaxshiligimni, ya‘ni jonini omon qoldirganimni butkul unutib, Shayboniyxon qoshida mendan g‘iybat va shikoyatlar qilibdi. Oz fursat o‘tmay Shayboniyxonning o‘ziyoq uni o‘ldirib, jazosiga yetkazdi.

Tu bad kunandayi xudro ba ro‘zgor supor,
Ki ro‘zgor turo chokarest kinaguzor.

(Mazmuni. *Sen o'zingga yomonlik qilganni hayot izmiga topshir. Bil: hayot qasoskor mulozimingdir.*)

Mirzoxonning ortidan yuborilgan Ahmad Qosim ko'hbur va yana bir necha yigitlar Qarg'abuloq qirlarida Mirzoxonga yetadilar. U qocha ham olmasdi, qo'l ko'tarishga ham quvvat va jur'ati yo'q edi, olib keldilar. Men eski devonxonaning sharqi-shimoliy tomonidagi ayvonda o'tirgandim. Men: «Kel, ko'rishaylik», – dedim.

Dovdiraganidan egilib kelguncha ikki marta yiqildi. Ko'rishganidan so'ng, yonimga o'tqazib, ko'nglini ko'tardim. Sharbat keltirdilar. Mirzoxondan vahimani ketkizish uchun sharbatni avval o'zim ichib, so'ng unga berdim. Mirzoxon tomoniga o'tgan sipohiy va el, mo'g'ul va chig'atoy vahimada, ham notinch edilar. Shu bois ehtiyot chorasi sifatida Mirzoxonni egachisining uyidagina bo'lishini buyurdik. Ushbu fitnaga bosh qo'shgan el va ulusdan hanuz xavf va ikkilanish bor edi. Mirzoxonning Kobulda qolishini ma'qul ko'rmay, bir necha kundan so'ng u Xuroson tomonga jo'natildi.

Ularga ruxsat bergandan so'ng Boron, Choshtuba va Gulbahor tog' etaklari sayriga bordik. Bahorda Boron cho'li, Choshtuba dashti va Gulbahor etaklari juda fayzli bo'ladi. Sabzasi Kobul viloyatining o'zga yerlariga qaraganda xiyla yaxshi bo'ladi: turli-tuman lolalar ochiladi. Bir marotaba lola navlarini sanashlarini buyurdim: o'ttiz to'rt nav lola chiqdi. Chunonchi, bu yerlar ta'rifida bir bayt aytilgan edi:

Sabza-vu gullar bila jannat bo'lur Kobul bahor,
Xossa bu mavsumda Boron yozisi-yu Gulbahor.

Ushbu sayrga kelganda, bu g'azalni yozib tugatdim:

Mening ko'nglumki gulning gunchasidek tah-batah qondur.
Agar yuz ming bahor o'lsa, ochilmog'i ne imkondur?

Darhaqiqat, bahorda sayr qilmoqqa, qush solmoqqa va qush otmoqqa bu yerlardek joylar kam uchraydi. Shuning uchun Kobul va G'azni viloyatining ta'rif va tavsifida biroz so'z yuritildi.

Ushbu yili Nosir mirzo va uning qoʻlidagilar muomalasi va ishlaridan Muhammad qoʻrchi, Muborakshoh, Zubayr va Jahongir singari Badaxshon beklari ranjidilar, hatto yov boʻldilar. Barcha ittifoq boʻlib, lashkar tortib, Koʻkcha daryosi-ning Yaftal va Rogʻ tomonidagi tekislik orqali otliq-yayovni yigʻib, saf tuzib qirlar boʻylab Hamchonning yaqiniga keldilar. Nosir mirzo va qoshidagi tajribasiz yigitlar andisha va mulo-haza qilmay, bular bilan qirlarga kelib urush qiladilar. Yeri oʻydim-chuqur, piyodalari lashkar bir-ikki marta ot solganida toʻxtab urib qaytaradilar; biroq dosh bera olmay, qochadilar. Badaxshonliklar Nosir mirzoni yengib, bor narsalarini talon-toroj qildilar.

Nosir mirzo yaqinidagilar bilan yengilib, talanib, Ishkamish va Norin bilan Kelogoyga borib, Qizilsuvning yuqorisidan oʻtib, Obdara yoʻli bilan kirib, Shibartu dovonidan oshib, Kobulga yetmish-saksonta talangan, oldirgan, och-yalangʻoch navkar-savdari bilan keldi.

Qodir Ollohning ishini qarangki, bundan burun ikki-uch yil Nosir mirzo tamom el va ulusni koʻchirib, haydab, Kobuldan yovlashib chiqib, Badaxshonga borib, dara va qoʻrgʻonlarni berkitib, ne xayollar bilan yurardi. Burungi qilmishlaridan boshi quyi egilgan va xijil, oʻzining sotqinligidan sharmanda va xijolat boʻlibdi. Men ham hech narsani yuziga solmadim. Yaxshi soʻrashib-netib xijolatdan chiqardim.

Toʻqqiz yuz oʻttiz oltinchi (1529) yil voqealari

Muharram oyining oʻn uchinchisida, seshanba kuni Shihobiddin Xisrav bilan Shayx Muhammad Gʻavs Gvaliyardan¹ Rahimdodning gunohlarini soʻrab keldi. Darveshvash va aziz inson edi. Rahimdodning gunohini u kishiga bagʻishlab, Shayx Guran bilan Nurbek Gvaliyarga yuborildi. Gvaliyarni bularga topshirib...

... Bularni koʻmakka yubordik. Keyin Muhammad Ali Jang-jang joʻnatildi. Ilgari borishi tayinlangan Mullo Muhib Ali

¹ Gvaliyar – Hindistondagi joy nomi.

Boburning «Osoyish», «Oroyish», «Gunjoyish» va «Farmoyish» nomli qayiqlari. «Boburnoma»ga ishlangan miniatyura

askarlari yetib borgunicha, Abdulaziz ularni joyidan quvlab, bayrog'ini olib, Mullo Ne'mat, Mullo Dovud, Mullo Opoqning ukasi va yana bir necha kishini qo'lga tushirib, shahid qilibdi. Bular yetib borishgach, Muhib Alining tog'asi Zohir Tabariy bostirib borib jang qiladi, lekin unga yordam yetib bormaydi, Zohirni o'sha yerdayoq qo'lga oladilar, Muhib Ali ham urush payti otdan yiqiladi. Boltu yon tarafdan kirib, Muhib Alini olib chiqadi. Bir kuro'hgacha bularning ortidan quvib keladilar. Muhammad Ali jang-jangning qorasi ko'ringach, to'xtaydilar. Bizga dushmanni odamlari yaqin kelib qoldi degan xabarlar ketma-ket kela boshladi. Jiba¹ kiyib, otlarga kejim² solib, qurollanib jangga otlandik. Aravalarni tortib kelishlarini buyurdim. Bir kuro'h yo'l bosdik. Dushman odamlari orqaga qaytgan ekan.

Daryoyi Xo'rd kattagina ko'l edi. Suvning tashvishini qilib shu yerda to'xtadik. Aravalarni oldinga istehkom qilib, zanjir-lar bilan ularning gir atrofni bog'lab chiqdik. Raana Sangaa³ benihoya ko'p jangchilari va qo'shini bilan oldinga yurish boshladi. Hinduston odatiga ko'ra, yuz mingni bir lak⁴ va yuz lakni bir karo'r⁵ deb aytadilar. Uning jangchilari va lashkari ikki mingga, viloyati o'n karo'rga yetgan ediki, unga bir lak otliq joylashib, yashashi mumkin edi. Hech bir urushda unga yordam qilmagan, itoat etmagan va va'dalashmagan bosh va boshliqlar unga qo'shilib, uning hukm-u farmonlarini bajara boshladilar.

Uning lashkari tafsiloti mana bunday: Raay Sing va Sarangpur hukumatining egasi Salohiddinda o'ttiz ming otliqqa yetadigan yer va suv bor edi. Raval Uday Sing Bagariy o'n ikki ming otliqqa ega edi. Mevatning hokimligi qo'lida bo'lgan Hasanxon Mevatiyning o'n ikki ming, Bahodir Hamloydariyning to'rt ming va Satraviy Keychiyning olti ming,

¹ Jiba – metallardan to'qib yasalgan qadimgi urush kiyimi, jeva, sovut.

² Kejim – urush vaqtida otga kiydiriladigan o'q o'tmas maxsus sovut.

³ Raana Sangaa – rojput, Boburning Hindistondagi eng kuchli raqibi.

⁴ Lak – yuz ming.

⁵ Karo'r – bir million.

Jarmal Param Dev va Mevat hokimining to'rt ming va Bir Sing Dev Chavhanning to'rt ming otliqqa yetadigan yer-suvi bor edi. Sulton Iskandarning o'g'li Mahmudxonning, garchi viloyati bo'lmasa ham, sardorlikni havas qilib, o'n ikki ming otliq lashkarni saqlardi. Bular hisoblab chiqilsa, dushman ikki ming lak kishiga yetib qoladi.

Dushmanning kelishini sezib, o'z qarorimizni qabul qilib, askarlarni shunday safladik. Markazga podshoh huzuridagi xos otliq askarlar qo'yildi, markazning o'ng qanotiga Chin Temur Sulton, Mirzo Sulaymon, Xoja Do'st Hovand, Yunus Ali, Shoh Mansur barlos, Darvesh Muhammad sorbon, Abdullo kitobdor va Do'st eshikog'ani boshqa amirlar bilan qo'yishga qaror qildik. Chap qanotiga sulton Bahovuddin Bahlul Lo'diyning o'g'li Alovuddin, Shayx Zayn Xavofiy, Nizomiddin Ali xalifaning o'g'li Amir Muhib Ali, Qo'chbekning ukasi Turdibek, Qo'chbekning o'g'li Sherafgan hamda Oroyishxon, Xoja Husayn va boshqa kishilarimizni safladik. O'ng qanotga o'zimiz turib, Hinduston amirlaridan Xonixonon Dilovarxon, Malikdod Karaniy va Shayx Guran kabi kishilarni xizmatimizda ushlab turdik. O'ng qanotga yana Qosim Husayn Sulton, Ahmad Yusuf o'g'loqchi, Hindubek qavchin, Xisrav ko'kaldosh, Qivombek, O'rdushoh, Vali xozin, Qaroqo'zi va Marquli Siystoniy va Xoja Pahlavon Badaxshiy va Abdu-shukur hamda Malik Qosim Bobo Qashqa, uning ukasi boshqa mo'g'ul bahodirlari bilan tayinlandi. Ularning ortidan Mirhama, Muhammadiy ko'kaldosh, Xojagi Asad bir necha yigit bilan mo'ljallandi. Chap qanotning o'ng qo'li belgisi qilib Mahdiy Xoja, Muhammad Sulton mirzo, Mahdiy Sultonning o'g'li Odil Sulton, Abdulaziz miroxo'r va Muhammad jang-jang, Qutluqqadam qarovul, Shoh Husayn Yorakiy, Jonibek atka va Hinduston amirlaridan Sulton Alovuddinning o'g'illari Jalolxon va Kamolxon hamda Alixon, Shayxzoda Farmuliy, Nizomxon Bayana, Mo'min atka, Rustam turkman saroydagi xos amaldorlari bilan, boshqa bahodirlar, g'oziyar ixlos bilan saflanib, urushga bel bog'ladilar.

Nizomiddin Ali Xalifaga Rum g‘azoti tartibida lashkarlarimiz oldida boradigan miltqlilar va ra‘dandozlarni¹ pana qilish uchun aravalarni keltirib zanjir bilan bog‘lashlarini buyurdik. Sulton Muhammad baxshiga yaqinimizda turish buyurildi. Zarur ish chiqib qolganida unga buyurishimizni, u esa yasovullar va tovachilarga aytishi, ular esa boshliqlariga yetkazishini tayinladik. Lashkarning yurishi tartibga solingach, boshliqlar o‘z qo‘li ostidagi askarlari bilan borib, joy-joylariga turdilar. Undan keyin biz: «Buyruq bo‘lmagunicha o‘rnidan biror kishi qo‘zg‘almasin va to ruxsat bermagunimizcha maydonga kirib jang boshlamasin», – deb farmon berdik.

Kunning birinchi posi² o‘tishi bilan chap va o‘ng qanotlarda shunday urush bo‘ldiki, go‘yo zaminni zilzila va zamonni to‘polon bosdi. Dushman bizning o‘ng qanotimizdan kirib kelib, Xisrav ko‘kaldosh va Malik Qosim Bobo Qashqaga qarshi hujumga o‘tdi. Chin Temur Sultonga ularga ko‘mak berish uchun yetib borish buyurildi. U jasorat ko‘rsatib, dushmani quvib, qo‘riqchilari safini buzib, ularni markaz qo‘shini yaqiniga surib borib qo‘ydi va bu g‘alabaning mukofotini uning nomi bilan atadik. Mustafo Rumiya aravalarni markazdan oldinroqqa eltish buyurildi. Miltiq va zarbzan bilan dushman lashkarini to‘xtovsiz o‘qqa tutdilarki, bahodirlarning ko‘ngillari yorishdi. Dushmandan juda ko‘pchiligining tanasi yer bilan bitta bo‘ldi – ularni fano yeli olib ketdi.

Lekin voqea shunday bo‘lgan ediki, Raana Sangaaning lashkari saf-saf bo‘lib kelaverardi. Men ham odamlarimdan yaxshilarini terib-terib olib, bir-birining ortidan yordamga yuborardim. Dastlab Qosim Husayn Sulton, Ahmad Yunus va Qivombekka farmon berdim. Undan keyin Hindubek qavchinga farmon berdim. So‘ngra Muhammad ko‘kaldosh va Xojagi Asadga hukm qildim. Undan so‘ng Yunus Ali, Shoh Mansur barlos va Abdullo kitobdor, ularning ortidan Do‘st eshikog‘a va Muhammad Xalil axtabegi ko‘makka yuborildi. Dushmanning o‘ng qanotidagi askarlari bizning javong‘orga hujum qildi va har safar bizning ixlosi baland g‘oziylarimiz dushman-

¹ Ra‘dandoz – olov otadigan qurolni boshqaruvchi.

² Pos – kun (sutka)ning sakkizdan biri.

ning bir to‘dasini o‘q yomg‘iri bilan yerga sanchardi. Qolgan qismini esa qilich va xanjar chaqmog‘i bilan to‘ppa-to‘g‘ri jahannamga ravona qilardi. Mo‘min atka, Rustam turkman, Mullo Mahmud, Ali atka, Muhammad Sulton mirzo, Odil Sulton, Abdulaziz miroxo‘r, Qutluqqadam qarovul, Muhammad Ali jang-jang va Shoh Husayn Borakiy mo‘g‘ul g‘onchi qo‘l bilan urushga tushib, bir joyda qattiq olishdilar. Xoja Hasan devon devoniylar (mahkamadagilar) bilan ko‘makka ketdi. Barcha bahodirlar jon olib, jon berib kurashib, dushmandan qasos oldilar. Chunki dushmanning ko‘pligidan urush uzoq cho‘zildi. Xos xizmatkorlar aravalar ortida xuddi zanjirdagi sherdek turishardi. Ularga markazning o‘ng va chap tomonlaridan miltiqlilarni o‘rtaga olib jang qilishlarini buyurdim. Bu yigitlar xuddi zanjirni g‘ajib, uzib chiqqan sherdek o‘z boshiga tushganini ko‘rib, o‘zlarini kofirlar to‘dasiga urib, qo‘llaridan nimaiki kelsa, qildilar. Nodir ul-asr Ali Quli qo‘li ostidagilar bilan markaz oldida turdi, uning odamlari miltiq, zarbzan va tosh otish bilan band edilar.

Qarasak, dushmanning yengilishi ancha cho‘zildi. Markazdagi aravalarning oldinroqqa yurishiga buyruq berdik. O‘zimiz ham uning ortidan yurdik. Qo‘riqchilarim o‘ng va so‘l tomonlardan o‘ng va chap qanotlarga qarab, oldinga intilib, dushmanga hamla qildilar. Shunday urush-jang bo‘ldiki, bizning o‘ng va chap tomonlardagi qo‘shinimiz dushmanning o‘ng va chap tomonlaridagi qo‘shinini surib borib, bir joyda to‘xtab urushdilar. Dushman qo‘lidan hech ish kelmay, hayot iplarini kuydirib, bizning o‘ng va chap qanotdagi jangchilarimizga hujum qilib, o‘zlariga juda yaqinlashtirdilar. Oyog‘imizda mustahkam turganimiz uchun dushmanning turishga majoli qolmay, beixtiyor qocha boshladi. Ko‘pchiligi o‘sha maydonda jon berib, jahannamga ravona bo‘ldi. Qolgan oz qismi sarosimaga tushib, qum sahrosiga qochdi. Hasanxon Mevatiyga o‘q tegib, fano gardiga aylandi. G‘animning Raval Uday Sing, Manikchand Chavhan, Raay Chandarban, Dilpat Raay, Kangar va Karamsing kabi boshliqlari yo‘qlik yo‘lining g‘ubori bo‘ldilar. Bir necha ming kishi askarlarimiz otlari tuyog‘i ostida poymol bo‘ldi. Muhammad ko‘kaldosh, Abdulaziz miroxo‘r, Olam-

xon va yana bir necha amirlarga Raana Sangaaning ortidan ta'qib qilib borish buyurildi. Mening o'zim ham bir necha kuro'h quvlab bordim, Raana Sangaaning boshiga qorong'i kun tushdi.

To shu kecha kirgunicha dushmandan xotirjam bo'lib, maqsadimizga yetib qaytdik. Bir necha soatdan keyin manzilga yetib bordik. Taqdirda bo'lmagani uchunmi, u kofirni qo'lga tushirolmadik. Ortidan yuborilgan kishilar g'ayrat qilmabdilar. Bularga ishonib o'tirmay, o'zimiz ta'qib qilishimiz kerak edi deb pushaymon bo'ldik. Fozil bilimli kishilarimizdan Shayx Zayniddin bu g'alabaga «podshohi islom» degan ta'rixni topdi. Kobuldan Mir Gisu ham shu ta'rixni bitib yuboribdi. Ilgarigi mana shunday g'alabalarimizdan biri Dipalpur fathiga ikki kishi «vas'ati rabi ul-avval» degan ta'rixni topdi.

Bu fath mana shunday qo'lga korgach, Raana Sangaa-ning ortidan viloyatiga ta'qib qilib borishga sabab yo'q edi. Lashkarni to'xtatib, Mevatni zabt etishga himmat qildik. Muhammad Ali jang-jang, Ali Guran va Abdumalik qo'rchini juda ko'p odam bilan Ilyosxonning ustiga yubordik. U ikki daryo orasida bosh ko'tarib, Ko'yil shaharchasini jang qilib egallagandi. Ko'yil shaharchasining hokimi Kichik Alini ushlab, bandi qilib qo'ygan ekan. Biz jo'natgan qo'shin yetib borganida dosh berolmay, qochibdi. Bir necha kundan keyin Ograga yetib bordik. U yerga kirishimiz bilan bu baxtiqaroni bog'lab, chirmab olib keldilar. Jazosini oldi.

Undan keyin Mevat taraflarga borish kerak degan fikrga keldik. Rajab oyining oltinchisida, chorshanba kuni Mevat hokimligi joylashgan Alvarga bordik. Uning xazinasini osonlik bilan qo'lga kiritdik. Bu viloyat ham himoyamizdagi mamlakatlar qatoriga o'tgach, biz poytaxtga qarab yo'l oldik. Muhammad Humoyunga Kobul va Badaxshonga ketishiga ruxsat berib, o'zimiz markazga boradigan bo'ldik.

To'qqiz yuz o'ttiz to'rtinchi yili Xon mirzo olamdan o'tdi. Badaxshon hukumatini ko'zimizning nuri Muhammad Humoyunga berib edik. O'sha yili rajab oyining to'qqizinchisida Muhammad Humoyunga o'sha mamlakatga borishga ruxsat berildi. Shu paytlari Biban afg'on bosh ko'targan edi. Qosim

Husayn Sulton, Muhammad Qosim Bobo Qashqa, Abdullamuhammad nayzador, Husaynixon hamda Hinduston amirlaridan Alixon Farmuliy, Malikdod Karaniy, Tatarxon va Xonijahonni Muhammad Sulton mirzoga yo'ldosh qilib yubordik. U badbaxt qo'shin tayinlanganini eshitib, boshini qo'lga olib dunyodan chiqib ketadi.

O'zimiz o'sha yilning oxirlarida Fathpur va Bariyni aylanib, Ograga keldik. To'qqiz yuz o'ttiz to'rtinchi yili Ko'yilni tomosha qilishga bordik. U yerdan Sanbalga ovga chiqdik. Ko'histonni sayr qilib, dor ul-xilofaga keldik. Safar oyining yigirma sakkizinchisida Faxrijahonbegim va Xadicha Sultonbegim bola-chaqasi bilan Kobuldan keldilar. Biz kemaga tushib, ularni kutib oldik va vaqtni yaxshi o'tkazdik.

Biroz vaqtdan so'ng Chanderiy hokimi Mediniy Rav va Raana lashkar yig'ayotgan emish degan xabar keldi. Bunday xabarlar yetib kelishi bilan olti-yetti ming yigitni Chin Temur Sultonga yo'ldosh qilib, Kalpiy hududidan Chanderiyga yuborildi.

Jumod ul-avval oyining yettinchisida, chorshanba kuni Chanderiy zabt etildi. Uning ta'rixini «dor ul-harb» deb topdilar. Chanderiy qo'lga kirgach, uni Sulton Nosiriddinning nabirasi Ahmadshohga in'om qildik.

Jumod ul-avval oyining o'n birinchisida, yakshanba kuni qaytib dor ul-xilofa – poytaxtga kirdik. Undan ilgariroq Chanderiyga boradigan edik, Raana lashkari bilan oldinga yurib, bizning xizmatimizdagilar turgan Irijga kelib, uni qamal qilmoqchi bo'ladi. O'sha kecha ulug'lardan biri uning tushiga kirib qo'rqitadi. U uyqudan seskanib uyg'onib ketadi, uni isitma tuta boshlaydi. O'sha isitmada lashkarga ortga qaytishni buyuradi. Yo'lda unga ajal hamroh bo'lib, jahannamga yuborgani ayon bo'ldi.

Bizning qo'shinimiz Burhonpur daryosidan o'tayotganda shunday xabar keldi: Ma'ruf, Biban va Boyazid Qanno'jdan qochib, Irijga kelib, Shamsobod qal'asini Abulmuhammad nayzabozdan kuch bilan tortib olibdilar. Shu bois jilovni o'sha tarafga burib, bir necha yigitni o'zimizdan oldinroq yubordik. Bu xabarni eshitganidan so'ng Ma'rufning o'gli Qanno'jdan

qochib qoladi. Biban, Boyazid, Ma'ruf ham Gangdan o'tib Qanno'jning to'g'risida Gangning kunchiqar tomonidan borib, kechikni to'sib qo'yish niyatida o'tiradilar.

To'qqiz yuz o'ttiz beshinchi yili, muharram oyining uchinchisida, juma kuni Mirzo Askariyni Mo'ltan maslahati uchun chaqirtirgandik, Kobuldan yetib kelib, Gvaliyarda iltifot ko'rsatdi. O'sha kuni Raaja Bikramajit va Man Singning imoratlarini aylanib, poytaxtga jo'nab ketdik. O'sha oyning yigirma beshinchisida, payshanba kuni u yerga kirib bordik.

Rabi ul-avval oyining o'ninchisida, dushanba kuni Muhammad Humoyundan elchilar kelib, iltifot ko'rsatdilar, xat ham olib keldilar. Unda: «Tangri taolo bizga bir o'gil bergan edi, otini Al'amon qo'ydik», – deb bitilgandi. Bu ism menga yoq-madi. Undan so'ng turk va hind amirlarini chorlatib, ziyofat berdik. Bu ziyofatda sharq tarafdagi viloyatlarga hokimiyat o'rnatish kerak degan maslahatni kengashdik. Mirzo Askariy og'ir lashkar bilan oldinda jo'nasin. Gang daryosining u tarafidagi amirlar unga yo'ldosh bo'lib, bu ishga jahd qilsinlar. Rabi ul-oxir oyining yettinchisida, dushanba kuni Mirzo Askariyga jo'nab ketishi uchun ruxsat berildi.

O'zimiz Dahpur tarafga ovga otlandik. Jumod ul-avval oyining uchinchisida Mahmud Iskandarning o'gli Biharni olib, g'avg'o-to'polon ko'tarish niyatiga tushgan, degan xabar keldi. Ovdan qaytib, dor ul-xilofaga – poytaxtga tushdik.

Shu payti Badaxshondan Muhammad Humoyunning elchilari keldi. Maktubda bitilishicha, Muhammad Humoyun qirq-ellik ming askar yig'ib, Sulton Vaysni o'ziga yo'ldosh qilib, Samarqandga borish niyatiga tushibdi. Orada sulh so'zi ham bor. Uning xatiga javobda: «Tangri taolodan umidvormizki, hade-may Hinduston o'lkasi qo'lga kiradi, – deb yozdim, – xayrixoh va munosib kishilarimizni Hinduston o'lkasiga qo'yib, o'zimizga meros o'lkamizga boramiz. Bu yurishda butun xalqimiz Humoyunga yo'ldosh bo'lib, ixlos ko'rsatadilar».

O'sha oyning o'n yettinchisida, payshanba kuni Juun daryosidan o'tib, sharqqa qarab jo'nadik. O'sha kuni Bangola vorisi bo'lgan Nusratshohdan elchilar kelib, tortiqlar keltirib, qullik izhor qildilar.

Jumod ul-oxir oyining o'n to'qqizinchisida, dushanba kuni Mirzo Askariy kelib bizni ko'rdi. «Siz lashkaringiz bilan Gang daryosining narigi tarafida to'xtang», – deb farmon berdik. Ogra yaqinida Iskandar Sultonning o'gli Mahmudxonning shikast topganligi haqida xabar yetib keldi. G'ozipur yerlarigacha borib, Bajpo'r va Bahatda to'xtadik. O'sha yerda Bihar viloyatini Mirzo Muhammad Zamonga berdik.

... Muhammad Humoyun, bir yildirki, Badaxshonda, diydorimizdan ayro tushgandi. Bizni sog'inib, Badaxshonni kuyovi Mirzo Sulaymonga topshirib, bir kunda Kobulga keladi. Mirzo Komron ham Qandahordan Kobulga kelgan ekan. Iydgohda uchrashib qolib, hayron bo'lib, kelishi sababini so'rabdi. Muhammad Humoyun ham bizni sog'inganini aytib, Mirzo Hindolni Kobuldan Badaxshonga yuborib, bizning tarafga kelaveribdi. Bir necha kunda dor ul-xilofa – Ograga yetib keladi. Biz uning onasi bilan otini aytib, so'zlashib o'tirgan edik hamki, kelib qoldi. Ko'ngillar gul yanglig' ochilib, ko'zlar chirog'dek yorishdi. Har kuni ziyofat berilardi. Keyin uning o'ziga to'y berib, xursandchilik qildik. Ancha paytgacha bir yerda bo'lib, bir-birimiz bilan do'stona munosabatda bo'ldik. Haqiqatda, suhbatda tengi yo'q edi va agar komil inson deyish mumkin bo'lsa, u o'sha edi.

Muhammad Humoyun Badaxshondan kelgan vaqtlari Koshg'ar xonlaridan va bizga qarindoshligi ham bo'lgan Sulton Saidxon Rashidxonni Yorkentga qo'yib, xomxayollik qilib Badaxshon tomonga jo'nabdi. U Badaxshonga yetgunicha, undan ilgariroq Mirzo Hindol borib, Qal'ayi Zafarga kirgan ekan. Sulton Saidxon u yerni uch oy qamal qilib, qo'lidan hech ish kelmay, ortiga qaytibdi.

Badaxshonni koshg'ariylar egalladilar degan xabar bizga yetib keldi. Biz Xoja Xalifaga Badaxshonga borib, qo'lidan nima kelsa qilsin deb farmon berdik. U fahmsizlikdan qabul qilmadi. Muhammad Humoyunga: «Sen borsang qanday bo'ladi?» – deb aytdik. U: «Farmonga chora yo'q, lekin o'z ixtiyorim bilan diydordan ayrilmayman deb ahd qilganman», – deya javob berdi. Shuning uchun Mirzo Sulaymonga Badaxshonga borishga ruxsat berildi. Shunday bo'lsa-da,

Sulton Saidga: «Bizda sizning qancha haqqingiz borki, siz bunday qildingiz? Juda g'alati bo'ldi», – deb yozdik. Darhol Mirzo Hindolni chaqirib, Mirzo Sulaymonni yubordik. «Agar huquqni nazarda tutib, Badaxshonni farzandimiz Sulaymon mirzoga bersangiz yaxshi bo'lardi», – dedik. Illo, biz gunohni o'zimizdan soqit qilib, merosni merosxo'rga topshirdik, bil-sinlar.

Mirzo Sulaymon undan ilgari Kobulga yetib boradi. Badaxshonni dushman qo'ldan berib, u yerda omonlik bo'lgan ekan. Mirzo Sulaymon Badaxshonga borganidan so'ng, Mirzo Hindol Badaxshonni unga topshirib, o'zi Hindustonga yo'l oladi.

Muhammad Humoyunga o'zi joylashgan yer – Sanbalga ketishi uchun ruxsat berildi. Olti oygacha o'sha yerda turdi. Ko'rinishicha, u joyning yer va suvi unga yoqmadi. Uni isitma tutar ekan, bora-bora uzoq cho'ziladigan bo'libdi. Buni eshitishim bilan Dehliga olib kelishlarini va «U yerdan kema-ga solib olib kelsinlar, bu yerda uni ziyrak hakimlar ko'rib, dardiga da'vo qilsinlar» degan farmon berildi. Bir necha kun-da uni daryo yo'li bilan olib keldilar va tabiblar har qancha dori-darmon bermasin, yaxshi bo'lmadi. Ulug' kishilardan Mir Abdulqosim: «Bunday dardlarga biror yaxshi narsani sadaqa qilib berish kerak, shunda Tangri taolo shifo beradi», – deb aytdi. Mening ko'nglimga keldiki, «Muhammad Humoyun-ning mendan boshqa yaxshi narsasi yo'q». «Men o'zim unga tasadduq bo'layin, Xudo qabul qilsin», – dedim. Xoja Xalifa va boshqa yaqinlar: «Muhammad Humoyun sihat topadi, siz nega bu so'zni tilingizga keltirasiz?» – deyishdi. «Maqsad shuki, dunyo molidan yaxshisini sadaqa qilish kerak. Bas, o'sha Ibrohim bilan bo'lgan urushda qo'lga kiritilgan olmosni Muhammad Humoyunga in'om qilgan edingiz, o'sha olmosni sadaqa qilish kerak», – deyishdi. «Uning evaziga dunyo moli-ni berish qanday bo'ladi, men unga o'zimni fido qilurmanki, u juda mushkul ahvolda qolibdi», – degan so'zlar tilimga keldi. Undan nima o'tgan bo'lsa, o'zimga olaman, uning kuchiga kuch, bardoshiga bardosh bo'laman. O'sha holatga kirib, uch qatla boshidan aylanib: «Har qanday darding bo'lsa, men oldim», – dedim. O'sha zamon men og'ir bo'ldim, u yengil

tortdi. U sog‘ayib o‘rnidan turdi. Men noxush bo‘lib yiqildim. Davlat a‘yonlari va mamlakat arboblari chorlab, bay‘at (ahd-paymon) qo‘llarini Humoyunning qo‘liga topshirib, u o‘rnimda qoladigan valiahd ekanligini tayinladim. Taxtni unga topshirdim. Xoja Xalifa, Qanbar Alibek, Turdibek, Hindubek va boshqa kishilar ham bu nasihatlarimda bor edilar, hammasi qabul qilib, hech nima deymadilar.

* * *

Varaqlarni qoralovchi – kotib aytadiki¹, to‘qqiz yuz o‘ttiz yettinchi yili, jumod ul-avval oyining oltinchisida o‘sha podshoh o‘z qo‘li bilan obod qilgan Chahorbog‘da ahvoli o‘zgarib, bu bevafo olamni tark etdi.

Zamonning dono kishilari ta‘rix, marsiya, qasida va tarkiblar bitdilar. Shu jumladan, Mavlono Shihob Muammoyi mana bu misradan ta‘rix topdi: «Humoyun bud vorisi mulki vay»².

U qobil podshohning yaxshiliklarini aytib va yozib tugatish mahol. Lekin lo‘nda qilib aytganda, uning asli zotida mana bu sakkiz sifat hamma vaqt mujassam edi: birinchisi shuki, muvaffaqiyatlari baland edi; ikkinchisi – himmati arjumand (aziz himmatli) edi; uchinchisi – viloyat olmoq; to‘rtinchisi – viloyat saqlamoq; beshinchisi – ma‘murlik; oltinchisi – Tangri taolo bandalariga turmush kengchiligi (yaxshi ahvol) niyati; yettinchisi – lashkarning ko‘nglini qo‘lga olish; sakkizinchisi – adolat qilmoqlik.

Fazilat bobida kamchiligi yo‘q edi, nazm va nasrni turkiy va forsiyda aytishda tengsiz edi. Xususan, turkiy devoni bor. Unda yangi ma‘nolar ham topib, she‘rlar aytgan. «Mubayyin» deb nomlangan masnaviy kitobi ham bor. Til biladigan dono kishilar orasida uningdek latif (go‘zal) so‘z aytuvchi yo‘q. Xoja Ahror aytgan «Volidiya» risolasini shu podshoh nazm qilibdi. Ushbu kitob «Boburiya»³ bo‘lib, Bayramxon-

¹ Shu joydan boshlab asarda bayon etilgan voqealar «Boburnoma»ni ko‘chirgan kotib tomonidan yozilgan.

² Humoyun bud vorisi mulki vay – Humoyun uning mulkining vorisi edi.

³ «Boburiya» – «Boburnoma»ning nomlaridan biri.

ning o'g'li Mirzoxonga turkiydan forsiyga tarjima qilishni buyurdilar, toki turkiy bilmagan kishilarga oson bo'lsin. Ul podshohning musiqa ilmidan ham xabari bor edi va mana bu ruboiyni forsiyda aytgan edilar:

Darveshonro agar na az xeshonem,
Lek az dil-u jon mu'taqidi eshonem.
Dur ast mago'y shohi zi darveshiy,
Shohem, vale bandai darveshonem.

(Mazmuni: *Garchi darveshlar bizlarga yaqin bo'lmasalar ham, biz ularga jon-dilimiz bilan muxlismiz. Shohlikni darveshlikdan uzoq dema, biz shoh bo'lsak ham, darveshlarining bandasi (quli)miz*).

U podshohning aruz va qofiya ilmiga bag'ishlangan risolalari ham bor va, shu jumladan, «Mufassal» ushbu fanning sharhi bo'ladi, ko'pdan ko'p yaxshi tasniflar qilibdilar.

U podshoga Tangri taolo to'rt o'g'il va uch qiz karomat qilgan edi. O'g'illari: Muhammad Humoyun podshoh, Mirzo Komron, Mirzo Askariy va Mirzo Hindol edilar. Qizlari: Gulrangbegim, Gulchehrabegim va Gulbadanbegim edilar. Bu uch qiz bir onadan edi.

Podshoh har doim bir necha tab' ahlilari – shoir va san'at ahlining suhbatidan uzoqlashmasdi. Ular ushbulardir: ilmi hikmat bobida tengi yo'q Abulbaqo, yana Zayniddin Xavofiyning nabirasi Shayx Zayn sadr bo'lib, juda o'tkir tab'i bor edi, nazm va inshoda zavqi baland edi, Humoyun podshoh zamonida amirlik ham qildi. Yana Shayx Abulvohid Forig'iy, u Shayx Zayn Xavofiyning otasi edi, xushtab' kishi edi, she'rni ham yaxshi aytardi. Yana biri – Sulton Muhammad ko'sa Mir Alisherning musohiblaridan ediki, podshoh suhbatida izzat topib, ulug' martabaga erishdi. Yana Mavlono Shihob Muammoyi, u «Faqiriy» taxallusini olgandi. Fazilatli va she'rdan xabari bor kishi edi. Yana Mavlono Yusufiy tabibki, uni Xurosondan chaqirib olgan edilar, tomirdan ko'rish va tashxis qo'yish uning ishi edi. Yana Surx Vadoiyki, turkiy va forsiyda she'r aytardi. Yana Mullo Baqoiyning zavqi baland edi,

«Maxzan ul-asror» vaznida podshohga bag‘ishlab masnaviy bitgandi...

«Vallohu bi kulli shay’in alim» («*Hamma narsani bilguvchi Allohdir*»).

Omin.

«BOBURNOMA» HAQIDA

«Boburnoma» – adabiy va tarixiy ahamiyatga molik asar. Unda o‘z davridagi ko‘plab kishilarning turli vaziyatlardagi kechinmalari, Osiyoning ko‘plab tog‘lari, daryolari, o‘rmon va cho‘llari, iqlimi, aholisi, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy ahvoli haqidagi ma’lumotlar jamlangan.

«Boburnoma» – o‘zbek nasrining go‘zal namunasi. Unga cha Yusuf xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asari muqaddimasi, Rabg‘uziy ijodida nasr namunalari uchrar edi. Alisher Navoiy uni yuqori pog‘onaga olib chiqdi. Biroq «Boburnoma» bu borada o‘zbek nasrining o‘ziga xos kashfiyoti sifatida yuz ko‘rsatdi.

Asarda tarixning Bobur yashab o‘tgan davri voqealari ifodlangan. Bu voqealar Andijon, Samarqand, Xo‘jand, Hirot dan boshlab Kobul va Agrabacha bo‘lgan qamrovga ega. Ya’ni unda O‘rta Osiyodan boshlab Hindistongacha bo‘lgan masofadagi deyarli 50 yillik voqealar haqqoniy ifoda va bahosini topgan.

«Boburnoma»dagi voqealar bayoni aniq, ixcham va lo‘nda, ta’sirchan, eng muhimi, hayotiy haqiqatga mos va muvofiqligi bilan e’tiborlidir. Muallif voqealar bayonida tabiat tasviriga, ayrim joylar tavsifiga, alohida kishilarning ta’riflariga jiddiy ahamiyat beradi.

Asarda o‘sha davr kishilarining haqqoniy, realistik tasviri berilgan. Bu narsa Boburning bergan ma’lumotlaridagi ishonchlilikni ta’minlagan.

Asar bilan yaxshi tanishish Bobur xarakterini, undagi fazilatlar manbalarni aniqlashga imkon beradi.

Bobur o‘z otasi haqida shunday yozadi: «hanafiy mazhabliq, pokiza e’tiqodliq kishi edi... Ravon savodi bor edi.

«Xamsatayn» va masnaviy kitoblarni va tarixlarni o'qub edi. Aksar «Shohnoma» o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rga parvo qilmas edi.

Adolati bu martaba ediki, Xitoy karvoni keladurganda, Andijonning sharqiy tarafidag'i tog'larning tubida ming o'yuk korvonni andog' qor bostikim, ikki kishi qutuldi. Xabar topib, muhassillar (xiroj oluvchilar) yiborib, korvonning jam'i jihotini (hamma yog'ini, butun atrofini) zabt qildi... Samarqand va Xurosondin vorislarini tilab kelturub, mollarini solim (omon, sog'-salomat) topshurdi.

Bisyor saxovati bor erdi. Xulqi dog'i saxovaticha bor erdi, xushxulq va harrof (tez gapiradigan, so'zamol) va fasih (yoqimli) va shirin zabon kishi erdi, shujo' (shijoatli) va mardona kishi edi».

Otasidagi bu xislatlarning ko'pi Boburning o'zida ham mujassamlashganini qayd etish joiz.

Bobur ko'plab hukmdorlar, mamlakat boshliqlari haqidagi tarixiy faktlarni muhrlab qoldirgan. Amir Temur, Umarshayx, Mirzo Ulug'bek, Husayn Boyqaro, Shayboniixon, Badiuz-zamon, Muzaffar mirzo singari davlat boshliqlarining siyosiy-ijtimoiy faoliyatlariga baho berilgan.

Boburning o'zi har qanday holatda, hatto urush-taloshlar avj olib turganida ham adolat mezonini qattiq tutgan. Jumladan, 909 (1503–1504)-yillar voqealari bayonida shu holat kuzatiladi. Qunduz shahri atrofida Xisravshohning askarlari ancha betartiblikka, zulm va zo'ravonlikka o'rgangan edilar. Ular Boburga qo'shilganidan keyin ham bu odatlarini tashlamaydi. Bir navkar «birovning bir ko'za yog'ini tortib olg'on uchun eshikka kelturub tayoqlattim, tayoq ostida o'q joni chiqdi. El bu siyosattin tamom bosildilar», – deb ta'kidlaydi Boburning o'zi.

Asarda o'simliklar va hayvonot olami haqidagi nodir ma'lumotlar ham jamlangan, jumladan, adib Afg'onistondagi Dashti Shayxda o'ttiz uch xildagi bir-birini takrorlamaydigan lola turlari haqida gapiradi.

«Boburnoma»da adabiyot va san'at ahli, ilm-ma'rifat kishilariga ham munosib o'rin berilgan. Unda Abdurahmon Jomiy,

Shayxim Suhayliy, Husayn Ali Tufayliy, Sayfiy Buxoriy, Mir Husayn Muammoiy, Mullo Muhammad Badaxshiy, Yusuf Badiiy, Ohiy, Muhammad Solih, Hiloliy, Ahliy, Alisher Navoiy, Binoiy va boshqa soʻz ustalari haqida maroqli hikoyalar mavjud.

Hasan Yaʼqub haqida gapira turib: «... tabʼi nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale sheʼri bisyor sust va bemaza edi. Andoq sheʼr aytqondin aytmogʻon yaxshiroqdur», – deydi.

Kotiblardan Sulton Ali Mashhadiy, musavvirlardan Kamoliddin Behzod, Shoh Muzaffar, musiqa ustalaridan Qul Muhammad Udiy, Shayxi Noyiy, Shohquli Gʻijjakiy va boshqalarni faxr va iftixor bilan tilga oladi.

Bu oʻrinda adibning Alisher Navoiy haqidagi maʼlumotlari alohida ahamiyat kasb etadi. Asarda Navoiy siymosiga bir necha marotaba murojaat qilinganini kuzatish mumkin.

Ular orasida Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlari, Navoiyning shaxsiyati, uning ijodi, adibning badiiy ijod va ijodkorlarga boʻlgan munosabati haqida koʻplab qimmatli kuzatishlar mavjud.

«Boburnoma»da adibning shaxsi, uning tarjimai holi, xarakteri, qiziqishlari, kishilarga munosabati borasidagi qarashlari tegishli tarzda oʻz aksini topgan. Biz asar sahifalaridan Bobur shaxsiyatidagi rostgoʻylik, mardlik, adolatparvarlik, mehribonlik, qattiqqoʻllik, hassoslikning namoyon boʻlish holatlari bilan tanishamiz. Asarda Boburning ajdodlari, oilasi, avlodlari haqida ham birlamchi materiallar berilgan.

Unda ayrim asarlarning yaratilish tarixi haqidagi materiallar ham keltirilgan, jumladan, 906 (1500–1501)-yillar voqealari bayonida bir hukmdorning Boburga yaxshi iltifot koʻrsatmaganini aytiladi va adib quyidagi misralarini eslatadi:

Kim koʻrubtur, ey koʻngul, ahli jahondin yaxshiliq?
Kimki ondin yaxshi yoʻq, koʻz tutma ondin yaxshiliq.

907 (1501–1502)-yillar voqealari bayonida esa Toshkentga borib xon qoshida bir ruboiy oʻqigani eslanadi:

Yod etmas emish kishini mehnatda kishi,
Shod etmas emish ko'ngulni g'urbatda kishi.
Ko'nglum bu g'aribliqta shod o'lmadi hech,
G'urbatda sevunmas emish, albatta, kishi.

Xuddi shu yil voqealari bayonida u:

Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,
Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim, –

degan 7 baytli g'azalini tugatganligini ham aytadi.

Kobul atrofidagi Gulbahor degan bir joydagi lolalarni sanatganda, u yerdan 34 xil lolani keltiradilar. Mana shu asnoda shoirning quyidagi g'azali yaratiladi:

Mening ko'nglumki, gulning g'unchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o'lsa, ochilmoqi ne imkondur.

Asarda 1508–1520, 1525, 1530-yillardagi voqealar aks etmay qolgan.

Savol va topshiriqlar

1. Boburning hayoti va ijodi haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
2. Bobur haqida bildirilgan fikrlarga e'tibor bering. Ularda Bobur shaxsiga xos bo'lgan qaysi jihatlarni anglash mumkin?
3. Bobur ijodining ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyati haqida nima deya olasiz?
4. Tarix kitoblaridan Boburning Shayboniynixon bilan raqobati haqidagi ma'lumotlar bilan tanishib chiqing. Bobur Samarqandni dastlab ishg'ol qilganida necha yoshda bo'lgan?
5. «Bisyor saxovati bor erdi. Xulqi dog'i saxovaticha bor erdi, xushxulq va harrof va fasih va shirin zabon kishi erdi,

shujo‘ va mardona kishi edi». Ushbu ko‘chirmadagi uslubga e‘tibor bering. U hozirgi tilimizda mavjud uslublar bilan qanday o‘xshash va farqli jihatlariga ega deb o‘ylaysiz? Izohlashga harakat qiling.

6. Irving Stoun biografik qissalar haqida gapirib, jumladan, bunday deydi: «Soddalikka erishmoq va soddalikni saqlab qolmoq. Faqat ma‘nodor sahnalarni sur‘atni tezlashtirib tasvirlamoq kerak... Fuqarolar urushi tarixini yaxlitligicha tasvirlash kerak emas... Ortiqcha nomlarni tilga olishdan qochish kerak. Biron tomonning yonini olishdan saqlanish kerak, biryoqlamalikdan va bag‘ritoshlikdan qochish kerak. Nafrat emas, xayrixohlik va dardkashlik uyg‘otmoq lozim. G‘ussani tasvirlaganda haddan oshib ketish yaramaydi, tuyg‘ular tasvirida lofga berilmang... Muallifni bir chetga chiqarib qo‘yish kerak, hikoya o‘z-o‘zicha oqaversin». Ana shu andoza bilan «Boburnoma» orasidagi o‘xshash va farqli jihatlar haqida nimalar deya olasiz?
8. «Boburnoma»dan olingan parchani diqqat bilan o‘qib chiqdingiz. Parchada Bobur shaxsiyatiga oid qaysi fazilatlar-ni qadrlaysiz?
9. Boburning otasi haqidagi qaydlardan qaysi bir fazilatlar e‘tiboringizni tortdi. Ularni izohlab bering.
10. Boburning alohida shaxslar haqida fikr bildirish tarziga e‘tibor bering. Uning o‘ziga xosliklari nimalarda deb o‘ylaysiz?
11. Bobur – badiiy tasvir ustasi degan fikrni qanday izohlay olasiz?
12. Bobur merosining ilmiy, adabiy va tarbiyaviy ahamiyati nimalarda?
13. «Bobur – dilbar shaxs» mavzusida insho yozing.

TURDI FAROGʻIY
(XVII asr oʻrtalari–1699/1700)

Turdi Farogʻiyning hayoti va ijodi haqidagi maʼlumotlar, asosan, oʻz asarlaridir. U Buxoroda tavallud topgan. Uning tugʻilgan yili haqidagi aniq maʼlumotlar saqlanmagan, biroq ashtarxoniylardan Nodirmuhammad (1642–1645) hamda uning oʻgʻillari Abdulaziz (1645–1680) va Subhonqulixon (1681–1702) lar hukmronlik qilgan yillarda yashaganligi maʼlum. U Xoʻjandda vafot etgan.

1681-yilda Miyonkolda xalq hukumatga qarshi qoʻzgʻolon koʻtaradi. Turdi ham mana shu qoʻzgʻolonchilar orasida bor edi. Soʻng shoir Xoʻjand va Oʻratepa hokimi Rahimbiy otaliq panohida boʻladi. Rahimbiy vafot etgach, uning oʻgʻli Oq-boʻtabiy huzurida qoladi. Biroq shoir ancha moddiy qiyinchiliklar bilan yashaydi. Adibning sheʼrlari shundan dalolat beradi.

Turdi ikki tilda ijod qilgan: uning oʻzbekcha asarlari qatorida tojikcha sheʼrlaridan ham ikkitasi bizgacha yetib kelgan. Bizga hozircha adibning 18 tagina sheʼri maʼlum, xolos. Ular 5 ta muxammas, 12 ta gʻazal va bir dona farddan iborat. Ulardan shoirning tiyrak va bezovta ruhini, oʻtkir qalamining taʼsirchan kuchini, favqulodda jasoratini ilgʻab olish qiyin emas.

Turdi o'zi zamondosh bo'lgan jamiyat illatlarini qattiq tanqid qildi, bu illatlarni mamlakat va millat fojiasi sifatida talqin qildi, millatdoshlarini uning oqibatlarini tezroq va to'laroq tasavvur qilishga undadi. Turdi adabiyotimiz tarixida satirik – tanqidiy yo'nalishni ancha baland cho'qqilarga olib chiqqan ijodkor sifatida shuhrat qozondi.

G'AZALLAR

«Tor ko'ngulluk beklar...»

Tor ko'ngulluk beklar, man-man demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bovli¹ o'zbek yurtidur, tenglik qiling.

Birni Qipchoq-u Xitoy-u, birni Yuz, Nayman demang,
Qirq-u Yuz, Ming son bo'lub, bir xon oyinlik qiling.

Bir yaqodin bosh chiqorib, barcha bir to'ng'a kirib,
Bir o'ngurluk, bir tirizlik, bir yaqo, yenglik² qiling.

Kim qo'yubdur, uhdayi o'z mulkungizdin chiqmayin,
Ikki, uch, to'rt da'vosin etmakni ko'tahlik³ qiling.

Mardlar maydon chekib, rangin⁴ ko'tarib zaxmlar,
Sizga yo'q ul javhar-u yuzga upo-englik qiling.

Turdi yashagan davrda, ya'ni XVII asrning ikkinchi yar-mida ijtimoiy hayotidagi muammolar avj nuqtasiga chiqqan, mamlakatda ichki nizolar kuchayib, amaldorlar orasida ham kin-u nifoq nihoyatda kuchayib ketgan edi. Turdi barcha amaldorlarning kibr-u havolarni yig'ishtirib, o'zaro ahil va hamjihat bo'lib yashashga undaydi:

Tor ko'ngulluk beklar, man-man demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bovli o'zbek yurtidur, tenglik qiling.

¹ Bov – boylam, dasta.

² O'ngur, tiriz, yaqo, yeng – to'ning qismlari.

³ Ko'tah – kalta, qisqa.

⁴ Rangin – alvon, qizil.

Shu baytning o'zidayoq beklarning «tor ko'ngulluk», «man-man», o'zaro murosasiz ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Shuning uchun ularni biroz kengroq bo'lishga, ahil va hamjihat bo'lib yashashga undash ohanglari ustuvor darajaga ko'tarilgan.

Turdi o'zbek urug'larini yaxshi biladi, ularning har biri alohida-alohida (92 ta) nom bilan yuritilsa-da, aslida, ularni «O'zbek» degan nom birlashtirib turishi kerak edi.

Keyingi baytda alohida-alohida urug' nomlarining o'zaro ziddiyat va ayirmalarga asos bo'lmasligigi e'tibor tortiladi:

Birni Qipchoq-u Xitoy-u, birni Yuz, Nayman demang,
Qirq-u Yuz, Ming son bo'lub, bir xon oyinlik qiling.

Bu yerda sanalgan nomlarning barchasi o'zbek urug'larining qadimgi an'analari ko'rsatadi, xolos. Shoir ta'did san'ati vositasida urug' nomlarining bir butun tizimini bir baytga sig'dira oladi.

Turdi xalqona ibora va ifodalarning ustasi. Shuning uchun uning she'rlarida sodda, aniq ifodalar, ta'sirchan jumlar juda faol iste'molda:

Bir yaqodin bosh chiqorib, barcha bir to'ng'a kirib,
Bir o'ngurluk, bir tirizlik, bir yaqo, yenglik qiling.

Ko'rinib turibdiki, mazkur baytda ahillik, hamjihatlikka chorlov xalqona iboralar tufayli juda jarangdor va ta'sirli chiqqan.

«Turdiman...»

Qatrayam nochiz¹, ammo zoti qulzum² Turdiman,
Kelturan amvojg'a³ bahri⁴ talotum⁵ Turdiman.

¹ Nochiz – arziyas.

² Qulzum – dengiz.

³ Amvoj – mavjlar, to'lqinlar.

⁴ Bahr – dengiz.

⁵ Talotum – po'rta.

Qirq, Yuz, Ming aqrabolar etdilar mandin nufur¹,
Ne balo, baxti qaro-yu toliyi shum Turdiman.

Rishtadek ming pech-u tob² chashmi so‘zondin³ o‘tar,
Bovujudi e‘tibori chashmi mardum Turdiman.

Turdi o‘zbek adabiyotining hajviy yo‘nalishini juda yuqori darajalarga ko‘targan ijodkor sifatida ajralib turadi. Uning ijtimoiy-siyosiy, maishiy, madaniy hayotdagi illatlarni ko‘radigan ko‘zlari nihoyatda o‘tkir.

Turding she‘rlari real hayot manzaralari bilan uyg‘un. Ularning asosiy qismi avtobiografik mazmun kasb etgan. «Turdiman» radifli g‘azal ham shu siraga mansub:

Qatrayam nochiz, ammo zoti qulzum Turdiman,
Kelturan amvojg‘a bahri talotum Turdiman.

Bir qatragina suvning kuch va qudratini tasavvur qila olasizmi? To‘g‘ri, u hech qanday xavf va xatar solmasligi, hech kimni cho‘chita olmasligi mumkin. Ammo uning «zoti qulzum» – dengizga taalluqli ekanligini ham unutmaslik lozim. Lirik qahramon mana shunga ishora qilmoqda. Zero, qatralarning yig‘ilgani – jami hududsiz dengizlarda ham po‘rtanalarni hosil qila oladi. Bundan murod shuki, meni nazarga ilinmaydigan birgina ushoq odam deb o‘ylash to‘g‘ri emas, men ga o‘xshaganlarning hammasi jamlansa, uyushsa, dengiz kabi olamni, ya‘ni shu dunyoni, mavjud hayotni ag‘dar-to‘ntar qilib yuborishning ham uddasidan chiqadi deganidir.

Navbatdagi bandda Turding hayotiga oid yana bir muhim hodisani ilg‘ash mumkin:

Qirq, Yuz, Ming aqrabolar etdilar mandin nufur,
Ne balo, baxti qaro-yu toliyi shum Turdiman.

¹ Nufur – nafrat.

² Pech-u tob – buralgan, o‘ralgan.

³ Chashmi so‘zon – igna ko‘zi; so‘zon – kuygan, yonib turgan, yolqinli; alamli.

Ya'ni, (endilikda) Qirq, Yuz, Ming urug'ining boshliqlari mendan yuz o'girmoqdalar, buni qarang, men qanday baxti qora va toleyi past kishiman.

Demak, oldinroq uning o'zi sanayotgan kishilar oldidagi obro' va e'tibori ancha baland bo'lgan. U o'z umridan rozi va minnatdor bo'lib yashagan. Faqat keyingi paytlardagina vaziyat o'zgargan. Mana shu holat shoirning o'ziga «baxti qaro», «toleyi shum» sifatlarini qo'llashga majbur qilgan.

Hayot shoir uchun minglab sinovlarni, ko'plab qiyinchiliklarni ro'para qilgan. Hozir u hatto ignaning teshigidan ham o'tadigan darajaga yetib kelgan:

Rishtadek ming pech-u tob chashmi so'zandin o'tar,
Bovujudi e'tibori chashmi mardum Turdiman.

Buni turlicha talqin qilish mumkin:

U shu darajada ozib-to'zib ketganki, hozir ignaning teshigidan o'tadigan ipga o'xshab qolgan. Hayot qiyinchiliklari uni shu darajada pishitganki, u hatto hayotning har qanday to'siq va mashaqqatlaridan ham o'tishni uddalay oladi.

MUXAMMAS

Yod mandin kim berur: yaxshi zamonlar ko'rdiman,
Rind sarxayli-yu¹ xush ayshi damo-dam surdiman,
Halqayi ushshoqda² bazm-u majolis qurdiman,
Mushti xokam³ davr-u davronlar(ni lekin) ko'rdiman,
Xush dimog' etgan mayi sofi – hariflar⁴, durdiman⁵.

Qilmadim shukronayi, soldurdi tufroq oshima,
Qolmadi juz⁶ dard-u g'am hamdam, musohib⁷ qoshima,

¹ Rind sarxayli – rindlar sardori; mayparastlar davraboshisi.

² Halqayi ushshoq – oshiqlar halqasi.

³ Mushti xokam – bir siqim tuproqman.

⁴ Harif – do'st, ulfat.

⁵ Durd – quyqa.

⁶ Juz – bo'lak, boshqa.

⁷ Musohib – suhbatdosh.

Haq o'zi rahm aylag'ay ohi sahar ko'z yoshima,
Tafriqa toshini yog'durdi zamona boshima,
Xonumon ovora selobi havodis¹ surdiman.

Nozili² hukmi qazo hech kim rad-u man' etmadi,
Barcha bo'yniga solan bu rishtani qat'³ etmadi,
Ahli hole topmadim boshdin balo daf' etmadi,
Kulfat-u g'urbatni turluk sunnati raf' etmadi⁴,
Xor-u beqadramki mundin ortinib, jabrandiman.

Voqife yo'q⁵, bu musofirlik'da mandin ne o'tar,
Baski yuz ko'yi bila ro'zi⁶ kelib, ro'zi ketar,
O'zmag'ay mundin balo-yu bo'lmagay mundin batar,
Aqrabolar suhbatimdin or etar, qoshin chatar,
Salb dillarda⁷, nazarlarda karih⁸ siprindiman.

Yaxshi vaqtlar yod etib, (undin ketib, mundin qolib),
Harza⁹ tifi¹⁰ ashkdek¹¹ ayni nazarlardan solib,
Nosara dirham sifatliq rad qilib, qo'lga olib,
Dasta farsuda¹², yuzi qaytib, oyoqlarda qolib,
Ko'hna tig'i tah-batah g'am zangi tutg'on kundiman¹³.

Oh, bu umri kiromi¹⁴ sarfi g'aflat ayladim,
G'ussayi behuda asbobi nadomat ayladim,
Bilmadim o'z aybimi, xalqqa mazammat¹⁵ ayladim.

¹ Havodis – hodisalar.

² Nozil – tushirilgan, yuborilgan.

³ Qat' etmadi – kesmadi.

⁴ Raf' etmadi – o'rtadan ko'tarmadi, yo'qotmadi.

⁵ Voqife yo'q – xabardor yo'q.

⁶ Ro'z – kunduz.

⁷ Salb dil – dildan tongan, inkor etgan.

⁸ Karih – jirkanch.

⁹ Harza – behuda.

¹⁰ Tifl – bola.

¹¹ Ashk – ko'z yosh.

¹² Farsuda – eskirgan; horg'in.

¹³ Kund – o'tmas.

¹⁴ Kirom – aziz.

¹⁵ Mazammat – yomonlash, tergash, uyaltirish.

Shukr shahdin bilmadim, kufroni ne'mat ayladim,
Zaxmi nishi ro'zgor ahlini talx-u tundiman¹.

Hukm jori², so'z qabuli, bir dun dargo'sh³ edim,
Ahli davlatlar bilan yor-u harif, hamdo'sh⁴ edim,
Hoy-hoyi bazmlarda shahd no'sho-no'sh⁵ edim,
Xush zamonlar yuz qazoni boshida sarpo'sh⁶ edim,
Bu zamon yavg'on qozon ostida qolg'on yundiman⁷.

Charxi dun⁸ qildi manga javr-u jafolar behisob,
Gardishi davron berur har lahza yuz ming pech-u tob,
Har sori yeldim-yugurdim suv sonib mavji sarob,
Tashna lab, gardi kudurat⁹ zeri poyinda¹⁰ xarob,
Bahri davlatdin yiroq gardanshikasta¹¹ mo'ndiman.

Kasrati¹² yo'qluq, tama' kettirdi qadr-u qiymatim,
Yuz sarig'liq yerga urdi obro'-yu izzatim.
G'ayrdin izhori matlab ayladi dun fitratim¹³,
Aql zoyil¹⁴, umr kam, besh o'ldi dard-u mehnatim,
Davlat urgan pushti po, baxti (qaro suprindiman).

Man kimam, gumnom-u¹⁵ nokom-u¹⁶ jahon ovorayi,
Diyda namnok-u¹⁷ giribon chok-u¹⁸ bag'ri porayi,

¹ Talx-u tundi – achchiq.

² Jori – joriy; yuruvchi, o'tuvchi.

³ Dargo'sh – quloqda.

⁴ Hamdo'sh – yelkadosh.

⁵ No'sho-no'sh – ichho-ich.

⁶ Sarpo'sh – qopqoq.

⁷ Yundi – yuvindi.

⁸ Charxi dun – teskari, tuban dunyo.

⁹ Kudurat – g'am.

¹⁰ Zeri poy – oyoq osti.

¹¹ Gardanshikasta – bo'yni egik.

¹² Kasrat – mo'llik.

¹³ Fitrat – tug'ma tabiat.

¹⁴ Zoyil – so'nish.

¹⁵ Gumnom – nom-nishonsiz.

¹⁶ Nokom – nochor, baxtsiz.

¹⁷ Diyda namnok – ko'zi yoshli.

¹⁸ Giribon chok – yoqasi vayron.

Noqabuli marhami, nosur¹ bitmas yorayi,
Bekasi, mushti xasi, bir bandayi bechorayi,
Sobiram, ro'zi qazo, tiyri balog'a² ko'ndiman.

Xeshman, darvish miskin, mustahiq³ devonadin,
Bahramand et iltifot-u himmati mardonadin,
San turub loyiqmidur, qilmoq tama' begonadin,
Qiblagoho, mandin ikroh⁴ etma er mayxonadin,
Jo'sh pur xum sof maysan, man g'ubor-u durdiman.

Yuz farozidin⁵ ozib, tushdum nishibi⁶ qirqqa,
Xavf-u biym-u vahm arosinda qaribi⁷ qirqqa,
Dona⁸ deb pobast⁹ o'lub, domi¹⁰ firibi qirqqa,
Voy, yuz ming voy, yuz bo'ldim firibi qirqqa,
Hokimi Dizzax¹¹ muti'u payravi jurqundiman¹².

Turdi ijodida uning muxammaslari alohida mavqega ega. Tanqidiy-satirik yo'nalishiga qaramasdan, ularda avtobiografik unsurlar ham oz emas. U zamonasida sodir bo'layotgan hodisalarni o'z ko'zi bilan ko'rgan va kuzatayotgan kishi timsolida namoyon bo'ladi.

Yod mandin kim berur: yaxshi zamonlar ko'rdiman,
Rind sarxayli-yu xush ayshi damo-dam surdiman,
Halqayi ushshoqda bazm-u majolis qurdiman,
Mushti xokam davr-u davronlar(ni lekin) ko'rdiman,
Xush dimog' etgan mayi sofi – hariflar, durdiman.

¹ Nosur – bitmaydigan yara.

² Ti yri balo – baloning o'qi.

³ Mustahiq – loyiq.

⁴ Ikroh – jirkanish.

⁵ F a r o z – balandlik.

⁶ N i s h i b – pastlik.

⁷ Q a r i b – yaqin.

⁸ D o n a – don, yemish.

⁹ P o b a s t – oyog'i bog'lanmoq.

¹⁰ D o m – tuzoq.

¹¹ D i z z a x – Jizzax.

¹² J u r q u n d i – anqov, lallaygan; gunohkor.

U to'g'ridan to'g'ri: «... yaxshi zamonlar ko'rdiman», – deb ta'kidlaydi. Ayni paytda, «rindlarning sarxayli», «xush aysh»larni «damo-dam» (muntazam, uzluksiz) ko'rganligi bilan faxr-u iftixor ham etadi. O'ziga mehr ko'rsatganlarning davrasida «bazzm-u majlis qurgan»ligini ham ta'kidlaydi.

E'tibor berilsa, Turdining tavsifidagi hayot o'tgan zamon bilan aloqadorligini his etish mumkin. Turdining tili xalqona, o'tkir, shuning uchun ta'sirchan hamdir. U qiynalib ketdim demaydi, balki: «Oshimga tufroq soldirdi», – deydi. Tushkunlikka tushgan, qiyinchiliklar girdobida yashayotgan shaxs fojiasining tasviri navbatdagi baytning asosiy mohiyatini tashkil etadi:

Qilmadim shukronayi, soldurdi tufroq oshima,
Qolmadi juz dard-u g'am hamdam, musohib qoshima,
Haq o'zi rahm aylag'ay ohi sahar ko'z yoshima,
Tafriqa toshini yog'durdi zamona boshima,
Xonumon ovora selobi havodis surdiman.

Turdi o'z zamonasining kishisi sifatida bularning barchasini taqdir hukmi deb biladi. Ayni paytda, bularning barchasini o'zgartirishi mumkin bo'lgan kishilarning mavjudligini ham inkor etmaydi. Faqat bu toifadagilarning istaklari boshqacharoq ekanligidan afsuslanadi:

Nozili hukmi qazo hech kim rad-u man' etmadi,
Barcha bo'yniga solan bu rishtani qat' etmadi,
Ahli hole topmadim boshdin balo daf' etmadi,
Kulfat-u g'urbatni turluk sunnati raf' etmadi,
Xor-u beqadramki mundin ortinib jabrandiman.

Turdi mazkur she'rni yozilayotgan paytda o'z tug'ilgan joyida emas, boshqa o'lkalarda yashashga majbur bo'lgan. Kunlarning qiyinligini, vaziyatning og'irligini «bo'lmagay mundin batar» ifodasi ko'rsatib turibdi.

Voqife yo'q, bu musofirlik'da mandin ne o'tar,
Baski yuz ko'yi bila ro'zi kelib, ro'zi ketar,

O'zmag'ay mundin balo-yu bo'lmagay mundin batar,
Aqrabolar suhbatimdin or etar, qoshin chatar,
Salb dillarda, nazarlarda karih siprindiman.

«Yaxshi vaqtlar yod»i Turdini bezovta qiladi:

Yaxshi vaqtlar yod etib, (undin ketib, mundin qolib),
Harza tifi ashkdek ayni nazarlardin solib,
Nosara dirham sifatliq rad qilib, qo'lga olib,
Dasta farsuda, yuzi qaytib, oyoqlarda qolib,
Ko'hna tig'i tah-batah g'am zangi tutg'on kundiman.

Ko'rinib turganidek, «tifi ashk» – ko'z yoshining eng kichik bo'lagi singari nazarlardan qolmoq inson uchun mazza emas. Bu holat amaliyot uchun yaroqsiz holatga kelib qolgan tanga pulga o'xshaydi. Hech kimga kerakli joyi qolmagan kunda ham mana shu o'xshatishlardan birini tashkil etadi.

Lirik qahramon o'z umrining shunday o'tayotganidan rozi emas. Uning nazarida, «umri kiromi» g'aflatdagilargagina sarf bo'lib ketmoqda. «G'ussayi behuda» afsus va nadomatlar bilan to'lib-toshmoqda. Bularning barchasi band yakunidagi «Zaxmi nishi ro'zgor ahlini talx-u tundiman» degan xulosa uchun asos bo'lmoqda:

Oh, bu umri kiromi sarfi g'aflat ayladim,
G'ussayi behuda asbobi nadomat ayladim,
Bilmadim o'z aybimi, xalqqa mazammat ayladim.
Shukr shahdin bilmadim, kufroni ne'mat ayladim,
Zaxmi nishi ro'zgor ahlini talx-u tundiman.

Xotiralar qa'riga kirgan sari alam va iztiroblar shiddati ham zo'rayib, kuch olib boraveradi. Kechagi imkon va imtiyoz hamda bugungi imkonsizlik va mavhumiyat she'rxon ko'z oldida qiyoslab beriladi:

Hukm jori, so'z qabuli, bir dun dargo'sh edim,
Ahli davlatlar bilan yor-u harif, hamdo'sh edim,
Hoy-hoyi bazmlarda shahd no'sho-no'sh edim,

Xush zamonlar yuz qazoni boshida sarp'o'sh edim,
Bu zamon yavg'on qozon ostida qolg'on yundiman.

Keyingi bandda lirik qahramon iztiroblarining manbalarini kashf etish davom etadi. Ular orasida «charxi dun», «gardi-shi davron», shuningdek, taqdirning buqalamunliklari ajralib turadi. Bularning oqibati – ruhiy-ma'naviy iztiroblar ham shu banddan o'rin olgan:

Charxi dun qildi manga javr-u jafolar behisob,
Gardishi davron berur har lahza yuz ming pech-u tob,
Har sori yeldim-yugurdim suv sonib mavji sarob,
Tashna lab, gardi kudurat zeri poyinda xarob,
Bahri davlatdin yiroq gardanshikasta mo'ndiman.

Bunday balo-yu qazolarning shoir shaxsiyatiga ta'siri, bu fojialar mohiyatini tasvirlash, kitobxon ko'z oldida yanada yaqqolroq gavdalantirib berishga intilish davom etadi:

Kasrati yo'qluq, tama' kettirdi qadr-u qiymatim,
Yuz sarig'liq yerga urdi obro'-yu izzatim.
G'ayrdin izhori matlab ayladi dun fitratim,
Aql zoyil, umr kam, besh o'ldi dard-u mehnatim,
Davlat urgan pushti po, baxti (qaro suprindiman).

Fojia jarayonlarining inkishofi, ularning aniqroq va kuchliroq tavsif va tasviri uchun yana yangi ranglar izlanadi. Bunda shaxs qiyofasida, ruhiyatida sodir bo'layotgan o'zgarishlarga e'tibor tortiladi:

Man kimam, gumnom-u nokom-u jahon ovorayi,
Diyda namnok-u giribon chok-u bag'ri porayi,
Noqabuli marhami, nosur bitmas yorayi,
Bekasi, mushti xasi, bir bandayi bechorayi,
Sobiram, ro'zi qazo, tiyri balog'a ko'ndiman.

Navbatdagi band Turdining iltijolari bilan boshlanadi. Aslida, uni Yaratganga murojaat deb izohlash ham mumkin:

Xeshman, darvish miskin, mustahiq devonadin,
Bahramand et iltifot-u himmati mardonadin,
San turub loyiqmidur, qilmoq tama' begonadin,
Qiblagoho, mandin ikroh etma er mayxonadin,
Jo'sh pur xum sof maysan, man g'ubor-u durdiman.

Yakunlovchi bandda hodisalarning sababi, asl mohiyati ochilgandek bo'ladi. Bu mojarolarning ostida Qirq urug'ining boshliqlari turganligi ravshanlashadi.

Yuz farozidin ozib, tushdum nishibi qirqqa,
Xavf-u biym-u vahm arosinda qaribi qirqqa,
Dona deb pobast o'lub, domi firibi qirqqa,
Voy, yuz ming voy, yuz bo'ldim firibi qirqqa,
Hokimi Dizzax muti'u payravi jurqundiman.

Aytish kerakki, Turdi yashagan davrda ijtimoiy hayotdagi vaziyat nihoyatda og'ir, inson uchun nomunosib va nomuvofiq edi. Uning qalbini larzaga solgan narsa shu ediki, bundan nomunosib hayot tarzining sababchisi ham begonalar emas, ayni bir millatga mansub bo'lgan jamiyat a'zolarining o'zaro noitifoqligi, boshliqlarning manmanligi-yu, ko'pchilikning boshini birlashtirishdek ulug' va mo'tabar ishga noqobiliyati edi.

Savol va topshiriqlar

1. Turdi yashagan ijtimoiy-ma'naviy davr haqida nima deya olasiz?
2. Turdining ma'naviy jasorati haqida nima deya olasiz?
3. Turdigacha ikki tilda ijod qilgan qaysi adiblarni bilasiz? Turdining ulardan qanday farqli jihatlari mavjud?
4. Turdi asarlarida jamiyatdagi qaysi illatlar tanqid qilingan?
5. «Tor ko'ngullik beklar...» g'azalining har bir baytini ifodali o'qing va izohlashga harakat qiling.
6. O'zaro hamjihatlikka undash mazmunidagi ma'nodosh so'zlar qatorini belgilang va ularni izohlang.

7. Gʻazalda qaysi oʻzbek urugʻlarining nomlari keltirilgan? Siz yana qaysi oʻzbek urugʻlarini bilasiz?
8. Gʻazaldan toʻnning alohida qismlari sanab oʻtilgan baytni toping, ularning nima maqsadda qoʻllanilgani haqida fikr yuriting.
9. Gʻazalning qaysi jihatlari sizga yoqdi? Taassurotlaringizni yozma ravishda bayon qiling.
10. Sheʼrga nima uchun «Turdiman» degan radif tanlangan?
11. Har bir baytdagi asosiy tasvir vositalarini toping va uning mohiyatini tushuntiring.
12. Gʻazallar va muxammas orasida qanday bogʻliqlik va tafovutlarni his etdingiz? Mulohazalaringizni matnlarga tayangan holda bayon eting.
13. Muxammasni kirish, asosiy qism va xulosa kabi tarkibiy qismlarga ajratish mumkinmi?
14. Muxammasdagi kinoya va qochirimlarni belgilang, ularning qanday ifodalanganini izohlang.
15. Turdi Farogʻiyning kuzatuvchanligi haqida nima deya olasiz, uning bu xislatlari qaysi ifodalarda yorqinroq namoyon boʻlgan?
16. Muxammasda «Yaxshi vaqtlar yod»i haqidagi xotiralar nima uchun keltirilgan?
17. Muxammasda istiora, tazod, tashbih, taʼdid singari sheʼriy sanʼatlar koʻp qoʻllangan. Tegishli misollar asosida ularni izohlang.
18. Turdi ijodining zamonamiz uchun maʼrifiy va tarbiyaviy ahamiyati haqida gapirib bering.

SHE'RIY SAN'ATLARDAN NAMUNALAR

Adabiyot san'at turi sifatida insonga ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir go'zallik vositasida amalga oshadi. Mazkur go'zallik esa badiiy adabiyotda so'z orqali namoyon bo'ladi. Biz badiiy adabiyot namunasi bilan tanishib o'zimiz uchun shu paytgacha bilgan yoki his etgan narsalarimizdan boshqacharoq bir holatga duch kelamiz, yangilikka duch kelamiz. U oldindan ma'lum bo'lmagani uchun bizda ichki bir qiziqish, ajablanish, hayratni uyg'otadi. Bular badiiy asarlarning ijodkorlari bo'lgan adib va shoirlarning mahorati tufayli sodir bo'ladi. Ularning bir qismi bevosita she'riy san'atlar bilan bog'liq. Quyida ularning ayrim namunalari bilan tanishmiz.

TASHBEH (O'XSHATISH)

Tashbeh hozirgi adabiyotshunoslikda o'xshatish deb yuritiladi. U shunday san'atki, unda so'zlarda ifodalangan ikki yoki undan ortiq narsa va hodisa, xususiyatlar o'rtasida mavjud bo'lgan o'xshashlik, sifat va belgidagi umumiylik qiyoslanadi, o'zaro solishtiriladi, tasvirlanayotgan narsa-hodisaning ayrim xususiyati yorqin, chuqurroq va ta'sirliroq ochib beriladi.

Adiblar tashbehdan o'z g'oyalari, fikr va istaklarini badiiy ta'sirchan ifodalash uchun foydalanishadi.

Tashbehning bir necha qismlari mavjud. Bular o'xshatilgan narsa (mushabbah) o'xshagan narsa (mushabbahbihi), o'xshatish sababi (vajhi shaboh) hamda o'xshatish vositasi (holati tashbeh)dan iborat.

O'xshatishlarning fazilati shundaki, ular ko'zda tutilgan har qanday fikrning aniqlashishida, shu obrazni to'liq tasavvur etishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'xshatishlarning yana bir xususiyatini ta'kidlash zarur. Bu ma'lum bir o'xshatishning turli obrazlarni yoritishda qo'lla-

nishidir. Masalan, yilqi (hayvon) obrazi qora xalqqa, nodon, bilimsiz, zakovatsiz, ochko‘z va, umuman, yomon xulqli, yaramas odatli kimsaga nisbatan qo‘llanadi. Bo‘ri obrazini esa lashkarboshiga, yov-dushmanga, mard erga, o‘limga ham nisbatan qo‘llanganini ko‘rish mumkin. Lekin ularning hammasida ham bo‘ri o‘xshatishi aynan bir xil ma’noda kelmaydi.

Atoyining quyidagi misralarida ham tashbehning go‘zal namunasi yaratilgan:

Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek o‘lturur,
G‘oyati nozukligidin suv bila yutsa bo‘lur.

Ko‘rinib turganidek, go‘zal yor (sanam) pariga o‘xshatilmoqda. Xalq tasavvurida pari suv yoqasida (daryo qirg‘og‘ida, ariq bo‘yida) bo‘ladi. Shoir ana shu xalqona tasavvurdan ham ustalik bilan foydalanmoqda.

ISTIORA

Istiora arabcha so‘z bo‘lib, «qarz olish» ma’nosida keladi. Istiora ikki narsa o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslanadi. Tashbehdan farqli ravishda, o‘xshatish vositasi va o‘xshatish sababi qo‘llanmaydi.

Tamanno qilg‘ali la’lingni ko‘nglum,
Kishi bilmas oni kim, qoldi qanda.

(Atoy)

«La’l» tabiatda uchraydigan qimmatbaho qizil tosh ayni paytda, yor labidan chiqadigan iliq so‘zni ham anglatadi. Yorning labi qon kabi qip-qizil bo‘lgani uchun ham la’lga o‘xshatiladi. U ko‘chma ma’noda so‘zni ham anglatadi. Modomiki, la’l qimmatbaho tosh ekan, u so‘zni anglatganida nihoyatda mo‘tabar va qadrli so‘z nazarda tutiladi. Demak, bu yerda o‘zi ishlatilmagani holda so‘zning inson ko‘ngli uchun naqadar aziz va qadrli ekanligi ta’kidlanmoqda. Matnda lirik qahramon ayni mana shunday noyob va nodir qadr-qimmatga mushtiq kishi sifatida ko‘rsatilgan. La’l – oshiq uchun kutil-

gan soʻzning qayerga ketib qolganini hech kim bilmaydi. Ehtimolki, «soʻz»ning oʻzi qoʻllanganida bayt bunchalik taʼsirli va yoqimli boʻlmagan boʻlar edi.

Tilar el mansabi oliy va lekin,
Atoyi sarvi ozodinggʻa banda.

Ushbu baytdagi istora «sarvi ozod» birikmasi orqali aks etgan. U yor qaddini, qomatini nazarda tutadi. Mazkur ifoda yor qaddining goʻzalligini, oʻziga yarashib turishini toʻla va taʼsirchan ifoda etishi bilan kitobxon uchun ham manzur va maʼqul boʻlaveradi.

Alisher Navoiyning quyidagi misralarida qoʻllangan istiora yanada goʻzal va taʼsirchandir:

Ul oy oʻtlugʻ yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin de koʻz,
Muhabbat tuxmidin oʻzga ul oʻt uzra sipand etmas.

Aslida, bu baytda bir necha istioralarning ketma-ket qoʻllanganini kuzatishimiz mumkin: «oy», «muhabbat tuxmi», «oʻt» soʻzlari shu vazifani bajarib kelgan. Oy – yuzi oyga oʻxshaydigan yor timsoli. Faqat oʻxshatish qoʻshimchalari boʻlmagani uchun u dabdurustdan tushunilmasligi mumkin. Ammo «oy»ning osmon jismi emas, balki insonni, alohida shaxsni anglatib kelayotgani sezilib turibdi. Shuning uchun adabiyotshunoslar istiorani qisqartirilgan oʻxshatish deb ham aytishadi. «Muhabbat tuxmi» «muhabbat» degan abstrakt ot bilan «tuxum» («urugʻ donasi») konkret otining birikuvidan hosil boʻlgan. U insondagi nozik va qadrli bir tuygʻuni anglatib turibdi. Ammo shu holatida u «ishq» yoki «muhabbat» soʻzlariga qaraganda yoqimliroq va goʻzalroqdir.

«Oʻt» bu yerda «olov» soʻzi bilan sinonim tarzda qoʻllanmoqda. Uning asosiy vazifasi maʼshuqa yuzidagi rangni koʻrsatishdan iborat. Bu «olov rangi»dir. Yuzdagi qizillikning mana shu tarzdagi ifodasi goʻzallikning ham oʻziga xos ifodasi sifatida koʻzga tashlanadi.

TAZOD

Tazod san'ati narsa-hodisalarni zidlash orqali hosil qilinadi.

Atoyi she'rida yorning qop-qora sochini laylat ul-qadrga, oppoq yuzini esa subhi sodiqqa o'xshatadi. Bir-birini inkor etuvchi ikki tushuncha ustalik bilan qo'llangani uchun ham sanamning tengsiz chiroyini kitobxon ko'z oldida aniq va ta'sirchan tarzda tasavvur eta oladi:

Manga sensiz tirilgandin o'lim yuz qatla ortuqdur,
Bu so'zda, haq bilur, ko'nglum tilim birla muvofiqdur.

Bu yerda «tirilmoq» va «o'lmoq» so'zlari o'zaro zid qo'yilgan.

Quyidagi baytdagi tazodlar «nasya» bilan «naqd» so'zlari tufayli hosil bo'lgan:

Bu kun vaslingni tark ayla, tilar jannat zohidlar,
Berurlar nasyag'a naqdni, u ne nodon xaloyiqtur?

(Atoyi)

She'riy san'atlarni qo'llashda ham Navoiy dahosiga qoyil qolmaslikning iloji yo'q. Quyidagi misolning har ikki misrasida ham tazod mavjud:

Mengizlari gul-gul, mijalari xor,
Qaboqlari keng-keng, og'izlari tor.

(Alisher Navoiy)

TALMEH

Talmeh arabcha so'z bo'lib, ma'nosi «chaqmoq chaqilishi», «bir nazar tashlash» demakdir. Badiiy san'at sifatida u tarixiy va afsonaviy voqea, masal, shaxs, mashhur asar va qahramonlar nomiga ishora qilish vositasida fikrni qisqa, ixcham tasvirlashdir.

Xorazmiyda shunday bayt mavjud:

Sulaymon saltanatlik podshosen,
Masih anfoslik, Yusufliqosen.

Ushbu baytda uchta shaxs nomi: Sulaymon, Masih va Yusuf tilga olingan. Ularning uchalasi haqida ham faqat o'zbeklarda emas, turli xalqlarda juda ko'plab afsona, rivoyat, qo'shiq, hatto dostonlar yaratilgan. Ular bilan bog'liq rivoyatlar «Qur'on» da ham qayd etiladi. Ma'lumki, Sulaymon – Dovud payg'ambarning o'g'li edi, u o'n to'qqiz aka-uka orasida eng donishmandi bo'lgan. Shu tufayli u barcha yer yuzidagi odamlarnigina emas, qurt-u qumursqaga, qushlarga, hatto «ins-u jinslar»ga ham hukmronlik qilgan. «Sulaymon saltanatlik podshosen» misralari ana shu afsonaviy shaxs qudratini mo'jaz shaklda eslash orqali badiiy tasvir qahramonini tavsiflashga xizmat qilmoqda.

Masih ham payg'ambarlar silsilasidan o'rin olgan. Unga xos xislatlardan biri o'likni tiriltira olish qudratidir. Masih anfoslik – Masih nafasiga ega bo'lishlik demakdir.

Yusuf esa go'zallik ramziga aylangan obraz. U Ya'qub payg'ambarning o'g'li. «Yusuf va Zulayho» dostonidagi bosh qahramon, ko'plab shoirlar e'tiborini tortgan:

Solib borma meni, ey Yusufi husn,
Bukun Ya'qubtek bayt ul-hazanda.

(Atoyi)

Bu yerdagi talmeh «Yusuf va Zulayxo» turkumidagi dostonlardan xabardor bo'lishni taqazo etadi. Ma'lumki, Yusuf Ya'qub payg'ambarning sevimli farzandi bo'lgan. Ammo taqdir ayni mana shu farzandidan muayyan muddat ayrilib yashashini ravo ko'radi. Natijada ota g'am uyi (bayt ul-hazan) da yashashga majbur bo'ladi. Yusuf o'zining tashqi ko'rinishi – go'zalligi bilan ham boshqalardan ajralib turar edi. Demak, lirik qahramonning o'z mahbubasiga «Yusufi husn» deb murojaat etishi bejiz emas ekan.

TAJOHIL UL-ORIF

Bu san'at mohiyatini bilib bilmaslikka olish tashkil etadi. Adib o'zi bilgan narsani yana boshqalardan so'rab turgandek bo'ladi.

Atoyining:

Mengiz yo ravzai rizvonmudur bu?
Og'iz yo g'unchai xandonmidur bu?

bayti bilan boshlanadigan g'azali boshdan-oyoq shu san'at bilan ziynatlangan.

Lutfiyning quyidagi baytida ham shu san'at qo'llangan:

Xo'blarda seningdek bir mahbub qani nozuk?
Boshdin oyoqi zebo, bel-u badani nozuk.

Aslida, bu she'r ma'shuqa madhiga bag'ishlangan. Lutfiy «mahbub» ning «xo'blar» orasidagi eng a'lo mavqe tutishini biladi. Asl maqsad ham ana shu haqiqatni ta'kidlash. Bu maqsadga erishish uchun esa bilmaslikka olish, bilib turib yana so'rash usuli qo'l kelgan.

HUSNI TA'LIL

Husni ta'lil fikrni asoslash san'atidir. Ammo bu asoslash real, hayotiy bo'lmasdan faqat shoirona asoslash bo'ladi.

Quyosh oydek yuzungning xijlatidin
Qochib, to'rtinchi ko'k uzra chiqibdur.

Lutfiy bu o'rinda yor – ma'shuqa yuzini ta'riflamoqda. Uning yuzi quyoshdan ham, oydan ham go'zal. Biz oy va quyoshning yerdan tepada – ko'kda turishini bilamiz, ammo shoir bunga boshqacha izoh bermoqda. Uning nazarida quyosh yor yuzining go'zalligi tufayli yer yuzidan qochib ketgan va to'rtinchi ko'k (osmon)dan makon topgan.

Lutfiy yana bir she'rida yozadi:

Nozuklik ichra belicha yo'q tori gesuyi,
O'z haddini bilib belidin o'lturur quyi.

Shoir yorning sochi uzunligini madh etadi, ayni paytda noziklik borasida bel va soch bahsida u (soch) mag'lub. Shuning uchun ham sochning o'rni beldan pastda bo'lishi kerak degan shoirona asos aytilmoqda. Vaholanki, uzun sochning tabiiy ravishda beldan pastda bo'lishi hammaqda yaxshi ma'lum.

Ibodati chog'ida boshni yerga qo'yish odatdagi hol. Ammo shoir uni tamomila boshqacha izohlaydi.

Qutlug' oyog'ing yerga tegibdur, oning uchun,
El yerga qo'yub bosh, qilur barcha ibodat.

Ko'rinib turganiday, shoir elning yerga bosh qo'yib ibodat qilishini yorning «qutlug' oyog'i yerga tekkani» bilan asoslamogda.

Yoki kishilarning qandni suvga solib eritishlari tabiiy holdir. Lutfiy esa uni shunday ta'riflaydi:

Labingdin chun suchuklik qand o'g'urlar,
Solurlar el ani suvg'a yalang'och.

Choyga qand solish hodisasi aks etayotgan bu tasvir badiiy asosning go'zalligi bilan e'tiborga molik. Adib nazarida qand shirinlikni labdan «o'g'irlab olgan». O'g'ri esa jazolanishi kerak. O'g'riga beriladigan jazo turlaridan biri uni suvga ki-yimsiz yalang'och holda kiritishdir. Bu tasvir, albatta, kishida zavq uyg'otadi.

TAJNIS

Tajnisni «jinos» ham deyishadi. «Tajnis» ning ma'nosi «biror narsa bilan o'xshash bo'lmoq»dir. Jinos esa «hamjins» degan ma'noni bildiradi. Atama sifatida u talaffuz va shaklda

bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlarni turli ma'nolarda qo'llashni anglatadi.

Bo'yung sarv-u sanubartek, beling qil,
Vafo qilg'on kishilarga vafo qil.

(Xorazmiy)

Xorazmiyning «Muhabbatnoma»sidan olingan ushbu bayt misralaridagi oxirgi so'zlar shaklan bir xil. Ammo ular har ikki misrada boshqa-boshqa ma'noni anglatmoqda. Dastlabki «qil» – «ingichka, nozik» ma'nosini bildirsa, keyingisida u «qilmoq» fe'lini anglatadi.

Ey bag'ritosh, ko'nglum evin aylama xarob,
Kim surating chizilmish aning ich-u toshinda.

Bu yerda «tosh» dastlab «bag'ir» bilan bog'lanib mehrsizlikni ifodalasa, keyingi holatda u «ichkari» va «tashqari» ma'nosida kelmoqda.

Lutfiyning quyidagi baytida ham tajnisdan nihoyatda yuksak mahorat bilan foydalanilgan:

Yuz ochg'il, ko'z seni to'yguncha ko'rsin,
Necha bo'lg'ay bu ko'zim muntazir, och.

Birinchi misradagi «och» – «ko'rsatmoq» ma'nosini beradi. Keyingisida esa u «tashna» o'rnida kelyapti. Shakldosh so'zlardagi ma'no tovlanishlari baytga o'zgacha ruh berib turibdi.

Mumtoz adabiyotimizda tajnisga tayanadigan maxsus janr ham shakllangan. U tuyuqdir. Tuyuqning to'rt misrasidan uchtasida tajnis qo'llanadi:

Ko'z yoshim tuproq ila gar qotila
Kelmagayman javridin, haqqo, tila.
G'amzasi o'ltirdi-yu, ul bexabar,
Men agar o'lsam, ne g'am ul qotila.

(Lutfiy)

Bu tuyuqning birinchi misrasida ko‘z yoshining tuproq bilan aralashish (qotilmoq) haqida so‘z bormoqda. Keyingi misrada esa javrning ko‘pligidan tilga kelmaslik, ya‘ni gapirolmaslik, o‘zini yo‘qotish holati qayd etilgan. Bu yerda tajnisni hosil qilish uchun ikkita so‘zdan: «haqqo so‘zining «qo» bo‘g‘ini hamda «tila» so‘zining yondosh turgan holatidagi shaklidan foydalanilgan. Oxirgi misrada esa go‘yo qotil – odamni qatl etgan kishi to‘g‘risidagi fikr bor. Demak, bu o‘rinda tajnislar yanada boshqacha ko‘rinishda namoyon bo‘lmoqda. Birinchi va oxirgi misralarda «qotila» yozuv shakliga ko‘ra ham bir xil. Ammo ikkinchi misrada u «haqqo» so‘zining oxirgi bo‘g‘ini bilan «tila» so‘zining qo‘shilishidan so‘ng oldingi shaklga uyg‘unlashmoqda. Ko‘rinib turganidek, bunday hollarda so‘zning talaffuz xususiyatlari asosiy o‘rin tutadi.

TA’DID

Ta’did to‘g‘risidagi ma’lumotlarni klassik poetika haqidagi manbalarning ko‘plarida uchratish mumkin. Bu ma’lumotlarda u turli nomlar bilan yuritilgan. Masalan, siyoqat-ul a’dod («Aruzi Humoyun», «Badoye’ us-sanoe’», «Latoyif at-tavoif», «Jamoi muxtasar», «Rahnamoyi adabiyoti forsiy»), ta’zil («Badoye’ us-sanoe’»), shumur («San’athoyi bade’yi dar she’ri tojikiy»), e’dod, ta’did, te’dod («Ilmi bade’ dar zaboni forsiy») shular jumlasidandir.

Bu usulning go‘zal namunalari so‘z ustalarining deyarli barchasida uchratish mumkin. Jumladan, Ahmad Yassaviy o‘zining badiiy niyatini alohida ta’kidlash uchun shu san’atdan foydalanadi:

Dardga to‘lding, g‘amga to‘lding, telba bo‘lding,
Ishq dardini so‘rsang hargiz darmoni yo‘q.

Birinchi misraga e’tibor berilsa, xuddi *birinchidan*, *ikkinchidan*, *uchinchidan* tarzidagi sanoq ohangi seziladi. Ayni mana shu tarz unga alohida ta’sirchanlik bag‘ishlaydi.

Ta'didning muhim xususiyatlaridan biri shuki, u fikriy rivojni, ketma-ketlikni, tadrijiylikni anglatadi:

O'qi bu Lutfiy mungluq niyoznomasini,
Savob-u olqish-u yuz ming duo kerak bo'lsa.

Bu o'rinda Lutfiy savob, olqish, duo so'zlarini ketma-ket sanash orqali ushbu san'atni hosil qilyapti.

Ta'didda, asosan, sanoq sonlar ishtirok etib, tartib sonlar nisbatan kam qo'llanadi, shuningdek, bu vazifani sanoq va tartibni ko'rsatuvchi son, olmosh va ravishlar ham bajaradi.

Ta'did grammatik o'zaro bog'lanishlarning bir xil turidan ketma-ket foydalanish orqali ham yuzaga chiqishi mumkin:

Ta'lim gulchehra nargis ko'zlilar bor,
Shakar dudog'li, shirin so'zlilar bor.

(Xorazmiy)

Bugina emas, bir xil grammatik o'zaro bog'lanishlar takrori ko'pincha she'riy musiqani kuchaytirib yuboradi. Hozirgi misolimizda ham bu holat kuzatiladi. Unda to'ldiruvchilar tilini, ko'zingni, bo'g'uzni so'zlari o'ziga xos ichki qofiyalarga yaqinlashadi, kesimlar esa (ko'dazgil) radif vazifasini ado etyapti. Bu ichki qofiya va radiflar baytning ritmik ohangdorligini yoki boshqacha qilib aytsak, musiqiy bo'yog'ini ta'minlayapti.

TANOSIB

Aslida, ko'plab badiiy san'atlar so'zlarning she'riyatdagi ma'naviy aloqadorligiga tayanadi. Shoirning mantiqan bir-biriga bog'liq va bir-birini taqozo etadigan so'zlardan foydalanishi tanosib deyiladi. Masalan, bir baytda «gul» so'zi ishtirok etsa, u o'z-o'zidan «tikan», «guliston», «shabnam», «bulbul» kabi so'zlarning bo'lishini taqozo etadi.

Olma yanoqing ko'rgach, men bandi nechuk o'lmay?
Bodom ko'zi fitna, pista dahani nozuk.

Lutfiy bu o'rinda yanoq, ko'z, dahan kabi kishi tana-si qismlarini, shuningdek, olma, bodom, pista singari meva nomlarini bir baytga jamlagan. Ayni paytda olmadek yanoq, bodomdek ko'z, pistadek dahan tasvirlari bayt mazmuniga ta'sirchanlik ham berib turibdi.

Atoyining quyidagi misralarida ham tanosib mavjud:

Uzun sochingdin uzmasmen ko'ngulni,
Ayog'ing qanda bo'lsa boshim anda.

Bu yerda soch, ko'ngil, oyog', bosh so'zlari o'rtasida mutanosiblik bor. Quyidagi baytda esa Atoyi cherik (askar), mulk (mamlakat), oldi (bosib oldi), ittifoq (ikki mamlakat-ning o'zaro kelishishi) kabi so'zlarning ma'no yaqinligidan foydalangan:

Zulfung cheriki jamol mulkin
Oldi ko'zung ittifoqi birla,

ya'ni sening zulfing cherigi (sochlaring askarlari – qo'shini) ko'zing bilan ittifoq tuzib jamol mulkin egallab oldi.

SO'ZLAR TAKRORIGA ASOSLANGAN SAN'ATLAR

So'zlar takrori she'riyatda, ayniqsa, fikriy siqqlik omi-lidir. Biroq o'rni bilan takrorlangan so'zlar ko'pincha badiiy ta'sirchanlikning, g'oyaviy baquvvatlikning ham muhim sharti bo'la oladi. Sharq poetikasida shuning uchun ham so'zlar takroriga oid bir qancha san'atlar vujudga kelgan. Bulardan eng muhimlari ishtiyoq, tasdir, tasbe, mukarrar (takrir), aks, tardi aks, rad san'atlaridir. Biz quyida shularning ayrimlariga to'xtab o'tmoqchimiz.

TASDIR

Tasdir – badiiy san’atning eng ko‘p tarqalgan, so‘zlar takroriga asoslangan turi. Bu san’atning mohiyati shunday: baytni boshlagan so‘z, uning oxirida ham takrorlanadi. Baytning birinchi misrasidagi birinchi rukn (yoki shu ruknning boshlanishi) sadr, keyingi misraning oxirgi rukni (yoki shu ruknning oxiri) esa ajuz deb yuritiladi. Shunga ko‘ra tasdirni mumtoz badiiylik ilmida radd ul-sadri ilal-ajuz (sadrni ajuzda qaytarmoq) deb ham atashadi.

Bir qarashda tasdir juda sodda usul sifatida ko‘rinsa-da, shoirlar uni turli maqsadlarda qo‘llar ekan, uning xilma-xil ko‘rinishlarini va hatto aytish mumkinki, ancha murakkab turlarini ham kashf etishgan.

Tasdirlar, eng avvalo, tuzilishga ko‘ra ikki turga bo‘linadi: sodda va murakkab. Sodda tasdirlar birgina so‘zning takrorlanishiga asoslanadi. Sodda tasdirlarning bir necha ko‘rinishlari mavjud: tasdir so‘zlar hech qanday o‘zgarishsiz qo‘llanadi, shakl jihatdan ham, ma’no jihatdan ham ayni so‘zning takroridagina iborat bo‘ladi:

Men bu yuz mushtqidurmen, bog‘-u bo‘stonkim bo‘lur,
Bo‘lmasin nasrin-u lola, arg‘uvon sizsiz menga.

(Atoyi)

Tasdir so‘zlar bir xil shaklda qo‘llansa ham, ular mazmunan farq qiladi, ya’ni ular ifodalagan ma’no ayni bir narsani emas, balki boshqa-boshqa tushunchalarni ifodalaydi. Bunday holda tajnis – shakldoshlar yuzaga keladi.

TASBE

Tasdirda birinchi misraning dastlabki so‘zi (yoki so‘zlari) ikkinchi misra oxirida takrorlansa, tasbeda birinchi misra oxiridagi so‘z keyingi misra boshida takrorlanadi.

Tasbening asosiy xususiyati shundaki, u kitobxon diqqatini

fikr yuritayotgan obyektga markazlashtiruvchi linza vazifasini bajaradi. Chunki birinchi misra oxiridagi soʻzning keyingi misrani boshlashi beixtiyor kitobxon ongida taʼsir qoʻzgʻatadi va bu taʼsir kitobxonni shu soʻz ustida oʻylashga majbur qiladi. Shuning uchun ham yetuk shoirlarning deyarli barchasi tasbe uchun baytdagi eng muhim soʻzlarni tanlaydi.

Kuchum yetguncha koʻp qildim v a f o l a r,
V a f o l i qulni asrar podsholar.

(Xorazmiy)

TARDI AKS

Tardi aks ham soʻz takroriga bagʻishlangan lafziy sanʼatlardan hisoblanadi. Shuning uchun ham soʻzlar takroriga tayangan boshqa sanʼatlarga – tasdir, tasbe, ishtiyoqqa yaqin turadi. Bu yaqinlik tardi aksda ham soʻzlarning takrorlanishidir. Biroq shunga qaramay bu sanʼat ulardan tubdan farq qiladi. «Tard»ning maʼnosi «qaytarib berish», «qochirish», «uzoqlashtirish» demakdir. Aks esa «zid», «teskari», «chappa» maʼnolarini bildiradi. Yuqorida tasdir va tasbelarning xususiyatlari bilan tanishdik, shuning uchun ham bu yerda ularning tardi aksdan farqini izohlashga oʻrin yoʻq. Faqat bir narsani taʼkidlash muhimki, soʻzlar takroriga asoslangan sanʼatlarning hammasida ham takrorlangan soʻzlar oldingi tartibni saqlab qoladi. Faqat tardi aks va aks sanʼatlaridagina soʻzlarning birinchi joylashish tartibi keyingi misrada almashib keladi. Tardi aksda takrorlangan soʻzlarning oʻrni qatʼiy emas, unda takrorlanayotgan soʻzlarning miqdori ikki yoki undan ortiq boʻlib, ular oʻrinlarini almashtirgan holda qoʻllangan boʻlishlari shartdir:

Menga dushvor erur sensiz tirilmoq,
Senga men boʻlmasam, ey jon, ne gʻamdur.

(Atoyi)

Alisher Navoiyning:

Ko'zung ne balo qaro bo'lubtur
Kim, jong'a qaro balo bo'lubtur.

Misralari bilan boshlanadigan g'azali boshdan oyoq mana shu san'atning qo'llangani bilan ajralib turadi. «Balo» va «qaro» so'zlari dastlabki oddiy tartibida ko'zning qoraligini ta'kidlash uchun bo'ysundirilgan. U «shunchalik», «nihoyatda» kabi so'zlarning o'rnida kelgan deyish mumkin. Ammo ularning o'zni almashganidan keyin, ikkinchi misrada mutlaqo boshqa ma'no va mazmun yuzaga keladi. «Qaro balo» baloning rangini emas, balki uning darajasini, dahshatini ifodalaydi.

Quyidagi baytda tardi aks «davo»hamda «dard» so'zlari vositasida yaratilgan:

Majmu'i davoni dard qildi,
Dardingki, manga davo bo'lubtur.
Ishq ichra oning fidosi yuz jon,
Har jonki, sango fido bo'lubtur.

Baytda «fidosi», «jon» so'zlari o'rin almashtirib qo'llangan. Shu tariqa shoir ma'noning yangi-yangi qirralarini kashf etishga muyassar bo'lgan. Birinchi misradagi «jon» «yuz» so'zi bilan qo'shilgan holatda ham «yuz kishi», ham «yuzta jon» ma'nolarini anglatadi. Keyingi misrada esa «jon», asosan, «shaxs», «kishi» ma'nosini anglatib kelgan.

Begona bo'lubtur oshnodin,
Begonag'a oshno bo'lubtur.

Bu baytda «bo'lubtur» va «oshno» so'zlari istifoda etilgan. Natijada ma'noda kutilmagan yangi bir qirra ko'zga tashlangan. Bu shoir uchun o'zbek tilining o'ziga xos ifoda imkoniyatini ko'rsatishiga ham keng maydon ochib bergan.

NIDO

Nido boshqa she'riy san'atlardan bevosita inson qalbidagi his va hayajonlarni ochiq va kuchli tasvirlab bera olish imkoniyati bilan ajralib turadi. Insonning ichki tuyg'ulari po'rta-na misoli junbushga kelganida lirik qahramon olamdagi har qanday narsa-hodisalarga, tabiatdagi istalgan narsaga, o'zi-ning qalbiga, suhbatdoshiga murojaat etishi mumkin. Masalan, «Rustamxon» dostonida Sultonxon Rustamga «qo'zim» deb murojaat etadi:

Necha kun, necha tun orada o'tdi,
Rustamga Sultonxon u so'zni aytdi:
– Quloq solgin xon otangning tiliga,
Qo'zim, ketayik-da Oqtosh eliga,

Boshqa bir g'azalida esa lirik qahramon yorga: «Ey Yusufi husn», – deya murojaat etadi.

Atoyining «Hajringda, begim, oh degumdur dag'i o'lgum» deb boshlanadigan g'azali oshiqona bo'lib, unda suyuklisiga muhabbatni olamdagi hamma narsadan ortiq ko'radigan oshiq holati ifoda etilgan. Shoir o'z dil izhorlarini, hurmat va ehtiromini «begim» so'zida mujassamlashtira olgan.

Sensiz u jahon ayshi alamdur manga, ey do'st,
Shodlig'i ham mehnat-u g'amdur manga, ey do'st.

(Atoyi)

Alisher Navoiy lirik qahramonining ichiga sig'may ketgan ruhiy holatini aks ettirish uchun tabiatga, aniqrog'i tabiat hodisalaridan bo'lgan saboga murojaat etadi:

Ey sabo, holim borib sarvi xiromonimg'a ayt,
Yig'larimning shiddatin gulbargi xandonimg'a ayt.

MUNDARIJA

Adabiyot – ma’naviyatni yuksaltirish vositasi.....	3
--	---

Xalq og‘zaki ijodi

Rustamxon	8
«Rustamxon» dostoni haqida.....	24
Doston va uning turlari	26

Qadimgi turkiy adabiyot

O‘rxun-Enasoy obidalar.....	29
To‘nyuquq bitiktoshi.....	30
O‘rxun-Enasoy obidalar haqida	42

O‘zbek mumtoz adabiyoti

Ahmad Yassaviy	49
Hikmatlar	50
Yassaviy hikmatlari haqida.....	53
Atoyi	58
G‘azallar	59
Shoir lirikasi haqida	61
Alisher Navoiy	72
G‘azallar	82
Qit‘alar	93
Alisher Navoiy ruboiylari haqida	104
Zahiriddin Muhammad Bobur	110
Boburnoma	114
«Boburnoma» haqida	149
Turdi Farog‘iy	154
G‘azallar	155
Muxammas	158

Nazariy ma’lumot

She’riy san’atlardan namunalar	167
--------------------------------------	-----

O'quv nashri

Boqijon To'xliyev, Bahodir Karimov, Komila Usmonova

ADABIYOT

O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va
o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining
o'quvchilari uchun darslik-majmua

Birinchi nashr

O'zbek tilida

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent–2017

Tahririyat mudiri *Anvar Zulfiqorov*

Muharrir *Jahongir Qo'nishev*

Badiiy muharrir *Asqar Yoqubjonov*

Musahhihlar: *Lola Fattoyeva*

Laylo Hasanova

Sahifalovchi *Akbar Qo'nishev*

Nashriyot litsenziyasi AI № 160, 14.08.2009-y.

Bosishga ruxsat etildi 14.08.2017. Bichimi 60 × 90 ¹/₁₆.
Ofset qog'oziga bosildi. «Times New Roman» garniturası.
Shartli bosma tabog'i 13,45. Nashr hisob-tabog'i 12,00.
Adadi 428 121 nusxa. Buyurtma № 17-588.

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti
100011, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

«O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida chop etildi.
100011, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

№	O'quvchining ismi, familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgandagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan
Qoniqarsiz	Muqova chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.